

МОВО ЗНАВСТВО

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ
ІНСТИТУТУ МОВознавства
ім. О. О. ПОТЕБНІ
ТА УКРАЇНСЬКОГО
МОВНО-ІНФОРМАЦІЙНОГО
ФОНДУ
НАН УКРАЇНИ

ЛИПЕНЬ
ЖОВТЕНЬ

2010

ЗАСНОВАНИЙ У СІЧНІ 1967 РОКУ
ВИХОДИТЬ ОДИН РАЗ
НА ДВА МІСЯЦІ

ЗМІСТ	Лукінова Т. Б. До історії вітчизняного мовознавства	3
	Булаховський Л. А. На путях материалистического языковедения	5
	Скляренко В. Г. Етимологічні розвідки. 10. <i>Невід</i>	14
	Тараненко О. О. Українсько-російські мовні контакти на сучасному етапі: притягування і відштовхування. II. Текстуальні вкраплення, прецедентні тексти мовою оригіналу	22
	Озерова Н. Г. Міжмовна взаємодія в сучасному російському газетному дискурсі	40
	Булаховська Ю. Л. Уфимські спогади	47
	Лукінова Т. Б. Так це було...	56
	Ткаченко О. Б. Враження минулого	66
	Гнатюк Г. М. Дещо з історії Інституту мовознавства	77
	Озерова Н. Г. Слово про вчителів	88
	Биховець Н. М. Ю. О. Жлуктенко у спогадах	92
	Калинович Л. Р. Михайло Якович Калинович: спроба наближення	94
	Широв В. А., Шевченко Л. Л. До питання про системну концептографію Святого писма	98
	До 175-річчя від дня народження Олександра Опанасовича Потебні	
	Добродомов И. Г., Щербакова Л. А. Об одном наблюдении А. А. Потебни в его дальнейшем осмыслении в русском языкознании	106
	Даниленко А. І. Наскільки український синтетичний майбутній час є синтетичним?	113
	Гальчук І. Ю. О. О. Потебня як акцентолог	122
	РЕЦЕНЗІЇ ТА АНОТАЦІЇ	
	Тараненко О. Коцоба З. Г. Рефлексія побутової свідомості в різномовному проverbsькому просторі	132
	Франчук В. Гнатюк Л. П. Мовний феномен Григорія Сковороди в контексті староукраїнської книжної традиції	136
	Мушкетик Л. Európai nyelvtudomány / Európai helyesírások	140
	НАУКОВЕ ЖИТТЯ	
	Хроніка	143

ДО ІСТОРІЇ ВІТЧИЗНЯНОГО МОВОЗНАВСТВА _____

Багата на події історія вітчизняного мовознавства ХХ ст. містить серед іншого й двадцятирічний період панування в ньому так званого «нового вчення про мову» М. Я. Марра.

Псевдонаукове «нове вчення» на тривалий час затримало розвиток науки про мову. Воно нав'язувалося лінгвістам як марксистське, ідеологічно єдино правильне, хоча ґрунтувалося на помилкових твердженнях про те, що мова є класовою категорією й становить надбудову над матеріальним базисом, що мовний розвиток відбувається лише внаслідок схрещення існуючих мов, у результаті чого виникають нові мови.

Теорія «єдності глотогонічного процесу» як складник «нового вчення» проголошувала стрибкоподібний шлях розвитку від колишньої численності мов до єдиної мови в майбутньому, при цьому можливість диференціації мов у минулому заперечувалася.

Великої шкоди науці завдало заперечення Марром порівняльно-історичного методу, таврування його як ідеологічно ворожого, буржуазного; поняття прамо-ви, яким оперує компаративістика, чомусь оголошувалося реакційним, расистським (у 30-х роках відомі компаративісти Є. Д. Поливанов, Г. А. Ільїнський, А. М. Селищев були репресовані як вороги народу). Марр пропонував свій метод дослідження мови — палеонтологічний, за яким рекомендувалося відшукувати в усіх словах начебто найдавніші кореневі елементи *сал, бер, йон, рош*.

Далеке і від справжньої науки, і від практики, сповнене помилок і суперечностей, «нове вчення про мову» М. Я. Марра завело радянське мовознавство в глухий кут. Майже припинив свої порівняльно-історичні дослідження й найвидатніший український мовознавець акад. Л. А. Булаховський. Вихований на найкращих традиціях вітчизняної і світової науки, він не визнавав марризму. За це його піддавали критиці, праці не друкувалися або в кращому разі супроводжувалися редакційними примітками на зразок: «Друкуючи статтю проф. Л. А. Булаховського, яка містить не позбавлений інтересу фактичний матеріал про наголос в українській мові, редакція не поділяє методу автора, що ґрунтується на формально-порівняльному підході до мовних явищ» («Мовознавство». — 1936. — № 7. — С. 65).

Наприкінці 40-х років ситуація в СРСР на ідеологічному фронті, у тому числі й у науці, особливо загострилася. Ішла боротьба з «космополітизмом», з генетикою та кібернетикою («прислужницями імперіалізму»), гостро критикувалися численні діячі культури. У мовознавстві продовжувало панувати «нове вчення» Марра.

Однак у травні 1950 р. на сторінках газети «Правда», головного ідеологічного органу країни, з критикою марризму виступив грузинський лінгвіст акад. А. С. Чикобава. До дискусії з проблем мовознавства запрошувалися інші вчені. Редакція газети одержала велику кількість листів. Частина їх було надруковано. Слово демократично надавалося як прихильникам теорії М. Я. Марра, так і її критикам. З великою критичною статтею виступив і академік Академії наук Української РСР, член-кореспондент Академії наук СРСР, директор Інституту мовознавства АН УРСР Л. А. Булаховський.

Відтворюючи нині цю статтю в оригіналі (російською мовою), слід зазначити, що з часу її публікації в 1950 р. вона ніколи не передруковувалася.

Оскільки марризм тодішньою ідеологією ототожнювався з марксизмом, Л. А. Булаховський на початку своєї статті наводить висловлювання про мову Леніна, Сталіна (тут вони випущені), Енгельса, щоб переконливо довести: «нове вчення» Марра з марксизмом не має нічого спільного. Головний пафос статті спрямований на захист порівняльно-історичного методу й критику методології маррівського «вчення».

В умовах тоталітарного режиму, недавніх репресій учених виступ Л. А. Булаховського з гострою критикою марризму був актом громадянської мужності; цю мужність і принциповість учений виявляв усі двадцять років панування «нового вчення».

На щастя Л. А. Булаховського і всього мовознавства, дискусія закінчилася виступом Сталіна, який несподівано для всіх засудив марризм, а його метод назвав «ворожінням на кавовій гущі».

Післядискусійний період був періодом повернення науці її традиційних цінностей, періодом складання планів майбутньої роботи, підготовки й перепідготовки наукових кадрів на засадах, вільних від псевдонаукових ідей і постулатів. Академікам А. С. Чикобаві й Л. А. Булаховському було доручено написати нові підручники із загального мовознавства (див.: *Чикобава А. С. Введение в языкознание.*— М., 1952.— Ч. 1; *Булаховский Л. А. Введение в языкознание.*— М., 1953.— Ч. 2), а від Л. А. Булаховського як найвидатнішого славіста в Союзі РСР чекали порівняльної граматики слов'янських мов і етимологічного словника. Зусиллями українських компаративістів, головно його учнів, обидві праці створено: «Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов» (К., 1966) та «Етимологічний словник української мови» (К., 1982–2006.— Т. 1–5.).

НА ПУТЯХ МАТЕРИАЛИСТИЧЕСКОГО ЯЗЫКОВЕДЕНИЯ¹

I

...Все грандиозное национальное строительство СССР, колоссальное, невиданное в истории человечества братское единение разноязычных народов с самым доброжелательным и пристальным вниманием к их языкам — все это полно освещено теорией Ленина и Сталина.

...Образец вдумчивого исследования по исторической диалектологии дан в не оконченном, к сожалению, «Франкском диалекте» Ф. Энгельса (статья «Франкский период»).

Твердо и решительно рекомендован Энгельсом, как метод языковедческой работы, сравнительно-исторический метод: «материя и форма родного языка» становятся понятными лишь тогда, когда прослеживается его возникновение и постепенное развитие, а это невозможно, если оставлять без внимания, во-первых, его собственные омертвевшие формы и, во-вторых, родственные живые и мертвые языки... Ясно, что мы имеем дело с филологом, никогда ничего не слышавшим об историческом языкознании, которое получило в последние 60 лет такое мощное и плодотворное развитие,— и поэтому-то г. Дюринг отыскивает «высоко образовательные элементы» языкознания не у Боппа, Гримма и Дитца, а у блаженной памяти Гейзе и Беккера»². Сравним с этим письмо Энгельса к Лассалю (1859 г.):

«С тех пор, как я нахожусь здесь, я занимался главным образом военными вопросами и время от времени предавался своему старому излюбленному занятию — сравнительной филологии. Но когда целый день занимаешься благородной коммерцией, то в области такой колоссально обширной науки, как филология, не удастся выйти за рамки чистейшего дилетантизма, и если я некогда лелеял смелую мысль разработать сравнительную грамматику славянских языков, то теперь я уже давно отказался от этого, в особенности после того, как эту задачу с таким блестящим успехом выполнил Миклошич»³.

Если ко всему этому прибавить еще значительный материал, содержащийся в произведениях таких серьезных марксистов с филологическими интересами и подготовкой, как П. Лафарг, Ф. Меринг, таких очень крупных писателей, твердо стоявших на материалистических позициях, как А. М. Горький, то можно с до-

¹ Газ. «Правда», № 164.— 13.VI. 1950 г.

² Энгельс Ф. Анти-Дюринг.— 1950.— С. 303–304.

³ Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения // Письма.— Т. 25.— С. 245. К тому времени, к которому относится письмо Энгельса, вышли (на немецком языке) два первых тома сравнительной грамматики славянских языков Фр. Миклошича — «Фонетика», 1852, и «Учение об основах», 1859 г.

статочным правом сказать: в нашем распоряжении есть все необходимое для построения материалистического языкознания.

II

«Нам нужно ответить на вопрос: многое ли из ранее накопленного научного материала уже устарело, уже не может иметь значения в практике исследовательской работы лингвистов?»

Дело идет, собственно, в первую очередь о сравнительно-историческом методе. Акад. И. Мещанинов в своем перечне отрицательных сторон нашего языковедения говорит: «Еще не окончательно изжит формально-сравнительный метод с реакционной гипотезой праязыка...».

Считаю, что это положение не обосновано и вредно прежде всего для тех возможностей построения материалистического языковедения, которыми мы располагаем и которые в принципе восходят к Энгельсу.

Наиболее частый и наиболее тяжелый упрек сравнительному методу, упрек, который стал ходячим, состоит в том, что этот метод предполагает наличие «праязыка» и прямо связан с «расовостью», откуда уже выводится «расизм», т.е. проповедь ненависти представителей одной расы к другой.

Критика понятия «праязыка» ведется давно уже в самом индоевропейском языковедении. Но что бы ни высказывалось по этому вопросу, «праязык» или «праязыки», о которых идет речь, не имеют, конечно, ничего общего с приписываемым «индоевропейцам» пониманием этого «праязыка» как какого-то единого языка человечества или чего-то в этом роде. Оперирование понятием «праязыка» применительно к конкретной группе родственных языков никак не связано и может только по недоразумению быть связываемо с вопросом — идут ли языки от первобытной множественности к единству или же наоборот?

Последний вопрос, к тому же, надо решать диалектически, а не с той поверхностной прямолинейностью, с которой его, к сожалению, нередко ставят и решают.

Не раз и не два в истории языков, т.е. племен и народов — их носителей, совершался процесс то от множественности к единству, то наоборот, — от единства к его распаду, процесс, который в пользу единства в далеком будущем, как мы убеждены, решат в конечном счете ведущие исторические факторы. Где факты языка, а не отвлеченные рассуждения, заставляют считаться больше с моментами дифференциации, а где с противоположными, — это определяет конкретный материал.

Далее. Язык и раса не находятся между собою в прямой связи: по языку негры Северной Америки — безоговорочно индоевропейцы; индоевропейцы же германской ветви — евреи, пользующиеся в качестве родного языка так называемым «идиш», и романской ветви, — пользующиеся видоизмененным испанским; наоборот, по антропологическому типу слабоотличимые от других европейцев венгры, эстонцы и другие народы говорят на языках другой системы, и в этом отношении они — определенно не индоевропейцы.

Как бы и какими приемами ни изучалась история языков определенной системы, расы тут ни при чем, хотя не нуждается в доказательстве и тот простой факт, что языки тех или иных систем распространены по преимуществу среди тех, а не других этнических групп. Если фашистским и фашиствующим жуликам от науки оказалось нужным из факта наличия языковых семейств сделать выводы расового и далее расистского характера, то при чем тут наука?

И другое: сравнительно-исторический метод не предполагает обязательно оперирования понятием «праязыка» как древнейшего языка данной языковой

системы: на этот счет есть разные взгляды. Мало кто среди самих «индоевропейцев» теперь верит в то, что сравнительно-исторический метод даже в области фонетики и морфологии достаточен, чтобы реконструировать этот цельный «праязык» (для индоевропейской группы, условно говоря, 5.000 — 6.000-летней древности). Но, сличая факты нынешних языков и показания памятников, действительно, нельзя обойтись, если идти вглубь, без того, чтобы не воспроизводить древнейшее состояние языков данной группы в тех или других чертах. Но это все — круг чисто конкретных вопросов, и не о них сейчас идет спор. А когда дело идет о близости такого бесспорного типа, как славянские языки, романские и подобн., реконструкция их древнейшего группового состояния приобретает уже очень высокую вероятность.

Другой упрек, что сравнительно-исторический метод — формалистический: им работают, мол, в отрыве звуков от значений. Упрощенные технические приемы изложения принимаются, когда делается такой упрек, за суть дела. Забывается простейшая вещь, что даже фонетику в сравнительно-историческом аспекте *н е л ь з я*, абсолютно нельзя строить, не этимологизируя, т. е. не сличая значений слов и (худо ли, хорошо ли — это другой вопрос, о чем ниже) не допуская тех или других изменений значений, т. е. смысловой стороны слова.

Сравнительно-исторический метод в работах разных авторов выглядит далеко не одинаково. Больше того, любой убежденный сторонник этого метода может указать на ряд его слабых мест, непреодоленных трудностей, у отдельных авторов — идеологических наслоений, неприемлемых с марксистских позиций.

Мы не можем поэтому не спрашивать себя, чему мы объективно служим, отстаивая значение именно сравнительно-исторического метода, хотя бы как одного из методов языковедения в области истории языка? Что говорит в нас? полученная ли школа? привычка? инерция? неумение оценить перспективы, открывающиеся с других позиций? неспособность преодолеть пережитки буржуазного сознания? Вряд ли. Кто долго и много обращался с фактами своей науки, кто видел, как эти факты покоряются определенным приемам исследования и упорно не хотят, ибо не могут, подчиняться иным (и это же происходит у всех других, имеющих достаточно серьезную подготовку в соответствующей области знания), тот, естественно, убежден, что приемы, при помощи которых он обрабатывает факты (*п о к а н е т л у ч ш и х*), — именно те, от которых нельзя отказываться без вреда для дела.

За сравнительно-историческим методом — крупнейшие заслуги в области лингвистической науки. Его практическая полезность не исчерпана. Еще очень много вопросов, относящихся к языкам и индоевропейской системе и других, можно и следует решать, применяя его. Другое дело — границы его полезности, степень совершенства и возможности совершенствования. Мы полагаем, что сравнительно-исторический метод не должен превратиться в пугало с клеймом «буржуазности», так как, кроме ущерба для науки, требующей полноты и разносторонности в охвате фактов, это ничего не даст.

Ценность этого метода в том именно, что, — стоя перед горами пестрых фактов языка, взятого в разрезе современности, и желая так или иначе сличить данное состояние с предшествующим, — убежден: исходя из оправдавшей себя во множестве случаев научной предпосылки, что звуковые соответствия между предшествующим и последующим состоянием должны проводиться *п о с л е д о в а т е л ь н о*. Говоря в общих чертах, т. е. без ряда нужных уточнений, — если сличение дает указание на определенное соответствие в трех словах, то

следует ожидать и можно получить подтверждение этого в десятках и сотнях других слов.

Принципиального расхождения между взглядами на этот метод «индоевропейцев» и большинства специалистов по другим языковым системам — угрофиннологов, семитологов, тюркологов и т. д., с полным успехом, т. е. с прямыми результатами применяющих этот основной прием сравнительно-исторического метода, — насколько нам известно, нет: дело идет скорее о тех или других частностях, чем о принципе. Важности этого принципа для лингвиста, работающего по истории языка, не отрицал и Н. Я. Марр. О том, как практически им применялось понятие фонетического закона и верны ли, т. е. соответствуют ли фактам конкретные закономерности, которые он устанавливал, — это особый вопрос. Компетентное слово по этому поводу может принадлежать только картвелистам и специалистам по другим языкам Кавказа.

Но и представление о действующих в языках фонетических закономерностях, как оно выработалось около 80-х годов прошлого века, в практике исследования много раз уточнялось: его биологическое истолкование младограмматиками давно отброшено даже в буржуазной науке; среди попыток найти более удовлетворительное истолкование немало и вовсе неприемлемых с позиций материалистического языковедения, и таких, по поводу которых еще не сказано последнего слова.

Много сделано в Европе и еще в дореволюционной России для определения приемов сравнительно-исторического анализа. Известную роль сыграли, например, усилия, продолженные в советское время и направленные к тому, чтобы рационально обработать круг приемов, относящихся к перебивающей фонетические закономерности «аналогии» и к родственным явлениям, особенно в области морфологии. Метод прошел через серьезнейшую проверку лингвистической географией, вышедшей из диалектологии научной дисциплиной, тщательно изучающей жизнь в социальной среде отдельных слов, и т. д.

III

Может ли сравнительно-историческому методу в настоящее время быть противопоставлен другой? Не буду говорить о чисто историческом: он не вызывает принципиальных споров и успешно, хотя бы в области русского языка, применялся и применяется. Но метод этот (история языка по памятникам) не далеко уводит от простой эмпирии и ни с какой стороны пока не дал ничего такого, что заслуживало бы каких-либо подчеркнутых одобрений ему, как теоретически или практически новому.

Н. Я. Марр противопоставлял сравнительно-историческим приемам свой метод палеонтологического анализа — по четырем элементам (раньше — по большему их числу). Не будем дискутировать по поводу этого метода — что конкретно при помощи его добыто и что можно добыть. Языки, которые я знаю, в основном не являются областью реликтов, которые хотел обнаружить покойный академик. Но, работая на Украине, я не мог, не могу и сейчас пройти мимо работы Н. Я. Марра, — кажется, единственной прямо относящейся к украинскому языку. Не скрою, здесь почти всё для меня и многих, знакомившихся с нею, странно. Странно называется она — «Яфетические зори на украинском хуторе. (Бабушкины сказки о Свинье Красном Солнышке). Посвящается Второму Всеукраинскому съезду востоковедов» («хутор» в период колхозного строительства!). Удивляет уже первая страница: «Кому Милосская Венера, да Владимир Красное Солнышко, а кому богиня Мотыга или, что то же, богиня Рука, да Свинья Красное Солнышко... Неладно: нет солнышка женского рода. Но не наша

вина, что, зная прекрасно про женский род солнца и невозможность втереть очки современникам, сразу обратить ее, еще женщину в осознании первобытного матриархального общества, в бородатого представителя человечества, кое-где правду-матку прикрыли фиговым листиком, а солнце оказалось существом очень сомнительного рода: среднего»⁴.

Совсем странны этимологии. Берется, например, украинский звукоподражательный глагол — «хрю + к-ати», рядом с ним упоминается «хрю-к-ати», и, — могу лишь процитировать — пересказать трудно: «Затем, связь “свиньи”, как культового существа, в увязке тотемных предметов одного и того же “племени”, точнее, определенной производственно-социальной группировки, уже не скифо-кельтского, а рошского объединения, выплывает в укр. *роха* “свинья” (отсюда *рох* “хрюканье свиньи”, *рохкати* “хрюкать”, *рохкання* “хрюканье”), а год (← го-к) → гок ведь это означало “солнце”, гесп. “небесенок”»⁵. Итак, утверждается, что «хрюкать» и «солнце» как-то родственны по смыслу.

Из таких этимологий «по элементам» состоит вся статья: читатель, если ему угодно, найдет их, открыв любую из первых 75 страниц «Ученых записок» Института этнических и национальных культур народов Востока за 1930 г., I.

Академик И. И. Мещанинов в своей дискуссионной статье по существу готов полностью отказаться от элементного анализа. Это хорошо, и можно было бы, как будто, уже пройти мимо этого вопроса, как отпадающего. Но дело совсем не так просто, как кажется. Возьмите л ю б у ю страницу л ю б о й работы Н. Я. Марра примерно после 1925 года, вычеркните из нее все, что относится к «элементам», и решите, останется ли в ней хотя бы десять или даже пять процентов другого материала и высказываний, свободных от теории, на которой базируется весь метод элементов.

То, о чем я сейчас говорю, слишком серьезно; от этого нельзя отмахнуться, нельзя отделаться абстрактными фразами. Отказом от элементов вопрос еще не стал решенным до конца; с ним связано еще много других, острых и важных, и решать его надо, глянув в лицо фактам, как они есть.

Усилия создать семасиологию, как настоящую науку, ведутся много лет, но не дали больших результатов. Конечно, она сейчас — не то, чем была в начале века; но состояние лингвистической науки в этой области очень далеко от предъявляемых к ней законных требований, и об этом вряд ли нужно спорить.

Дал ли нам другую, более совершенную семасиологию акад. Н. Я. Марр? Его устремления не относились к современности. Интересы Марра — в обнаружении древнейших стадий человеческого мышления, как они отложились в языке, и пафос его творческих усилий, как лингвиста, — восстановить, сделать наглядными формы «дологического» мышления человека.

Решил ли он эту задачу? Убеждают ли обнаруженные им, по его утверждению, «пучки значений», т. е. связи представлений, которые он считает характерными для «дологического» мышления? Мы не можем и не должны навязывать сказочно далекой древности, которою занимался Марр, тех связей значений, с которыми мы имеем дело сейчас, и вполне готовы допустить для нее, по крайней мере, некоторые «чудеса», невозможные для сознания нынешнего культурного человека. Но чтобы допустить в научном плане, а не в плане, скажем условно, художественной фантазии, те или другие архаические «пучки значений», чтобы пойти за интуицией даже и очень крупного ученого, мы не имеем права не требовать д о к а з а т е л ь с т в, т. е. суммы научно обработанных данных, которая

⁴ Марр Н. Я. Избранные работы. — Т. 5. — С. 224.

⁵ Там же. — С. 234.

допускает разностороннюю и неоднократную проверку. Не все компетентны произвести такую проверку в области, о которой идет речь; здесь слово — за знатоками картвельских и других яфетических языков Кавказа, и только за ними.

Но если и они, как крупнейший картвелист А. С. Чикобава, этих «чудес» не видят и за многие годы работы в этой области, — хотя, несомненно, долго и внимательно изучали труды Марра, — не смогли увидеть того, что ему представлялось уже открытым, для нас, не-кавказологов, законны серьезные сомнения: соответствует ли отстаиваемая им семантика глубочайшей древности тому, что действительно в ней, в этой древности, существовало?

Среди семантических «пучков» Марра есть такие, которые не вызывают никакого удивления своей новизною; они наблюдались и наблюдаются (при учете дифференцирующих морфологических признаков) в хорошо доступных всем нам языках.

Не трудно согласиться, например, что названия «земли» лежат в основе слов для «низа», что связаны между собою наименования для «времени» и для «года», что слова со значением «пространства» приобретают значения «места». Любой этимологический словарь любого из индоевропейских и неиндоевропейских языков вполне подтвердит такого рода утверждения Н. Я. Марра. Но многое и из других его сопоставлений не может не удивлять нас, и мы, естественно, спрашиваем, как и чем это доказано?

Думается, что существование новой семасиологии, созданной именно у нас, строго обоснованной и твердо базирующейся на методе диалектического материализма, не является еще тем, чем мы можем гордиться как фактом нашей научной действительности. Программа этой важной отрасли языкознания и метод ее, — не в декларациях, свидетельствующих о добром желании, а в конкретном применении, — является еще и на сегодня тем, что должно быть создано, что ждет своих работников и требует немалых усилий, притом целых научных коллективов.

Можно ли считать, что материалистическая теория происхождения языка, как она дана Энгельсом, подлежит ревизии потому, что есть уже другая, тоже материалистическая? Следует просто сличить то, что находим по этому вопросу у Энгельса, хотя бы с такими высказываниями Н. Я. Марра:

«Товарищи, глубочайшее недоразумение, когда начало языка кладут с возникновения звуковой речи, но не менее существенное заблуждение, когда язык предполагают изначально с функцией, сейчас первой — разговорной. Язык — магическое средство, орудие производства на первых этапах созидания человеком коллективного производства, язык — орудие производства. Потребность и возможность использовать язык как средство общения — дело позднейшее...»⁶. Эти и подобные высказывания Марра (их много), широко распространявшиеся в многочисленных брошюрах, статьях и книгах под маркой последнего слова материалистического языковедения, заставляют, — независимо от того, как исправлял их в процессе своей деятельности автор или как исправляли их его последователи, — откровенно от них отказаться вовсе, раз и навсегда. Останемся с «неисправленным» Энгельсом, а если с «исправленным», то уж чем-нибудь несравненно более убедительным!

IV

Было бы, однако, большой ошибкой думать, что усилия лингвистической мысли, работавшей в связи с наследством Марра, оказались бесплодными и совет-

⁶ Марр Н. Я. К бакинской дискуссии о яфетидологии и марксизме. — 1932. — С. 7.

ской науке о языке нечего назвать как свои настоящие приобретения. То, что суммарно в настоящее время называется «новой наукой о языке» и включает в себя довольно разнородные элементы разной убедительности и разной ценности, создано отчасти самим Н. Я. Марром, отчасти — критически переработанными его наследие учениками (крупнейший из них, — несомненно, акад. И. И. Мещанинов); менее всего — его прямыми последователями, т. е. безоговорочно принявшими все, чему он учил даже в последний, предсмертный, период своей деятельности.

И. И. Мещанинов, освободившийся от многих его ошибок, воспринял от своего учителя, среди другого, три устремления первостепенного научного значения. Он ставит себе задачей построить сравнительную грамматику многочисленных языков, между собой не родственных, и задачу эту решает с привлечением очень широкого материала из еще недавно бесписьменных языков Советского Союза. Он стремится морфологию и синтаксис сравниваемых им между собою неродственных языков осветить, трактуя грамматические категории, как отложение соответствующих фактов мысли (в широком значении слова). Представления (или понятия, или сочетания понятий), отложившиеся в специфике тех или других форм или синтаксических сочетаний, он рассматривает как стадийные, т. е. соответствующие этапам развития человеческого мышления в его зависимости от этапов хозяйственного развития (трудовой деятельности).

Все эти устремления в нашей науке свежи и новы, и то, что по соответствующим вопросам мы находим в его книгах, особенно в вышедшей в 1945 году — «Члены предложения и части речи», — заслуживает самого пристального внимания.

Есть все основания думать, однако, что и сам И. И. Мещанинов не претендует на то, чтобы его работы считались, скажем образно, уже безупречно прочно возведенными стенами будущего здания материалистического языковедения. Не можем их такими считать и мы. И когда «Правда», открыв дискуссию, предлагает свободно и прямо высказать наше мнение, то нужно сказать: из трех названных основных устремлений близко к удаче первое. Грамматика языков генеалогически между собою не связанных систем возможна и бесспорно станет интересною параллельною областью нашей науки, — это наглядно показано работами акад. И. Мещанинова. Удалось ли автору дать убедительное истолкование форм и синтагм тех, до сих пор плохо изученных, малоизвестных палеоазиатских, американских и других языков, которые он внимательно рассматривает в своих книгах? Может быть, акад. И. Мещанинов в ряде случаев находится и около истины, но есть опасение, что теми приемами непосредственного, условно говоря, плоскостного анализа (т. е. без учета истории соответственного языка), которыми работает он, надежных данных получить нельзя: многие истолкования этого рода иллюзорны так же, как такого рода толкования форм индоевропейских языков в ранний период науки, еще не располагавшей тогда сравнительно-историческим методом. Что касается стадийности, т. е. попыток найти более или менее непосредственное отражение экономических формаций в фактах противопоставляемых (сравниваемых) форм и синтагм языков разных систем, то в этом отношении, нам кажется, получено совсем мало убедительного. Пока положение в этих областях почти таково, как в фонетике, о которой Ф. Энгельс писал: «Едва ли удастся кому-нибудь, не сделавшись смешным..., объяснить экономически происхождение верхненемецких изменений гласных, которое разделяет Германию (в отношении диалекта) на две половины»⁷.

⁷ Маркс К., Энгельс Ф. Письма. — 4-е изд. — С. 375–376.

Не следует, однако, считать, что соответствующие поиски принципиально ошибочны, ибо отражение общественно-экономических формаций в лексиконе (словаре) — факт, вряд ли подлежащий спору (акад. Марр методологически правильно поступал, сосредоточивая свои поиски в первую очередь на этой области языка), а морфология, как она ни усложнена историческими наслоениями, все-таки действительно находится в зависимости от лексических элементов языка (особенно, например, в языках агглютинативного, «склеивающего» типа).

Представляются ценными результаты сделанного на путях «нового учения о языке» и заслуживает полного сочувствия та роль, которую оно сыграло вместе и вслед за Н. Я. Марром, как созвучное грандиозному языковому строительству в СССР. Но учение это по своей научной сути обращено к давнему прошлому, и связь его с настоящим вытекает не из него самого, а создается лишь в результате властных требований жизни. Если обратиться к тому ценному, что за советское время создано в области русского, украинского и белорусского языков, то приходится констатировать, что новое учение о языке, хотя и имело немало приверженцев, не может здесь похвалиться результатами, прямо восходящими к его воздействию. Ни в расцвете диалектологии как массовых научных предприятий языковедческих институтов Союза, ни в созданной и энергично совершенствуемой в советское время истории литературных языков (нам представляется несправедливой недооценка в этом отношении роли прежде всего акад. В. В. Виноградова), ни в связанной с этой дисциплиной работой над языком писателей, особенно современных, ни в многообразной, связанной с жизнью лексикологической работе, правда, еще нуждающейся в широких обобщениях, которые зревают, ни в хороших описательных грамматиках (здесь можно, кажется, говорить о достижениях и более широких — применительно ко многим языкам Союза), ни в усовершенствовании учебников для средней школы прямых заслуг «нового учения о языке», нам кажется, не видно.

V

Хотелось бы еще сказать о, хотя бы некоторых, перспективах научного строительства в области языковедения.

В многоязычной стране, где двуязычие, т. е. свободное пользование наряду с родным еще и литературным русским языком, представляет ни с какой стороны не исключительный факт, проблема двуязычия в лингвистическом плане, и притом в живом плане современности, казалось бы, выдвигается сама собою. Нельзя не считать великим упущением поэтому, что, много говоря о смешанном характере языков вслед за акад. Н. Я. Марром, советские лингвисты, к сожалению, почти не интересуются тем кругом конкретных вопросов, который прямо связан с этой проблемой.

Как формируется и как отлагается в речи ребенка двуязычие? Какое именно двуязычие (т. е. прежде всего применительно к типам языков)? Каковы формы двуязычия в семье? Какой вид приобретает оно при живом общении и при воздействии школы? и т. д., и т. д. Смешанный характер всех языков мира не подлежит никакому сомнению, и страстная защита Марром этого положения вполне оправдана. Но при огромном его опыте в этом отношении и таком замечательном объекте наблюдения, как прекрасно известный ему Кавказ (хотя бы уже с его «горою языков» — Дагестаном), Марр не успел поставить своих общих положений исторического порядка на твердую почву строго организованного, научно систематизированного описания фактов. Марр не сделал этого, может быть, и потому, что, спеша с обобщениями за увлекавшими его перспективами

проникнуть в глубокую древность языков, он, как исключительный полиглот и человек громадного непосредственного опыта, не находил эту работу для себя нужной. Мы должны, однако, научной интуиции даже очень большого знатока противопоставить нечто прочное, осязаемое, доказанное и проверенное. Это сделать нужно и можно. В нашем распоряжении почти исключительно, и то собственно весьма небольшой опыт, относящийся к языкам индоевропейской системы. Этого явно недостаточно. Нужен материал несравненно больший.

Нужно и можно на твердую почву наблюдений поставить также и то, что относится к тенденциям сближения живых языков между собою. Замечу попутно, что я не вижу оснований для тех критических замечаний, которые А. С. Чикобава делает по поводу тезиса Марра, что «человечество, идя к единству хозяйства и внеклассовой общественности, не может не принять искусственных мер, научно проработанных, к ускорению этого широкого процесса». «Искусственные меры» — не обязательно «насилие», как представляется критику.

Без сомнения, А. С. Чикобаве известно не менее других, что нет не искусственных литературных языков, что организация их и осуществление в жизни народов предполагают очень сильные моменты сознательного вмешательства и что школа (можно ли ее отнести к средствам насилия?) — прямое условие их внедрения в массы. Можно с большою вероятностью предположить и то, что в высококультурной бесклассовой среде, которую будет представлять коммунистическое общество, сознательная сторона культурно-общественных процессов будет намного выше того, что мы наблюдаем сейчас.

Исключительное значение с материалистических позиций, — и в этом отношении, кажется, нет расхождения мнений, — имеют судьбы лексикологии и теснейшим образом связанной с нею лексикографии. Несправедливо было бы недооценивать те большие успехи нашей науки в последней области, которые полностью относятся именно к ее советскому периоду.

Но все эти успехи представляются все-таки недостаточными для размаха социалистического строительства нашего времени в огромной стране с ее непрерывно растущими научными силами.

«Словарь современного русского литературного языка» Академии наук СССР имеет большие достоинства, но это пока только две первые буквы. Еще нет Украинско-русского словаря Академии наук УССР; нет академического словаря ни Белорусско-русского, ни Русско-белорусского и т. д. Не сделан (не приведен к печатному виду) ни Русский, ни Украинский исторический словарь и т. д.

В теоретическом аспекте борьба с ошибками и злонамеренными извращениями не должна вестись одними декларациями. Советским языковедам обязательно нужно в области их специальности показать силу метода диалектического материализма, данного им в руки (его сила в других областях давно доказана могучими результатами), а это требует, конечно, и больших знаний, и творческой мысли, и внимания к множеству фактов, среди них — и к «мелочам».

Одно из первых условий процветания лингвистической науки заключается прежде всего и более всего в обращении не к палеонтологии речи, научной дисциплине, имеющей свои права на внимание (но на внимание несравненно меньшее, чем она занимала до сих пор), а к вопросам живых языков. В Советском Союзе, стране многочисленных равноправных народов, конечно, есть чем заняться, есть на чем совершенствовать метод. Научная теория свою проверку и оправдание должна получить в практике.

ЕТИМОЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ. 10. НЕВІД

У статті розглядається походження слова *névíd*, яке не має загальноприйнятої, надійної етимології. Автор вважає, що в праслов'янській мові первісно існували два слова на позначення рибальської сітки: **vodъ* «пересувна (рухома) рибальська сітка», утворене від дієслова **vesti* (< **vedtei*) «вести» (із заміною кореневого *е* на *о*, що характерно для архаїчних іменників), і **nevodъ* «непересувна (нерухома) рибальська сітка», утворене від заперечної частки **ne* «не» і дієслова **vesti* (< **vedtei*) «вести».

Ключові слова: етимологічне пояснення, спорідненість, балто-слов'янська епоха, індоєвропейський корінь, традиційні германські відповідники.

Слово *невід* наявне майже в усіх слов'янських мовах (за винятком македонської і словенської): укр. *névíd* «велика рибальська сітка», ст. *nevodъ* «невід», рос. *névod* «велика рибальська сітка», діал. «рибальська снасть для зимового лову риби», бр. *névad* «велика рибальська сітка», діал. *névod* «найбільша пересувна рибальська одностінна сітка», друс. *nevodъ* «велика рибальська сітка», п. *piewód* «велика рибальська сітка, яку тягнуть на двох човнах», ст. *piewod* «велика рибальська сітка», ч. *nevod* «т. с.», ст. «велика рибальська сітка, яку тягнуть», слц. ст. *nevod* «велика рибальська сітка», вл. ст. *njewod ton* «пересувна сітка або велика рибальська сітка», нл. *pawod* «невід», болг. *nevód* «велика рибальська сітка, невід», діал. *návod* «велика рибальська сітка, якою ловлять рибу на Дунаї», серб. / хорв. ст. *nevod* «сітка», ст.-сл. *nevodъ* «невід, пересувна рибальська сітка». Це слово, безперечно, праслов'янського походження, в усіх слов'янських мовах воно означає «велика рибальська сітка», що дозволяє і для відповідного праслов'янського слова встановити таке саме значення, яке тотожне значенню «невід».

Досліджуване слово справедливо вважається етимологічно неясним¹. Існує велика кількість пояснень походження цього слова, основні з них такі:

¹ Черных П. Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка : В 2 т. — 5-е изд. — М., 2002. — Т. 1. — С. 564; Шанский Н. М., Иванов В. В., Шанская Т. В. Краткий этимологический словарь русского языка. — М., 1971. — С. 287; Преображенский А. Г. Этимологический словарь русского языка : В 2 т. — М., 1959. — Т. 1. — С. 598; Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. — Мінск, 1991. — Т. 7. — С. 298; Boryś W. Słownik etymologiczny języka polskiego. — Kraków, 2005. — S. 364; Rejzek J. Český etymologický slovník. — Brno, 2001. — S. 411; Младенов С. Етимологически и правописен речник на българския книжовен език. — София, 1941. — С. 347; Etymologický slovník jazyka staroslověnského. — Praha, 1999. — Seš. 9. — S. 542; Iljinskij G. Urslavisch *nevodъ* «großes Zugnets» // Indogerm. Forschungen. — Berlin ; Leipzig, 1932. — Bd 50. H. 1. — S. 59; Гончаров В. І. З історії термінів *невод* і *сак* // Мовознавство. — К., 1982. — № 3. — С. 60.

псл. *nevodъ «невід» — запозичення з фінської мови (фін. neuvot — мн. «знаряддя») ², з фіно-угорських мов (фін. neuvot — мн. «знаряддя», puotta «невід», ест. poot «т. с.») ³;

псл. *nevodъ «невід», що складається з *ne — можливо, частки і кореня *vod-, спорідненого з лтс. vads «велика рибальська сітка» ⁴;

псл. *nevodъ «невід», що складається з *ne — мабуть, аблаутного варіанта прийменника *на «на» і кореня *vod-, спорідненого з лтс. vads «велика рибальська сітка» ⁵;

псл. *nevodъ / *navodъ «невід» з *nev-vodъ/*nāv-vodъ «велика рибальська сітка, яка закидається з човна» (на відміну від *бредня*, котрий тягнуть, бредучи по дну), що складається з двох коренів: *nev- / *nāv- «човен» (з чергуванням голосних е : ā), спорідненого з дінд. náuh «корабель, судно», гр. ναῦς, лат. nāvis, дірл. pau «т. с.», і *vod-, спорідненого з лтс. vads «велика рибальська сітка», свн. wate «рибальська сітка» ⁶;

псл. *nevodъ з *nevo-vodъ «пересувна сітка», що складається з двох коренів: *nevo-, спорідненого з дінд. návate «іде, рухається», гр. νεῶ «киваю, хитаю», лат. nuo «т. с.», і *vod-, спорідненого з лтс. vads «велика рибальська сітка» ⁷;

псл. *nevodъ «невід», що складається з *vodъ «те, що ведуть, тягнуть (по озеру)», похідного від *vesti, *vedq «вести» і спорідненого з лит. vādas «рибальська сітка», лтс. vads «велика рибальська сітка», нім. Wate «рибальська сітка», та заперечення *ne ⁸; при цьому А. Брюкнер не називає причини, чому додано заперечення *не, а В. Борись вважає, що заперечення *не додано з мотивів табу (для введення в оману риб або водяних духів, щоб не перешкождали в ловлі) ⁹;

псл. *nevodъ «щось плетене, в'язане», власне «сітка», що складається з кореня *nev- (<*(s)пѣ- «шити, ткати, плести, в'язати»), пов'язаного з псл. *spovati «снувати», і суфікса -od-, наявного в *jagoda, *svoboda, *loboda ¹⁰;

псл. *nevodъ «невід», що складається з іменника *vodъ «невід», спорідненого з лит. vādas «рибальська сітка», vedēja «рибальська сітка, яку тягнуть дві людини», лтс. vads «велика рибальська сітка», двн. wata «рибальська сітка», свн. wate, снн. wade, нім. Wate, Wade, дангл. wadu, дан. vod, шв., норв. vad «т. с.», дісл. vaðr «канат, мотузка, волосін вудки», і заперечення *не «не», доданого до *vodъ, очевидно, з мотивів табу (щоб риби не впізнали небезпечного для них предмета) ¹¹;

² Грот Я. Филологические разыскания. — СПб., 1885. — Т. 2. — С. 498.

³ Saur V. K etymologii některých slov na ne- / Sb. prací Filos. fakulty Brněnské University. Řada jazykovědná. — Brno, 1976. — Č. 24. — S. 35.

⁴ Miklosich F. Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen. — Wien, 1886. — S. 214.

⁵ Berneker E. Von der Vertretung des idg. ēu im baltisch-slavischem Sprachzweig // Indogerm. Forschungen. — Strassburg, 1899. — Bd 10. — S. 166.

⁶ Погодин А. Л. Следы корней-основ в славянских языках. — Варшава, 1903. — С. 222–224.

⁷ Горяев Н. В. Этимологические объяснения наиболее трудных и загадочных слов в русском языке. К сравнительному этимологическому словарю русского языка (Тифлис, 1896 г.). Новые дополнения и поправки. — Тифлис, 1905. — С. 26.

⁸ Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego. — Warszawa, 1957. — S. 362; Boryś W. Op. cit. — S. 364.

⁹ Boryś W. Op. cit. — S. 364.

¹⁰ Iljinskij G. Op. cit. — S. 61–62.

¹¹ Етимологічний словник української мови / За ред. О. С. Мельничука. — К., 2003. — Т. 4. — С. 59; Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : В 4 т. — М., 1971. — Т. 3. — С. 55–56; Шанский Н. М., Иванов В. В., Шанская Т. В. Знач. праця. — С. 287; Etymologický slovník jazyka staroslověnského. — S. 542–543; Fraenkel E. Litauisches etymologisches Wörterbuch. — Heidelberg ; Göttingen, 1962. — Bd 2. — S. 1177; Mühlenbach K. Lettisch-deutsches Wörterbuch / Red., erg. und abgeschlossen von J. Endzelin. — Riga, 1929–1932. — Bd 4. — S. 431; Мотузенко Е. М. Этимология и семантика. — Кишинев, 2006. — С. 152.

псл. *nevodъ «невід», що складається з *ne — мабуть, повного ступеня індоєвропейського прийменника *n̥ «в» і кореня *vod-, спорідненого з лтс. vads «велика рибальська сітка», лит. vedėja «рибальська сітка, яку тягнуть дві людини», свн. wate «рибальська сітка», снн. wade, нім. Wate, Wade «т. с.»¹²;

псл. *nevodъ «невід», пов'язане з лтс. vads «велика рибальська сітка», нім. Wate «рибальська сітка», шв. vad, фін. nuotta, ест. poot «т. с.»; усі ці слова є дуже давніми, запозиченими невідомо звідки, мабуть, «праєвропейськими»; заперечення *ne додано з мотивів табу (щоб риби не впізнали небезпечну для них сітку)¹³;

рос. *нёвод* «невід», що складається з префікса не-, який виконує особливу функцію — заперечення тотожності при наявності схожості (так само, як у рос. *нёклен* «клен ясенелистий, *Acer negundo* L.», похідному від *клен* «клен платановидний, *Acer platanoides* L.»), та іменника *вод* «дуже великий невід» (пор. рос. діал. *вод* «дуже великий невід»¹⁴): обидві снасті (*нёвод* і *вод*) при всій їхній схожості мали якусь відмінність (наприклад, *нёвод* міг мати значно менші розміри, ніж *вод*)¹⁵;

псл. *navodъ «невід» (> болг. *навод* «т. с.»), як і ткацький термін *navodъ «просовування ниток основи через бердо» (> болг. *навод* «т. с.»), походить від дієслова *navesti «навести», *navedq (> болг. *наведá* «т. с.»); буквальне значення іменника — «те, що направляє риби в одне місце (у сітку, пастку)»¹⁶;

псл. *nevodъ «невід», що складається з кореня *vod-, пов'язаного чергуванням голосних з *vesti, *vedq «вести» і спорідненого з лит. vādas «рибальська сітка», vedėja «рибальська сітка, яку тягнуть дві людини», лтс. vads «велика рибальська сітка», двн. wata «рибальська сітка», снн. wade, шв. vad «т. с.» і заперечної частки *ne, доданої з міркувань табу (щоб риби не впізнали небезпечного для них предмета)¹⁷; при цьому автори Етимологічного словника білоруської мови не виключають й іншого пояснення заперечення *ne: воно могло тут виконувати функцію заперечення тотожності при наявності схожості (як у рос. *нёклен* : *клен*), і тоді слово *nevodъ означало б «не дуже велика рибальська сітка»¹⁸;

псл. *nevodъ «невід», що складається з початкового компонента *ne-, який виник замість префікса *na- (якщо старшою була форма *navodъ) на ґрунті переосмислення слова *navodъ (воно стало об'єктом словесної заборони, табу), і кореня *vod-, спорідненого з лит. vādas «рибальська сітка», vedėja «рибальська сітка, яку тягнуть дві людини», лтс. vads «велика рибальська сітка», свн. wate «рибальська сітка», дан. vod, шв., норв. vad «т. с.», дісл. vadъ «канат, мотузка, волосінь вудки»¹⁹;

псл. *nevodъ «невід» з первісного *navodъ (пор. нл. pawod, болг. діал. *навод*), що складається з префікса *na- «на» і кореня vod-, похідного від дієслова *vesti,

¹² Младенов С. Знач. праця.— С. 347.

¹³ Machek V. Etymologický slovník jazyka českého.— Praha, 1971.— S. 398; Holub J., Lye S. Stručný etymologický slovník jazyka českého.— Praha, 1967.— S. 334; Rejzek J. Op. cit.— S. 411.

¹⁴ Кузнецов И. Д. Рыбопромышленный словарь Псковского водоема.— Пг., 1915.— С. 13.

¹⁵ Марков В. М. Об одном из способов именного приставочного словообразования в русском языке // Этимологические исследования по русскому языку.— М., 1976.— Вып. 8.— С. 114–115.

¹⁶ Херей-Шиманска К. Българ. диал. *навод* // Български език.— София, 1981.— Год. 31. Кн. 1.— С. 49.

¹⁷ Schuster-Sewc H. Historisch-etymologisches Wörterbuch der ober- und niedersorbischen Sprache.— Bautzen, 1984.— Bd 2. H. 14.— S. 1016; Этымалагічны слоўнік беларускай мовы.— С. 298–299; Български етимологичен речник.— София, 1995.— Т. 4.— С. 591.

¹⁸ Этымалагічны слоўнік беларускай мовы.— С. 299.

¹⁹ Черных П. Я. Знач. праця.— С. 564. Такою ж, очевидно, була точка зору А. Матценауера, висловлена (не зовсім чітко) понад століття раніше (Matzenauer A. Příspěvky ke slovanskému jazykozpytu // Listy filol. a ped.— Praha, 1884.— Roč. 11. Seš. 3–4.— S. 185–186).

*vedq «вести» (з чергуванням кореневих голосних *е : о*) і спорідненого з лит. *vādas* «рибальська сітка», *vedēja* «рибальська сітка, яку тягнуть дві людини», лтс. *vads* «велика рибацька сітка» (без відповідних германських слів)²⁰;

псл. *nevodъ — результат скорочення *nedovodъ з *ned-o-wodh-o-s «сітка, яку ведуть, тягнуть», що складається з двох коренів: *wodh-* «водити», пов'язаного з псл. *vesti, *vedq «вести», *vod-iti «водити», і *ned- «сітка», пов'язаного з гот. *nati*, днв. *pezzi*, нім. *Netz*, англ., гол. *net*, шв. *nät* «т. с.»²¹.

Пропонуючи своє пояснення походження псл. *nevodъ «невід», А. Баньковський (2000 р.) зазначає, що всі попередні спроби пояснення не переконують²². Проте пояснення А. Баньковського теж не переконує пізніших дослідників етимології цього слова (зокрема В. Борися, 2005 р.).

Ми вважаємо, що в праслов'янській мові первісно існували два слова на позначення рибацької сітки: *vodъ «пересувна (рухома) рибацька сітка», утворене від дієслова *vesti (< *vedtej) «вести» (із заміною кореневого *е* на *о*, що характерно для архаїчних іменників²³), і *nevodъ «непересувна (нерухома) рибацька сітка», утворене від заперечної частки *ne «не» і дієслова *vesti (< *vedtej) «вести». На існування двох зазначених видів рибацької сітки вказують інші мови, пор. нім. *Schleppnetz* «рибацька сітка», букв. «сітка, яку тягнуть» (*schleppen* «тягти», *Netz* «сітка; невід»), *Zugnetz* «рибацька сітка, невід», букв. «пересувна (рухома) сітка» (*ziehen* «тягти, волокати») і *Standnetz* «постійний або нерухомий невід», букв. «стояча сітка» (*stehen* «стояти»).

Пересувною (рухомою) рибацькою сіткою ловлять рибу у великих річках або в глибоких озерах, пор. п. *piewód* «велика рибацька сітка, якою ловлять рибу на глибоких озерах і яку тягнуть (ведуть) на двох човнах»²⁴. Сітку тягнуть (ведуть) два рибаки (один з одного боку сітки, другий — з другого), які бредуть по воді. Сітку можуть тягти на двох човнах. «Особливість лову цим знаряддям полягає насамперед у тому, що його необхідно тягти за обидва кінці одночасно, зближуючи їх так, щоб риба, охоплена боковими полотнищами невода, поступово збиралася в його центрі»²⁵. Неperесувна (нерухома, стояча) рибацька сітка ставилася стаціонарно в якомусь місці річки (як правило, прилаштовувалася при греблі, загаті). З часом обидві праслов'янські назви рибацької сітки (*vodъ і *nevodъ) перестали сприйматися як такі, що пов'язані з дієсловом *vesti (*vedtej). Визначальним стало те, що обидві названі рибацькі сітки були великими. І *vodъ, і *nevodъ почали означати «велика рибацька сітка». Конкуренція між цими двома назвами (*vodъ і *nevodъ) з однаковим значенням завершилася в праслов'янській мові на користь назви *nevodъ, що може свідчити про більшу поширеність у праслов'ян лову риби за допомогою непересувних (нерухомих, стоячих, стаціонарних) рибацьких сіток, ніж за допомогою пересувних (рухомих), а отже, — про відсутність великих річок на первісній території проживання праслов'ян. Назва *vodъ «велика рибацька сітка» збереглася лише в поодиноких слов'янських мовах як реліктове слово, пор. рос. діал. (псковське) *вод* «дуже великий невід»²⁶. Переселившись на нові території, де були великі

²⁰ Этимологический словарь славянских языков : Праслав. лекс. фонд / Под ред. О. Н. Трубачева. — М., 1999. — Вып. 25. — С. 82–84.

²¹ *Bańkowski A.* Etymologiczny słownik języka polskiego. — Warszawa, 2000. — Т. 2. — S. 313.

²² *Ibid.*

²³ *Boryś W.* Op. cit. — S. 364.

²⁴ *Bańkowski A.* Op. cit. — S. 313.

²⁵ *Мотузенко Е. М.* Зазнач. праця. — С. 151.

²⁶ Словарь русских народных говоров. — Ленинград, 1969. — Вып. 4. — С. 330.

річки (власне заради великих річок праслов'яни і переселялися на нові території), праслов'яни зберегли слово **nevodъ* зі значенням «велика рибальська сітка», хоча тепер вони ловили рибу переважно за допомогою пересувних (рухомих) рибальських сіток, і слово **nevodъ* вживалося на означення саме пересувної великої рибальської сітки²⁷, пор. бр. діал. *нѣвод* «найбільша пересувна рибальська одностінна сітка»²⁸, п. *piewód* «велика рибальська сітка, яку тягнуть на двох човнах», ч. ст. *nevod* «велика рибальська сітка, яку тягнуть», вл. ст. *pjewod* топ «пересувна сітка або велика рибальська сітка», ст.-сл. *неводъ* «невід, пересувна рибальська сітка». Як зазначають автори Етимологічного словника старослов'янської мови, в усіх слов'янських мовах досліджуване слово означає «велика пересувна рибальська сітка»²⁹.

Нл. *pawod* «невід», болг. діал. *навод* «велика рибальська сітка, якою ловлять рибу на Дунаї» — результат видозміни фонетично закономірних форм нл. **pjewod*, болг. *нѣвод* під впливом дієслів нл. *pawjasъ* «навести, скерувати», болг. *наведѣ* «навести» (пор. болг. *навод* «просовування ниток основи через бердо»): невід сприймався як «те, що направляє, наводить рибу в пастку». Г. Шустер-Шевц вважає, що в нл. *pawod* «невід» початкове па- виникло на місці очікуваного пје- завдяки депалаталізації пја- < пје- (як в нл. діал. *pabozas* «свердлю» поряд з *pjabozas* «т. с.»)³⁰.

Псл. **nevodъ* «велика (пересувна) рибальська сітка» споріднене з лит. *vādas* «рибальська сітка», *vedēja* «рибальська сітка, яку тягнуть дві людини», лтс. *vads* «велика рибальська сітка». Цілий ряд дослідників вказує на таку спорідненість (компонента *-*vodъ* у псл. **nevodъ* з наведеними балтійськими словами або частиною з них, зокрема з лтс. *vads*)³¹. Спорідненість псл. **nevodъ* «велика (пересувна) рибальська сітка» з балтійськими словами означає, що балтійські слова були утворені від того самого дієслова, що й псл. **nevodъ* (від лит. *vėsti* «вести», лтс. *vest* «т. с.»). На таке походження балтійських слів фактично вказують ті дослідники, які вважають, що псл. **nevodъ* утворене від **vesti*, **vedq* і споріднене з наведеними балтійськими словами (або з частиною з них, зокрема з лтс. *vads*)³². Лит. *vādas* «рибальська сітка», лтс. *vads* «велика рибальська сітка» дозволяють реконструювати прабалт. **vadas* «рибальська сітка», а оскільки прабалт. **vadas* словотвірно пов'язане з дієсловом **vedtej* «вести», можна не сумніватися, що прабалт. **vadas* первісно означало пересувну рибальську сітку. У такому разі в прабалтійській мові мала існувати також назва для непересувної рибальської сітки — **nevadas*. Тобто ми вважаємо, що в прабалтійській мові, як і в праслов'янській, існували два слова на позначення рибальської сітки: **vadas* «пересувна

²⁷ Boryś W. Op. cit.— S. 364.

²⁸ Кривицкий А. А. Из словаря полесских рыболовов // Полесье (Лингвистика. Археология. Топонимика).— М., 1968.— С. 170.

²⁹ Etymologický slovník jazyka staroslověnského.— S. 542.

³⁰ Schuster-Šewc H. Op. cit.— S. 1016.

³¹ Етимологічний словник української мови.— С. 59; Фасмер М. Знач. праця.— С. 55; Черных П. Я. Знач. праця.— С. 564; Шанский Н. М., Иванов В. В., Шанская Т. В. Знач. праця.— С. 287; Горяев Н. В. Знач. праця.— С. 26; Етымалагічны слоўнік беларускай мовы.— С. 298; Boryś W. Op. cit.— S. 364; Machek V. Op. cit.— S. 398; Reizek J. Op. cit.— S. 411; Schuster-Šewc H. Op. cit.— S. 1016; Младенов С. Знач. праця.— С. 347; Български етимологичен речник.— С. 591; Etymologický slovník jazyka staroslověnského.— S. 542; Miklosich F. Op. cit.— S. 214; Этимологический словарь славянских языков.— С. 82; Fraenkel E. Op. cit.— S. 1177; Matzenauer A. Op. cit.— S. 186; Berneker E. Op. cit.— S. 166; Погудин А. Л. Знач. праця.— С. 222; Мотузенко Е. М. Знач. праця.— С. 152.

³² Етымалагічны слоўнік беларускай мовы.— С. 298; Boryś W. Op. cit.— S. 364; Schuster-Šewc H. Op. cit.— S. 1016; Български етимологичен речник.— С. 591; Этимологический словарь славянских языков.— С. 82.

(рухома) рибальська сітка», утворене від дієслова *vedetj «вести» (з таким самим, як у праслов'янській мові, чергуванням кореневих голосних *е з а < о*), і *nevadas «непересувна (нерухома) рибальська сітка». З часом у прабалтів, як і в праслов'ян, обидві назви рибальської сітки (*vadas і *nevadas) перестали сприйматися як такі, що пов'язані з дієсловом *vedetj «вести». Визначальним знову ж таки стало те, що обидві названі рибальські сітки були великими. І *vadas, і *nevadas почали означати «велика рибальська сітка». Конкуренція між цими двома назвами (*vadas і *nevadas) з однаковим значенням завершилася в прабалтійській мові на користь назви *vadas, що може свідчити про більшу поширеність у прабалтів, на відміну від праслов'ян, лову риби за допомогою пересувних (рухомих) рибальських сіток, ніж за допомогою непересувних (нерухомих, стоячих, стаціонарних), а отже, — про наявність великих річок на первісній території проживання прабалтів. Назва *nevadas «велика рибальська сітка» збереглася лише в литовській мові як реліктове слово, пор. лит. діал. *pėvadas* «велика рибальська сітка». Наведене литовське слово (*pėvadas*) вважається запозиченням зі слов'янської (з рос. *нёвод* або п. *niewód*)³³, проте для такого твердження немає достатніх підстав (Е. Бернекер (1899 р.) пише, що лит. *pėvadas*, звичайно, запозичено; В. Шаур (1976 р.) уже не такий категоричний, зазначаючи, що лит. *pėvadas*, можливо, запозичено із слов'янської).

Якщо і в праслов'янській, і в прабалтійській мовах існували такі самі два слова на позначення рибальської сітки (псл. *vodъ з *vodos «пересувна рибальська сітка» і *nevodъ з *nevodos «непересувна рибальська сітка», прабалт. *vadas «пересувна рибальська сітка» і *nevadas «непересувна рибальська сітка»), то можна не сумніватися, що такі самі два слова на позначення рибальської сітки існували і в балто-слов'янській мові — *vādās «пересувна рибальська сітка», утворене від іє. *vedh- «вести», і *nevādās «непересувна рибальська сітка», утворене від іє. *vedh- «вести» за допомогою заперечної частки *ne «не». У такому разі псл. *vodъ і *nevodъ, прабалт. *vadas і *nevadas логічніше розглядати як слова, успадковані праслов'янською і прабалтійською мовами з балто-слов'янської епохи, а не як утворення, що з'явилися в праслов'янській і прабалтійській мовах незалежно одна від одної.

Деякі дослідники вважають лтс. *vads* «велика рибальська сітка» запозиченням з німецької мови (нім. *Wate* «рибальська сітка»)³⁴, що не знайшло підтримки в більшості вчених.

Псл. *ne-vodъ і відповідні балтійські слова більшість дослідників-етимологів теж виводить від іє. *vedh- «вести»³⁵. Проте існує й інша точка зору. Ряд дослідників згадані слова виводить від іє. *vedh-, що є розширенням іє. *(a)u- «плетсти, ткати» (отже, псл. *vodъ — «щось плетене»)³⁶.

³³ *Brückner A.* Die slavischen Fremdwörter im Litauischen.— Weimar, 1877.— S. 111; *Berneker E.* Op. cit.— S. 166; *Skardžius P.* Die slavischen Lehnwörter im Altlitauischen.— Kaunas, 1931.— S. 142; *Fraenkel E.* Op. cit.— Heidelberg; Göttingen, 1962.— Bd 1.— S. 498; *Šaur V.* Op. cit.— S. 36.

³⁴ *Brückner A.* Op. cit.— S. 362; *Holub J., Kopečný F.* Etymologický slovník jazyka českého.— Praha, 1952.— S. 244.

³⁵ *Этималагічны слоўнік беларускай мовы.*— С. 298; *Schuster-Šewc H.* Op. cit.— S. 1016; *Български етимологичен речник.*— С. 591; *Skok P.* Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika.— Zagreb, 1973.— Knj. 3.— S. 580; *Этимологический словарь славянских языков.*— С. 82; *Fraenkel E.* Op. cit.— S. 1211.

³⁶ *Черных П. Я.* Знач. праця.— С. 564; *Kluge F.* Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache.— 21 unveränd. Aufl.— Berlin; New York, 1975.— S. 840–841; *Walde A.* Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen / Hrsg. und bearb. von J. Pokorny.— Berlin; Leipzig, 1928.— Bd 1. Lfg 1.— S. 16–17.

З'ясування походження псл. *nevođъ ускладнюється тією обставиною, що в германських мовах існують слова, які фонетично досить близькі до другого компонента псл. *ne-vođъ та до лтс. vads «велика рибальська сітка» і до того ж означають, як правило, «рибальська сітка». Це такі слова (усі вони споріднені між собою): днв. wata «рибальська сітка», свн. wate, снн. wade, нім. Wate, Wade, гол. wad(d)е, дангл. wadu, дан. vod, шв., норв. vad «т. с.», дісл. vađr «канат, мотузка, волосінь вудки». Переважна більшість дослідників-етимологів вважає, що псл. *ne-vođъ (власне другий компонент цього слова) і лтс. vads «велика рибальська сітка» споріднені з наведеними германськими словами (дослідники наводять, як правило, лише частину з наведених слів або навіть одне слово — свн. wate «рибальська сітка») ³⁷. Проте германські слова, на відміну від псл. *ne-vođъ і відповідних балтійських слів, не можна звести до іє. *uēdh- «вести; викрадати наречену, одружуватися». Згаданий індоєвропейський корінь у германських мовах відбився дещо інакше: герм. *wet- «викуп за наречену» (днв. widamo «подарунок жениха нареченій», свн. widem(e) «т. с.», нім. заст. Wittum «удовина частина майна покійного чоловіка», дангл. wituma, weotuma «викуп за наречену») ³⁸.

Дослідники-етимологи германської лексики виводять згадані германські слова (свн. wate «рибальська сітка» та ін.) з іє. *uēdh-, що є розширенням іє. *(a)u- «плести, ткати» ³⁹. Автори Етимологічного словника слов'янських мов, наводячи етимологію псл. *nevođъ (від дієслова *vesti, *vedq), відмовилися від традиційних германських відповідників (свн. wate «рибальська сітка», снн. wade «т. с.», дісл. vađr «канат, мотузка, волосінь вудки»): «справа в тому, що останні, очевидно, пов'язані з іє. *uēdh- / *ouēdh- «ткати»» ⁴⁰.

Існує також спроба пов'язати германські слова (свн. wate «рибальська сітка» та ін.) з фонетично близьким дієсловом зі значенням «переходити вбрід», пор.: нім. Wate / Wade «рибальська сітка» — нім. waten «переходити вбрід»; шв. vad «рибальська сітка» — шв. vada «переходити вбрід» ⁴¹. На таке пов'язання Є. М. Мотузенка наштотувало рос. брѣдень «невеликий невід, яким ловлять рибу удвох, ідучи вбрід», утворене від бресті «іти вбрід по воді» (внутрішню форму російської назви бредня дослідник переніс на германські назви рибальської сітки) ⁴². Германські корені назви рибальської сітки і дієслова зі значенням «переходити вбрід» справді збігаються: *wađ- «сітка» і *wađ- «іти вбрід» ⁴³. Проте ці два германські корені етимологічно не пов'язані між собою. Германський корінь *wađ- «сітка» зводиться до іє. *(a)u- «плести» ⁴⁴, а германський корінь *wađ- «іти вбрід» — до іє. *uādh- / *uēdh- «іти, пробиратися» ⁴⁵.

³⁷ Етимологічний словник української мови.— С. 59; Фасмер М. Знач. праця.— С. 55–56; Черных П. Я. Знач. праця.— С. 564; Шанский Н. М., Иванов В. В., Шанская Т. В. Знач. праця.— С. 287; Borys W. Op. cit.— S. 364; Machek V. Op. cit.— S. 398; Rejzek J. Op. cit.— S. 411; Schuster-Sewc H. Op. cit.— S. 1016; Младенов С. Знач. праця.— С. 347; Български етимологичен речник.— С. 591; Etymologický slovník jazyka staroslověnského.— S. 542; Fraenkel E. Op. cit.— S. 1177; Matzenauer A. Op. cit.— S. 186; Погодин А. Л. Знач. праця.— С. 222–223; Мотузенко Е. М. Знач. праця.— С. 152.

³⁸ Левицкий В. В. Этимологический словарь германских языков.— Винница, 2010.— С. 595; Pokorny J. Indogermanisches etymologisches Wörterbuch.— Bern ; München, 1959.— S. 1115–1116; Kluge F. Op. cit.— S. 865.

³⁹ Kluge F. Op. cit.— S. 840; Левицкий В. В. Знач. праця.— С. 578; Pokorny J. Op. cit.— S. 75–76.

⁴⁰ Этимологический словарь славянских языков.— С. 82.

⁴¹ Мотузенко Е. М. Знач. праця.— С. 152–153.

⁴² Там же.— С. 152.

⁴³ Левицкий В. В. Знач. праця.— С. 578.

⁴⁴ Там же; Pokorny J. Op. cit.— S. 75–76.

⁴⁵ Левицкий В. В. Знач. праця.— С. 578; Pokorny J. Op. cit.— S. 1109.

Таким чином, ми вважаємо, як і автори Етимологічного словника слов'янських мов, що походження слів псл. **nevodъ* «велика рибальська сітка» та прабалт. **vadas* «т. с.», з одного боку, і герм. **wað-* «сітка», — з другого, є різним. Псл. **nevodъ* і прабалт. **vadas* виводяться від іє. **uēdh-* «вести», а герм. *wað-* «сітка» зводиться до іє. **uēdh-*, що є розширенням іє. **(a)u-* «плетсти» (отже, герм. *wað-* — «щось плетене», насамперед «рибальська сітка»).

З'ясування походження псл. **nevodъ* «невід» ускладнюється ще й тим, що в фіно-угорських мовах існують слова на означення невода, які теж фонетично близькі до слов'янської назви: фін. *nuotta* «невід», ест. *noot* «т. с.». У зв'язку з цим навіть висловлювалися припущення про запозичення псл. **nevodъ* «невід» з фінської мови, з фіно-угорських мов (див. вище, с. 15), а деякі дослідники (В. Махек, Й. Голуб, С. Лиср, І. Рейзек) схильні вважати слов'янські, балтійські, германські і фіно-угорські назви невода «праєвропейськими», перейнятими з невідомого доєвропейського субстрату (див. вище, с. 16). Проте фіно-угорські назви невода не мають ніякого стосунку ні до псл. **nevodъ* «невід», ні до відповідних балтійських слів, ні до розглянутих германських назв (свн. *wate* «рибальська сітка» та ін.). Сучасні дослідники-етимологи як германської лексики, так і фінської однак і в тому, що фін. *nuotta* «невід», ест. *noot* «т. с.» є запозиченнями з германських мов, проте названі західнофінські слова пов'язуються не з уже розглянутою групою германських слів (свн. *wate* «рибальська сітка» та ін.), а із зовсім іншою щодо походження групою германських слів (гот. *natī* «сітка», днв. *nezzī*, свн. *netze* «т. с.», нім. *Netz* «сітка; невід», англ., гол. *net* «сітка», шв. *nät*, дісл. *net* «т. с.», пōт «сітка; невід») і виводяться безпосередньо від дісл. *pōt* «сітка; невід»⁴⁶ (фін. *nuotta* «невід», ест. *noot* «т. с.» дозволяють реконструювати празахіднофінське **nōta* «т. с.»⁴⁷, яке, власне, і було запозичене з давньоісландської мови). З наведеною етимологією західнофінських слів, прийнятою цілим рядом дослідників⁴⁸, можна повністю погодитися.

V. H. SKLIARENKO

ETYMOLOGICAL STUDIES. 10. НЕВИД

The article focuses on the origin of the Ukrainian *névid*, which lacks a reliable and generally accepted etymology. The author argues that Common Slavonic originally had two words denoting fishing net: **vodъ* «movable fishing net» deriving from the verb **vesti* (**vedeti*) «to lead», with the roor *e* changing to *o* in the way typical of archaic nouns, and **nevodъ* «stationary fishing net» deriving from the negative particle **ne* prefixed to the root of the verb **vesti* (<**vedeti*) «to lead».

Key words: etymological interpretation, genetic relationship, the Baltic-Slavonic epoch, Common Indo-European root, traditional Germanic cognates.

⁴⁶ Kluge F. Op. cit.— S. 508; Toivonen Y. H., Ikonen E., Joki A. Suomen kielen etymologinen sanakirja.— Helsinki, 1958.— Т. 2.— S. 402.

⁴⁷ Этимологический словарь славянских языков.— С. 83.

⁴⁸ Черных П. Я. Знач. праця.— С. 564; Etymologický slovník jazyka staroslověnského.— S. 543.

УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКІ МОВНІ КОНТАКТИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ: ПРИТЯГУВАННЯ І ВІДШТОВХУВАННЯ. II. ТЕКСТУАЛЬНІ ВКРАПЛЕННЯ, ПРЕЦЕДЕНТНІ ТЕКСТИ МОВОЮ ОРИГІНАЛУ _____

У статті розглядається досить характерне для сучасних україно- і російськомовного (особливо в Україні) дискурсів явище текстуальних вкраплень мовою оригіналу, їхні семантичні, стилістичні, прагматичні функції.

К л ю ч о в і с л о в а: українсько-російські мовні контакти, вкраплення, прецедентні слова (тексти), українізм, русизм.

1. Активізація взаємодії між українською і російською мовами в сучасній Україні як наслідок розширення поля суспільного функціонування першої з них стимулює взаємопроникнення не тільки власне запозичень до структури кожної з них, а й широкого ряду вкраплень мовою оригіналу на рівні мовлення. Якщо серед власне запозичень, незважаючи на посилення з відомих причин проникнення елементів української мови до інвентарю місцевого варіанта російської мови, впливи продовжують здійснюватися в основному все-таки з боку російської мови (насамперед, звичайно, російської мови метрополії)¹, то в площині іншомовних мовленнєвих вкраплень такої явної диспропорції немає. Іншомовні вставки в тканині тексту, виконуючи різноманітні зображально-виражальні функції, водночас свідчать про наявність у мовній свідомості представників обох мовних спільнот тенденцій як до «притягування» (у суто номінативній та комунікативній функціях вкраплень або в їхній стилістичній функції легкого, добродушного жарту, незлої іронії), так і до «відштовхування» (з увиразненням «чужості» іншомовного елемента — при гіркій або в'їдливій іронії, сарказмі, коли слід припускати не стільки вплив однієї мови на іншу, скільки реакцію носіїв останньої на це — як його неприйняття, прагнення до його відторгнення) у відносинах між цими мовами. Такі включення, по-перше, відбивають, як і власне запозичення, загальний культурний вплив однієї мови на носія (носіїв) іншої мови — у тих випадках, що не співвідносяться саме (тільки) з чимось «українським» або чимось «російським», коли одиниця, уривок з тексту і т.ін. іншої мови просто краще, на думку мовця, підходять для відповідної ситуації або взагалі тільки вони спадають йому на думку (див. нижче, наприклад, уживання укр. *менишwartість* замість рос. *неполноценность*, укр. *незлим тихим словом*

¹ Див. докладніше: *Тараненко О. О.* Українсько-російські мовні контакти на сучасному етапі: притягування і відштовхування. I. Впливи, інтерференція, запозичення // *Мовознавство*.— 2010.— № 2–3.— С. 55–82.

або рос. «*первым делом — самолеты*» і под.). По-друге, у тих випадках, коли маються на увазі саме «українське» і саме «російське» (таких випадків більше, в усякому разі вони більше привертають до себе увагу), використання таких включень відбиває цілком природне прагнення мовця до встановлення ніби відповідності між змістом (Україною, українцями та їхніми відмітними ознаками або Росією, росіянами та їхніми ознаками) і однією з його форм (відповідно українською і російською мовами): тому, наприклад, про українську мову кажуть не *украинский язык*, а *(украинская) мова*. Уже виробився певний набір більш-менш усталених «дуже українських» або «дуже російських» слів, зворотів, що використовуються в подібних включеннях.

Випадки стилістично-оцінного передавання вимови (написання) слова іншої мови як його навмисного неперекладання, які супроводжують постійні взаємні претензії щодо державної політики, ідеології, культурних особливостей і мовної практики «іномовних» опонентів і виражаються як несхвальне, неприязне ставлення (переважно як недоброзичлива іронія, глузливе пародіювання) до позначень відповідних реалій у кожній із цих мов і до самих мов у цілому, особливо різко виділяються в дискурсах обох сторін². Фактор такої «навмисності» може посилюватися неточним (власне, спотвореним) цитуванням, на письмі — передаванням звуків однієї мови графічними засобами іншої мови, тобто вживанням слова як фонетичного (графічного) варваризму в тканині іншої мови. Слід водночас мати на увазі й те, що та сама одиниця однієї мови може використовуватися носіями іншої мови з різними функціями (див. нижче, наприклад, *украинская мова, желто-блакитный*).

2. Україномовні вкраплення в російськомовному тексті.

2.1. Власне національно-мовний аспект вкраплень мовою оригіналу.

2.1.1. Вкраплення з основною номінативною або комунікативною функціями:

а) українські власні назви, а також етнографізми, регіоналізми, історизми, які не ввійшли до лексичного складу російської літературної мови, хоча й не мають у ній точних відповідників: «Ехатъ из Ивано-Франковска в Буковель — одно удовольствие. ... *“Потічки”*, горы, маленькие деревянные домики...» (Газ. по-киев. ³, 22.12.2005);

б) лексико-фразеологічні українізми та інші одиниці з українською національно-мовною забарвленістю, які видаються мовцеві кращою, адекватнішою

² «У російськомовних газетах поширеним стало залипати українське написання найбільш нелюбимих слів і словосполучень» (Сулима Н. М. «Разучите эту мову...» // Полілог. — М., 2001. — № 1. — С. 49). Аналогічне явище характеризує й мову україномовних ЗМІ. Так, у редакційному коментарі до однієї статті сказано щодо її мовних особливостей: «Витримуємо також написання окремих російських висловів без перекладу українськими літерами (так само, як порою в російській мові не перекладають нашу незалежність і самостійність у “независимость” та “самостоятельность”, а, ніби глузуючи, відтворюють як “нэзалэжнэсць” і “самостийность”» (Березіль, 1996, № 5–6. — С. 116–117). Пор. подібне використання такого стилістичного полемічного засобу в сучасній Білорусі: Мечковская Н. Б. Белорусский язык : Социолінгвістическіе очеркі. — München, 2003. — С. 41–43. Полемічно загострено в 90-х рр. у хорватській і сербській мовах (у публіцистиці й навіть у поезії) опоненти використовували букви відповідно кириличного і латинського алфавітів цих мов — з наданням їм зловісних конотацій (див.: Lubaš W. Polityka językowa [project «Komparacja współczesnych języków słowiańskich», 4]. — Opole, 2009. — S. 316–320, 521). У контексті мовних ситуацій тих країн, де співіснування різних мов не привносить у суспільну свідомість моментів такого напруження, подібна стилістична лінія іномовних вкраплень виявляється, звичайно, значно стриманіше. Див. щодо чеських вкраплень у структурі словацького мовлення в сучасній Словаччині: Horecký J. Slovensko-česká diglosná komunikácia // Sociolínгвіstické aspekty výskumu súčasnej slovenčiny. — Bratislava, 1995. — S. 183–187.

³ Список скорочень див. у кінці статті.

назвою для певного поняття, особи, місцевості тощо порівняно з відповідними російськими найменуваннями (з можливою метамовною функцією): «Мне очень приятно бывать на Украине. Во-первых, в украинской мове очень много слов, общих с польским языком...» (співачка Едіта П'єха: т/к «Київ», «В гостях у Дмитра Гордона», 12.02.2010); «Поэтому самое хорошее средство от запора — прогулка на свежем воздухе перед сном и стакан свежего кефира. Можете его приготовить сами по народному рецепту (в Украине это называется “кисляк”)» ([Із інтерв'ю з дієтологом].— Рабочая газета, 3.10. 2009); «Надо изгнать, выжечь из себя то, что по-украински называется “меншовартистю”, жить с высоко поднятой головой» (В. Коротич. — Бульвар, 2001, № 6), пор. рос. *неполноценность*; «Несмотря на все политические перипетии, коммунальные... (пауза в мовленні.— О. Т.) негаразды..., выборы в городской совет состоятся» ([Із інтерв'ю з місцевим політологом, м. Дніпропетровськ].— Т/к ICTV, «Факти», 24.02.2006); фразеологічні, паремійні вислови, крилаті слова (часто це цитати з творів Т. Шевченка): «...И эти узы никакими провокациями не разорвать! Народы Украины и России не позволят. *Так що не тратьте, куме, сили, спускайтесь на дно...*» (М. Ирин. — Крым. пр., 26.11.1996)», «Похоже, украинские любители женского баскетбола долго еще будут вспоминать итальянский клуб... *незлым тихим словом*» (С. Даценко. — Фик, 3.03.2000);

в) використання фрагментів українського мовлення при цитуванні у формі прямої мови (для носіїв російської мови ця функція не надто характерна через недостатнє володіння або й повне неволодіння переважною більшістю з них українською мовою): «Так получилось, что 24 августа 1991 года, в день объявления независимости Украины, я оказался в Киеве. Мы сидели в кабинете Миши Беликова, первого секретаря Союза кинематографистов, и я спрашивал моих друзей-украинцев, “приголомшенных” (ілюстрація до попередньої функції україномовних вкраплень.— О. Т.) этой вестью (одни радовались, другие печалились): “Зачем это? Что же теперь будет?” И кто-то, помню, ответил, ничего не объясняя: “*Нехай будэ так!..*” И вот уже пять лет это “будэ так” продолжается...» (В. И. Толстых.— Дружба народов, 1997, № 8. — С. 163).

2.1.2. Вкраплення з основною стилістичною функцією (як позитивно, так і, частіше, негативно спрямованої оцінної заданості), що мають на меті:

а) прагнення до встановлення тіснішої емоційної близькості, вияв поваги до України та українців — у загальних рамках контактовстановлювальної функції мови (це насамперед одна або кілька початкових фраз у мовленні росіян, що прибувають в Україну, хоча загалом вони знають, що з власне комунікативного погляду це зовсім не обов'язково), зокрема:

як дипломатичний етикет (українська мова — як представницька мова держави) — наприклад, новий посол РФ в Україні М. Зурабов після свого прибуття: «Первые слова на украинской земле он произнес на местном языке» (ІКВС, «Время», 25.01.2010);

з легкою жартівливістю: «О, люди добрые! *Здоровэньки булы!*» (знаменита російська співачка Алла Пугачова, виходячи з поїзда на перон Київського вокзалу, 2001 р.), «*Шановни друзи! Дозвольтэ привитаты вас...*» (А. Пугачова під час концерту в київському Палаці спорту у квітні 2009 р.); «Здравствуйте!.. *Дякую, що вы на мене так долго чекали!* А что, кстати, значит — “чекали”? А-а-а... А я думала, что-то вроде саунд-чека» (3 виступу в Києві відомої російської співачки Жанни Агузарової.— Газ. по-киев., 30.04.2010). (Аналогічна контактовстановлювальна функція в мовленні носіїв української мови під час спілку-

вання з російською стороною практично не простежується, оскільки при цьому передбачається спілкування повністю російською мовою);

б) розширення україномовного контексту й тим самим українського асоціативного фону в оповідях про українські реалії, при цитуванні українського мовлення: «Как даже самых сварливых мирила [мать] / Быстро, *як кажуть українці*, — “вмить”» (М. Матусовский. — Знамя, 1988, № 4, с. 5); «Мой *перший, найкращий* / поэт — был Тарас. / Он смерти ледащей / меня не отдаст» (Е. Евтушенко. — Юность, 1988, № 6, с. 44)⁴;

в) навпаки, іронічне відчуження від української мови. Наприклад, у ведучого телепрограми «Фонтан-клуб» на т/к «1 + 1» (23.11.1999), яку вели в основному одеські гумористи: «Первая моя встреча с *Киевом...*», «*Это было тоже в Киеве...*» (з неодноразовим «українським» іронічним підкресленням цієї назви, хоча він, звичайно, добре знайомий з мовною ситуацією в місті — з явним переважанням тут російськомовної стихії). Це може бути засобом вираження емоційно-оцінного ставлення мовця не тільки до зображуваної ситуації, а й до самої мови (особливо з наповненням структури українських вкраплень елементами просторіччя, «суржику» і підкресленням у такий спосіб «простоти» як мови, так і її носіїв)⁵. Емоційно-експресивний діапазон такого цитування широкий — це зверхньо-поблажливе ставлення, глузування, відверта неприязнь, наприклад: «*Яка там оппозиция? Откуда она взялася?* — удивлялся на людях президент [Л. Кучма]. — *Я там бачу только своих завистников...*» (Л. Капелюшный. Византийский синдром: Украинский менталитет как зеркало украинской оппозиции. — ЛГ, 11.07.2001) (важко, звичайно, уявити використання подібного стилістичного засобу при цитуванні мовлення президента Російської Федерації в якому-небудь з респектабельних загальноукраїнських ЗМІ); «...феномен вспышки нацгордости у галичан, многие из которых все еще настаивают на том, что “за *Польщезю крайче було!*”, достоин пристального анализа» (Г. Селижаров. — ДКр., 23.05.2002); «Новогодний карнавал. Ведущий: “Первое место заняла маска лоха — 3-й ряд, 8-е место”. Из зала: “*Ой, а я ж нэ грав!*”» (із серії анекдотів про українців-«хохлов») (див. також нижче уривки з віршів сучасних російських поетів). Засобом насмішкуватого пародіювання за допомогою відповідних трансформацій їх форми або змісту стають слова, певні звороти української мови, відомі цитати з творів української класики: «*Нэхай радио мовчѣт!*» (назва замітки про обмеження ефірного радіомовлення російською мовою в

⁴ У російській поезії відомі й випадки значно ширшого, розгорненішого використання такого асоціативного україномовного фону: «...Ездиет сам батько Улялаев На черной тройке дарма! Улялаев був такий: выверчено вико, Плэчи кучугурами, кавуном кулак. Зроду нэ бачено такого чоловика, Як той батька Улялаев Кириак...» (И. Сельвинский, Улялаевщина).

⁵ У носіїв російської літературної мови (в Росії) елементи української мови можуть асоціюватися з власне російським просторіччям (пор., наприклад, такі українізми в російській мові: *абы как, аж, добре* у значенні стверджувальної частки, *жінка* замість *жена*, *батька* замість *отец*, *гамузом*, *рыпаться*, *примак*, *торба*, *раззява*, *куркуль* — про скупку людину і под.) і, навпаки, просторічним одиницям може безпідставно приписуватися українське походження. Так, в одному із посібників з культури російської мови відзначалося: «Украинец, например, может сказать, что он “читал Тараса *Шевченку*”, “Простите, но мне нужно *идти* в театр”», «что звучит довольно смешно» (*Язовицкий Е. В.* Говорите правильно. — М. ; Ленинград, 1964. — С. 35, 59; див. критику подібних уявлень про негативний вплив української мови на культуру російської мови: *Білодід І. К.* Стилістичне збагачення українського усного літературного мовлення // Українське усне літературне мовлення. — К., 1967. — С. 35). Див. також: *Їсакевич Г. П.* Українсько-російські мовні зв'язки радянського часу. — К., 1969. — С. 260.

Донбасі. — КПвУ, 29.07.1998), «*Кохаються чорноброви, та нэ з москалями*» (назва замітки С. Фролова з таким початком: «Интересную дату мы отмечаем завтра: по украинскому календарю 24 августа красный день, поскольку республика будет отмечать четвертый День независимости. А в календаре бывшего Советского Союза этот день навсегда останется серым — именно с объявления Украиной “незалежности” начался... развал некогда могучей страны». — КП, 23.08.1995).

На позначення української мови стали досить широко вживати слово «*мова*» (відоме в такому вживанні особливо з 1917–18 рр., а згодом у часи українізації 20-х рр.) і «*рідна (ридна) мова*» (останнє найменування закріпилося як іронічна реакція на заклики з боку вболівальників за долю української мови на зразок «Що ж ви, живете в Україні, а рідною мовою не розмовляєте?!»): «Если бы любители “мовы” оставили свои неразумные попытки навязать украинский язык другим...» (В. Филатов. — Газ. «Городъ», Донецьк, 6.05.2005), «“*Рідна мова*”, продираясь через привычку говорить в городе по-русски, доставляет говорящему массу удовольствия» (Изв., 12.07.2006, с. 11), «Но готова ли “морально” наша “*рідна мова*” вытеснить в правовой сфере “великий и могучий” русский язык? Думаю, что на данном этапе ответ будет отрицательным» (С. Салов, юрист. — Городъ, 13.02.1997), «“Великий и могучий” показал язык *мове*» (замітка про мовну ситуацію в Донбасі. — КПвУ, 25.09.1998)⁶. Від частого вживання слово «*мова*» в значенні української мови часто вже не сприймається в цьому середовищі як іронічно марковане, його досить спокійно вживають і в спілкуванні зі своїми україномовними знайомими, колегами: «он разговаривает только на “мове”», «это все надо переводить на “мову”», «там преподавание ведется на “мове”» і т. ін.

2.2. Національно-соціальний аспект вкраплення мовою оригіналу, який полягає у використанні україномовних одиниць для вираження певного оцінного ставлення мовця: з одного боку, як одного із засобів вияву позиції соціального протесту, критики влади, а з другого, навпаки, — як одного з об'єктів такого протесту та критики.

2.2.1. Вираження позиції протесту проти державного режиму за допомогою використання саме української мови, принаймні її окремих слів і зворотів, розпочалося в межах досліджуваного періоду наприкінці 80-х — на початку 90-х рр. на загальній хвилі протесту демократичних сил проти комуністичної ідеології та радянського режиму, які звично асоціювалися на Україні з функціонуванням російської мови. Виступи на мітингах, скандування демонстрантів,

⁶ «...у російськомовних засобах масової інформації вперто й наполегливо прищеплюється думка, що «русский язык — это язык, а украинский язык — это “*мова*”» (Сулима Н. М. Знач. праця. — С. 48). Пор. також розвиток у слова «мова» негативно-оцінного значення певного вульгарного соціолекту російської мови (це вже момент мовної естетики): «В вашем “Новом взгляде” (одному з московських періодичних видань. — О. Т.) превалирует грязь, бульварная мова... Читая “Новый взгляд”, трудно отделаться от мысли, что находишься рядом с отхожим местом» (з листа читача — див.: Костомаров В. Г. Языковой вкус эпохи: Из наблюдений над речевой практикой масс-медиа. — М., 1994. — С. 66); ось уже ніби як лінгвістичний термін: «В средствах массовой информации сказывается увлечение “молодежной мовой”». Вот примеры некоторых заголовков из газет (московских. — О. Т.): «“Красота... их мать!”, “Мисс Мухоморанск-93”, “Во, блин, труженик!”» (Овсиенко Ю. Г., Москва. Изменения в лексическом составе современной разговорной речи // Vocabulum et vocabularium: Сб. науч. тр. по лексикографии. — Х., 1998. — Вып. 6. — С. 28). Пор. давніші українізми, що давно вже завершили таку емоційно-оцінну еволюцію в російській мові: *вириши, малевать*.

написи на плакатах і транспарантах українською мовою можна було почути (з уст загалом російськомовних осіб) і побачити досить часто не тільки в традиційно україномовних західних областях. Відтоді до загального мовного вжитку ввійшли два «вигуки соціального протесту» *Ганьба!* і *Геть!* Українська мова переважала й у масових загальнодемократичних заходах, спрямованих проти політики державного керівництва вже незалежної України, — на початку 2000 рр. під час проведення акцій «За Україну без Кучми!» та ін. і восени 2004 р. під час «Помаранчевої революції», а обидва вигуки протесту вже давно вийшли за межі мововжитку тільки «демократичних» сил і взагалі політичного лексикону, поширившись, зокрема, і в Південно-Східному регіоні: «...харків'яни, які майже всі спілкуються російською мовою, “оранжеві” лозунги скандують українською: “Ганьба!”, “Нас багато — нас не подолати”, “Міліція з народом”, “Схід і Захід разом!”» (Г. Миць. Оранжева революція розбудила Харків. — ВЗ, 23.12.2004); «Банду *геть!*» (скандування учасників мітингу на майдані Незалежності в Києві 28.11.2004 р.); «Ганьба карманним депутатам!» (напис на плакаті під час мітингу в Дніпропетровську в ці ж дні); «Гань-ба! Гань-ба!» (з протесту жителів одного з регіонів Одещини проти місцевої влади з приводу проведення там високовольтної лінії електропередачі: т/к «1 + 1», ТСН, 16.11.2009); «Ведь еще никогда “Олимпийский” [стадіон] не кричал настолько в унисон “Ганьба!”, не забрасывал мусором уходящих с поля игроков» (Газ. по-киев., 4.10.2007).

2.2.2. Увиразнення за допомогою україномовних вкраплень саме українського національного характеру новопосталої держави та її державної мови:

а) найпростіший вияв цього аспекту — це стилістично, здавалося б, не конотоване цитування уривків з державних документів, з виступів державних діячів, службовців державною (офіційно, як тепер, або фактично, як, наприклад, у період українізації 20-х — початку 30-х рр.), тобто українською, мовою. Однак і в цих випадках — незалежно від справжніх намірів мовця — у сприймача такого тексту в умовах загальнодержавної неодномовності може закрадатися підозра щодо прагматичного підтексту цього мовного засобу як «недружного» стосовно до української мови й до українців. Так, один з рецензентів історико-краєзнавчої книжки про Київ у радянський час (А. Анисимов. Геростратов замысел. — К., 2004) неохвально зазначає: «Але характерно, що майже всі злочинні розпорядження компартійної влади про нищення Києва автор цитує майже виключно українською мовою (при тому, що книга написана російською!)... В такому контексті читачеві... нав'язується думка, що вина за нищення старого Києва лягає на українців» (о. Ю. Мицик. — УУ, 2004, № 11–12, с. 24);

б) це вираження добродушної жартівливості, легкої або навіть гіркої (але не злої) іронії (у колах російськомовного соціуму України, які загалом позитивно або принаймні лояльно сприймають ідею української державності в її сучасному варіанті): «... мой бывший одноклассник. Ныне он солдат срочной службы, охраняющий наш с вами покой, “*добробут*” и “чистое небо над головой”» (А. Яблонская. — СН, 10.07.2001; у межах одного речення поєднано нове «українське» і старе «радянське» кліше); «Под *жовто-блакитным* флагом было тихо и спокойно» — із замітки про роботу посольства України в Ізраїлі (С. Бавли. — СН, 18.04.2001); «Правда, выглядели “*урядовцы*” поначалу несколько устало» — про прес-конференцію представників уряду на чолі з Ю. Тимошенко (Газ. по-киев., 12.04.2005); «Борис Чичибабин. Знаменитый харьковский поэт.

Когда бригада Центрального телевидения в 88 г. приехала в Харьков снимать фильм о нем, в Харьковском горисполкоме были страшно удивлены этим — там и представления не имели, какой крупный поэт живет “у рідному Харкові”» (газ. «Західний Донбас», Павлоград, 11.02.1999; поет, як відомо, писав російською мовою); «Почему с таким неподдельным энтузиазмом вырвались мы из “братских” объятий и так единодушно высказались на референдуме за то, чтобы “жить своим домом”?.. Казалось, что дорога к лучшей и свободной жизни в *рідній Україні* наконец-то найдена... Но за сорванными с петель воротами в *незалежність* нас поджидали большие разочарования...» (Л. Федорцова.— Харьковские губернские ведомости, 26.08.1996);

в) у суспільних колах, не задоволених (постійно або ситуативно) з певних аспектів соціальної, економічної, культурної, мовної політики державних органів нової України, це перенесення такого незадоволення на українську мову як державну мову країни⁷ — від достатньо стриманої емоційної тональності до гіркої або в'їдливої іронії: «Неужели Артист это (краще матеріальне становище.— О. Т.) не заслужил? ... А в Верховной Раде один ответ: “Розглянемо, розглянемо”...» ([Інтерв'ю з актором Юрієм Мажугою].— Журн. «TV-Парк», 1999, № 41); «Вечером включишь телевизор, а оттуда молодой задорный голос: “Не заплатите за коммунальные услуги, судить будем, *майно* отбирать будем!” Только и осталось *майно* отбирать. Отобрали все: вклады, страховки, пенсии, зарплату. Судить за что? А судьи кто? ... Государственные мужи, которые не знают, в какой же стране *хатынку* купить да в банк деньги наворованные вложить?» (В. А. Овчинникова.— Слово ветерана, 2000, № 23); «Не так давно я вышла из Союза театральных деятелей Украины. ... Я сказала, что выхожу из СТД, до тех пор, пока NN будет там “*керувати*”» ([Інтерв'ю з актрисою Валерією Заклучною].— АиФ. Укр., 1997, № 10); «Пан президент! Верните мне советскую пенсию 120 рублей, а себе заберите нашу гривневую и попробуйте на нее настроить себе мраморных “*хатынок*”» (з листів читачів: Комуніст, 1999, № 27); «ДиКаприо ищет *хатынку*» (Бульвар, 2000, № 31); «Майкл Джексон продал свою “*хатынку*”» (Газ. по-киев., 12.05.2005)⁸. Така сама іронія з використанням

⁷ «Нині справедливе невдоволення і навіть озлоблення понурою реальністю легко переноситься на образ української держави та її символи, і не в останню чергу — на українську мову. Вона знову виявляється без вини винуватою» (Дзюба І. Доля мови — доля народу // Сучасність.— 1999.— Ч. 4.— С. 138); з різкішим формулюванням проблеми (у викладі виступу І. Дзюби журналістом): «Традиційно зневажливе ставлення до української мови як до сільської змінилося ставленням до неї як до знака політичної українськості. На неї переносяться всі негаразди, викликані жадливим економічним становищем, вона грає роль подразника для невдоволених мас» (Паламарчук Г. Мова калинова як велика та серйозна політика // Час.— 1998.— 27 лист.). Пор. у цьому зв'язку подібне спостереження часів українізації 1920-х рр. щодо сприйняття функціонування української мови й ширше — щодо розмежування «мовних партій» українською і російською мовами в устах радянських урядовців: «Кажуть (ідеться про 1925 р.— О. Т.), що коли на село приїздить хтось із урядовців і починає говорити по-українському, то дядьки чухають потилицю й кажуть — “ну, значить, треба знов щось платити”. Бо про податки, одбутки, драчі і т. п. раз у раз говорять по-українському. Коли ж говорять по-російському, можна бути спокійним: мова буде про інтернаціонал, про “мировую буржуазію” і інші “нейтральні” справи, за які платити не доводиться. От вам і “українізація”» (Сфремов С. Щоденники 1923–1929.— К., 1997.— С. 237–238).

⁸ Слово *хатынка* в такому іронічному вживанні стало досить популярним — після того, як під час однієї з виборчих кампаній перший Президент України Л. Кравчук на запитання журналістів про його доходи відповів, що вони доволі скромні («*хатынка* десь за містом» і под.), але, як нібито виявилось, він має й розкішний котедж у Швейцарії (факт, що його потім не було підтверджено).

одиниць української мови стала з часом застосовуватися й щодо політичного табору «помаранчевих», лідери яких, прийшовши до влади в державі з українською мовою як «робочою», не виправдали, однак, покладених на них надій суспільства: «В стране смута, как перед Майданом-2004. Но “помаранчевые” в 2008-ом сражаются с такими же “помаранчевыми”. Теперь все они при власти, и трудно понять, где опять окопалась “злочинна влада”...» (Газ. по-киев., 29.05.2008) ⁹;

г) це випадки вже з явно політизованим спрямуванням — практикування подібних україномовних вкраплень як вияв ставлення тих суспільно-політичних кіл, що звичайно послуговуються російською мовою, до кіл, діяльність яких асоціюється з принциповим використанням української мови, — від ніби простого називання з метою передання відповідного національного колориту (на зразок звичайних екзотизмів чи варваризмів) до відвертої недоброзичливої іронії, схиждства: «Здесь обычно проходят “вышкол” — тренировки в условиях, приближенных к боевым, — отряды столичных УНСОвцев» (О. Мусафирова. — КПвУ, 27.12.1996), «*воякі*» УПА; «...наши политические оппоненты не устают упрекать Компартию в “антидержавнических настроениях”, в стремлении ликвидировать независимость Украины» ([Интерв'ю з першим секретарем ЦК КПУ П. Симоненком]. — Комуніст, 5.04.2001). У ЗМІ можна побачити такий гумористичний малюнок: у якійсь водоймі тонє людина (видно вже лише простягнуту руку, а з води разом з бульками виривається крик про допомогу: «Помогите!»), а з берега нагнувся чолов'яга у вбранні етнографічного українця, з довгими обвислими вусами, і відгукується на цей крик: «Ану, ще раз: Допоможіть!» — це реакція на нібито «зацикленість» певних кіл українського соціуму на питанні про українську мову.

Серед таких зневажливо-іронічних характеристик політичних опонентів досить частотними є *пан*, *пані*, мн. *панове* (це пов'язане з тим, що в колах української орієнтації значно швидше перейшли на такі іменування, тоді як у російськомовному середовищі аналогічні одиниці *господин*, *госпожа*, мн. *господа* впроваджуються повільніше; з боку лівих сил тут наявний і соціальний момент — для характеристики представників «антинародної» влади): «Панове демократи!», «Панове руховцы!», «Панове из Киева!» (щодо державної влади) і под. — поширені написи на плакатах, транспарантах демонстрантів і пікетників проросійської й лівої орієнтації у Криму та Донбасі в першій половині 90-х рр.; «Незалежные панове, / нам противна ваша мова. / И не ждите вы наград, / разве что коленом в зад» (напис на плакатах пікетників, що виступали в середині 90-х рр. під стінами ВР Кримської автономії на підтримку Ю. Мешкова. — Крим. св., 5.03.1999); «“Панове”, позвольте выбор сделать мне самой» — про вибір мови, української чи російської (Західний Донбас, 16.04.1997); «Первое сентября: *паны* против детей» (НГ, 1995, № 32) — про небажання міської влади Рівного знову відкрити російські школи; «Если же *пан президент* вместе со своими советниками-русофобами полагает, что русский язык — иностранный, значит, он или

⁹ Це натяк на звинувачення в передвиборній кампанії «помаранчевих сил» 2004 р. попереднього державного керівництва як «злочинної влади», пор., наприклад: «Народ хоче змінити злочинну владу, яка насаджує на нашій землі пинізм і беззаконня. Бандитській владі потрібно лише одне: за будь-яку ціну продовжити своє панування. ... Я стверджую..: бандити не будуть правити на цій землі! ... Я стверджую..: бандити будуть сидіти у тюрмах!» (з виступу кандидата в Президенти України В. Ющенко 18.09.2004 р. на майдані Незалежності в Києві).

плохо знает историю собственной страны и ее народа, или лукавит, лицемерит» (В. Филатов.— Городъ, 13.05.2005); «Выступая в разных городах с целью завоевания голосов, вы, *пан Кучма*, обязательно подчеркиваете, что и дальше будете идти по “пути реформ” и не свернете с этого пути. А не пора ли подвести итоги? Получив Украину с ее прекрасным народом, плодородной землей и мощной промышленностью, вы с *паном Кравчуком* из первой десятки передовых стран опустили ее в последнюю десятку» (з добірки листів читачів у газ. «Комуніст», 1999, № 27; автор, іменуючи Л. Кучму «паном», скоріше за все, знає, що той є російськомовним у побуті).

Вістря різко несхвального або іронічно-зневажливого ставлення (з боку відповідних суспільно-політичних кіл як в Україні, так і в Росії) найгостріше виявляється у спрямуванні на поняття, пов’язані насамперед з ідеєю державної незалежності України (всі розуміють, що це незалежність від Росії) та прагненням її до політичної самостійності, з практикою сучасного державного будівництва в Україні: «Газета…» спросила: Что думают по поводу газовой войны москвичи?.. Нина Заречная: Украина хотела быть *незалежной*. Она ей стала. И что теперь она хочет? Чтобы быть *незалежной* и получать дешевый газ? Но так не бывает. Нет никакого шантажа, просто надо платить!» (Газ. по-киев., 12.02.2008), «Летчики не захотели остаться в *самостийной* Украине» (д/ф «Гром над палубой».— Т/к РТР-Планета, 26.02.2005; ідеться про події в Збройних силах після розпаду СРСР в 1991 р.), «Первые корабли *самостийного* флота» (АиФ, 1992, № 22 — про формування військово-морських сил України), «В Киеве очень холодно (температура повітря в цей час у Москві була, очевидно, не вищою.— О. Т.), *вильно, нзэлэжно*», «пусть они сначала уживутся со своими *вильнистю и нзэлэжнистю*» (Е. Семенова. Киев накануне конца света и после него.— АиФ, 1993, № 50), «Украинские политики до сих самоутверждаются. Они тащатся (жаргонізм із значенням “діставати задоволення від кого- або чого-небудь”; сказано з посмішкою.— О. Т.) в своей *нзэлэжности*» (Дм. Рагозін, російський політик.— Інтер, «Подорожці тижня», 19.10.2003), «А на Полтавщині качают совершенно “*нзэлэжний*” украинский газ» (РТР-Планета, «Вести недели», 25.12.2005). Уже існує й субстантивоване вживання прикметника «*незалежний*» як власної назви (у формі жін. р.) на позначення України: «Мы — украинцы, — входит даже в националистический раж президент *Незалежной*, — лучший народ не только Европы, но и мира» (В. Бакланов.— Газ. «Россия», М., 29.01.2004), «Негоже ждать милости от *Незалежной*» (Изв., 31.07.2008) — про проблеми Чорноморського флоту. Узагалі, згадування про сучасну Україну в російських ЗМІ часто супроводжується — як постійними епітетами — означеннями «самостийная» і «незалежная» або рос. «независимая» (замість просто «Украина», як щодо інших колишніх республік СРСР) — так, ніби до цього факту важко звикнути й тим більше примиритися з ним (це вже стало одним із публіцистичних штампів російської мови): «Для тех, кто осенью собирается посетить *самостийну* Украину, доводим до сведения, что...» (КП, 11.08.1994), «Мы будем следить за погашением очередной задолженности *независимой* Украиной» (ПКВС, «Время», 23.11.2008), «Причем Киев рассчитывает, что в Брюсселе скорее поддержат, в силу политических причин, *нзэлэжную* Украину, чем Россию» (рос. т/к НТВ, «Сегодня», 7.12.2005), пор. уже навіть як порівняння : «— Я теперь свободная и *независимая*, как бывшая братская Украина!» (героїня одного з нових російських телефільмів, жартуючи). У межах одного контексту можуть поєднуватися вживання нейтрального означення «независимый» щодо інших

країн і стилістично маркованих «незалежный» або «самостийный» щодо України: «Независимые страны Балтии и *самостийная* Украина всерьез озабочены мифотворчеством» (рос. т/к ТВЦ-Международный, оглядова програма «В центре событий», 6.05.2007). Ці означення-українізми стали вживатися з такою ж несхвально-іронічною конотацією вже не тільки щодо України, пор.: «— Спросите сейчас у армян, у украинцев, у туркмен: стало им жить лучше, когда они стали “*нэзалэжnymi*?”» (колишній віце-президент РФ Б. Руцькой: НТВ, «К барьеру», 26.04.2007), «Мне ненавистен и шовинизм, и национализм в любой его форме — от американского глобализма до *самостийного* змеиноного шипения Эстонии, Грузии и других наших бывших республик» (Илья Глазунов, художник. — АиФ в Укр., 2007, № 24)¹⁰.

Подібну реакцію викликає такий атрибут державності України, як колір її прапора (реактуалізувалося слово «*желто-блакитный*», відоме ще з часів громадянської війни): «Захотят ли крымчане жить под *жовто-блакитным* флагом?» (Крым. пр., 5.10.1991). З інших характеристик це «*ненька*» (про Україну), «*національно-свідомі*», «*щирі українці*», «*державники*» та деякі ін.: «Особенно раздражают “*свидомых*” топонимистов наименования Московского и Ленинградского районов» — про перейменування в Києві (А. Абакумов. — ДКр., 23.05.2002), «В эпоху суверенного раздрая лишенный сана Филарет при поддержке националскособоченной номенклатуры слепил “*державну церкву*” — Киевский патриархат. За попом-*державныком* пошла незначительная часть политизированной паствы» (НГ, 1995, № 32), «Ничего себе достижение! Им по праву могут гордиться *розбудовники* “незалежної України”» — про те, що Київ посів 12 місце серед найдорожчих міст світу (Комуніст, 1998, № 28), уже клішовані за період незалежності України звороти «*розбудова держави*», «национальная *злагода*».

Це мовностилістичне явище ніби з роздратованістю щодо самого факту існування України як держави й, безперечно, з гіркою образою за «зраду» українців демонструє й творчість деяких сучасних російських літераторів: «Бедный Восточный Крым: /.../ Катер с рыбой пришвартовался, *жовто-блакитный* дым /.../ Хрен разберешь, *що це за краина*, что это за страна...» (О. Чухонцев. — Новый мир, 1996, № 9, с. 62–63), «...люди отдыхающий (у Судаку в Крыму. — О. Т.) / непросыхающий /.../ мрачок хохляцкий / нестихающий: / “*Ты ж мене підманула / ты ж мене підвела...*” /.../ ...слышен голос: / — *Ты подывись, Петро, / як москали кажутъ “пиво”: / пі-і-і-іво! / — У-у...* / *Так и поубывал бы усіх. / — А ну як вони тебе? / — А мене-то за що?*” (кінцеві рядки від автора:) *Дивись, Петро, / не*

¹⁰ Пор. навіть у деяких наукових виданнях у РФ: якщо всі інші пострадянські держави іменуються як *независимые*, то Україна — як *самостийная*; скрізь у тексті вживається слово *писатели*, проте щодо українських — *письменники* (Кравченко В. У пошуках квадратури кола: Реп. на кн. «Национальные истории в советском и постсоветских государствах». — М., 1999 // Український гуманітарний огляд. — К., 2001. — Вип. 5. — С. 136). Щодо вживання слова «самостийный» уже не тільки до української дійсності, але, безперечно, із збереженням українського асоціативного фону пор., наприклад, таке зауваження ще до здобуття Україною незалежності: «...буденність цього слівця у правдивій російській мові відгонить імперськими уявленнями про лукаве і негмамовне мазепинське плем'я. Плем'я, якому наверхлося — сміх, та й годі! — про збереження якоїсь там самобутності. І навіть речники російського вільного руху..., захоплено вітаючи заклик до «вольности» святої й шанобливо переймаючи із польської мови це солодке слово (*wolność*!), ...у «самостийности» вбачають лише засіб іронічної стилізації, цілком доброзичливих кпинів та веселого підморгування» (Панько С. Чи потрібна у Тамбові «самостийность»? // ВК, 12.10.1990).

подавись!» (М. Сухотин. — Знамя, 1998, № 10, с. 72–73); у вірші лауреата Нобелівської премії:

...То не зелено-квитный, траченный изотопом,—
Жовто-блакитный реет над Конотопом,
Скроенный из холста, знать, припасла Канада,
Даром что без креста, но хохлам не надо.
Гой ты, рушник, карбованец, семечки в полной жмене!
Не нам, кацапам, их обвинять в измене.
Сами под образами семьдесят лет в Рязани
С залитыми глазами жили, как при Тарзане.
Скажем им, звонкой матерью паузы метя строго:
Скатертью вам, хохлы, и рупником дорога.
Ступайте от нас в жупане, не говоря — в мундире,
По адресу на три буквы, на стороны все четыре.
Пусть теперь в мазанке хором гансы
С ляхами ставят вас на четыре кости, поганцы.
Как в петлю лезть, так сообща, путь выбирая в чаще,
А курицу из борща грызть в одиночку слаще.
Прощевайте, хохлы, пожили вместе — хватит!
Плюнуть, что ли, в Днипро, может, он вспятъ покатит.

.....
Нечего портить кровь, рвать на груди одежду,
Кончилась, знать, любовь, коль и была промежду.
Что ковыряться зря в рваных корнях глаголом?
Вас родила земля, грунт, чернозем с подзолом.
Полно качать права, шить нам одно, другое.
Эта земля не дает вам, кавунам, покоя.
Ой ты, левада, степь, краля, баштан, вареник!
Больше, поди, теряли — больше людей, чем денег.

.....
С Богом, орлы, казаки, гетманы, вертухаи!
Только когда придет и вам помирать, бугаи,
Будете вы хрипеть, царапая край матраса,
Строчки из Александра, а не брехню Тараса

(Иосиф Бродский. На независимость Украины, 1993–1994 рр.)¹¹.

3. Російськомовні вкраплення в українськомовному тексті.

3.1. Власне національно-мовний аспект вкраплення мовою оригіналу.

3.1.1. Російськомовні вкраплення з основною номінативною або комунікативною функціями простежуються в українськомовному мовленні значно менш помітно, ніж українськомовні вкраплення в структурі російського мовлення, оскільки, по-перше, реалії російської дійсності відомі носіям української мови набагато краще, ніж українські реалії жителям Росії, тому їхні назви досить швидко позбуваються статусу екзотизмів і стають власне запозиченнями, тобто фактами української мови, а не тільки мовлення; по-друге, добір російськомовної назви як точнішої, адекватнішої порівняно з українським відповідником (з можливою метамовною функцією: «як кажуть росіяни», «те, що в російській мові називається...» і под.) відбувається, очевидно, все-таки значно частіше тоді, коли мовець узагалі не може віднайти аналогічної української назви, пор.: «Назвалися Європейською партією, так відповідайте...» *«Назвался груздем, поле-*

¹¹ Як відзначає критика, цього вірша, прочитаного Й. Бродським у лютому 1994 р., сам поет не публікував, його спадкоємці теж не давали дозволу на його публікацію. Але, опублікований у маловідомому українськомовному виданні «Голос громадянина» 1996 р., вірш уже розійшовся по списках, з викривленнями тексту (*Кручик И. «Брезгуя нами», или Гнев оскорбленной дружбы* (О стихотворении Иосифа Бродского «На независимость Украины») // *Знамя*.— 2008.— № 9.— С. 199–202).

зай в кузов”, як каже російське прислів’я. Не знаю, як це буде в українській мові» (т/к ТВі, «Правда Романа Скрипіна», 25.02.2010: розмова ведучого з головою Європейської партії України М. Катеринчуком).

Оскільки носії української мови звичайно достатньою мірою володіють російською мовою, а носії російської мови, як правило, ні, і культурно-мовний вплив виявляється також поки що сильніше в напрямі від російської до української мови, а не навпаки, то в структурі українського мовлення повніше виявляються:

а) російські фразеологізми, паремії, крилаті слова, уривки з творів художньої літератури, пісень, особливо радянського періоду, розмовні кліше: «РНБО (Рада з національної безпеки та оборони. — О. Т.): *“первым делом — самолеты”*», авіаційні керівники — потім» (УМ, 23.11.1996) — інформація про засідання цієї ради з розглядом проблем вітчизняної авіації; «О, *сКОЛЬко нам открытий чудных...*» (УМ, 31.08.1996; обігравання прізвища канцлера ФРН Г. Коля і рядка з поезії О. Пушкіна); «Команда молодости нашей» — назва одного з виборчих блоків під час виборів до ВР 1998 р. (це назва популярної пісні О. Пахмутової на слова М. Добронравова);

б) уривки з російськомовних текстів. Якщо використання російського мовлення при цитуванні у формі прямої мови можна ще пояснити просто прагненням до його якомога точнішого відтворення (при тому, що українці загалом достатньою мірою володіють російською мовою), то в інших випадках тут відчувається елементарний брак навичок автоматичного перемикавання мовного коду. Так, у мовленні україномовної частини суспільства, в україномовних текстах є досить помітною практика цитування російською мовою іншомовних (не російських) джерел, оскільки крім того, що така література перекладалася в СРСР в основному на російську мову, російська мова й російськомовна атмосфера взагалі були панівними в суспільстві й вивільнення з-під цього культурно-мовного впливу відбувається повільно (раніше в такий спосіб, зокрема, широко цитувалися класики марксизму: «Як сказав Карл Маркс, *“бытие определяет сознание”*»), наприклад: «Німецький філософ і поет Ніцше писав, що *“Нет смысла ходить с повернутой назад головой. В таком положении обязательно попадешь в яму”*» (П. Киричок, літературознавець. — ЛУ, 1.10.1992); «...все робиться згідно з гаслом езуїтів *“Для достижения цели все средства хороши”*» (із заяви групи козачих отаманів: УС, 13.06.1996); «Из ничего не выйдет ничего (Лукреций)», «Нас никогда не обманывают — мы обманываемся сами (И. Гете)» і т. ін. (крилаті вислови як епіграфи вгорі на газетних сторінках: україномовна газ. «Мукачєво», липень 2009 р.). Переважно російською мовою цитуються уривки із церковнослов’янських текстів, пор. іронізацію з цього приводу в україномовних ЗМІ: «Голова ВР [О. Мороз] продемонстрував у Львові своє знання Біблії, вдало її цитуючи, хоч і російською мовою» (ЗВУ, 6.08.1994). У мовленні «простих» людей — носіїв нелітературної української мови є, безперечно, значно більше шансів почути, наприклад: «*Лучше пожже, чем (чїм) нікогда*», ніж український відповідник цього вислову; «90-річна Ганна Артеменко з Вінниці за все життя не випила ні грама алкоголю. — Ні горілки, ні вина, ні пива. Навіть поняття не маю, що то таке, — каже Ганна Степанівна. — ...Ще потихеньку пораюся на городі. Як кажуть, *двіженіє — жизнь*» (Т. Щербаток. — Газ. по-укр., 2.04.2010).

Лишається все ще помітним явищем навіть у мовленні україномовних інтелігентів переповідання російською мовою (тобто мовою, якою це було почуто) анекдотів, особливо репліки дійових осіб (маються на увазі випадки, коли використання російської мови не пов'язане зі збереженням гри слів, відсиланням до певних прецедентних текстів тощо): «Приходить хворий до лікаря й каже: — Доктор, я їей. — А лікар йому: — Ви артист, режисьор, художник? — Нет...» (Б. Бенюк, актор. — СТБ, програма «Фотограф», 21.06.1998); «— Ой-ой, це як в тому анекдоті: — *А есть ли у вас непроданные женщины?* — *Есть, месье, но они стоят очень дорого*» (Т. Чорновіл, народний депутат ВР, коментуючи версію про ймовірну готовність однієї з фракцій ВР увійти до коаліції з іншою фракцією, як тільки остання зробить їй таку пропозицію: т/к «1 + 1», ТСН, 9.02.2010).

3.1.2. Вкраплення з основною стилістичною функцією:

а) це тенденція до свідомого введення з жартівливими або іронічними конотаціями тих чи інших російських слів і зворотів (на зразок: «*Ему сказала я: всего хорошего...*» — з популярної естрадної пісні; «*Поздно, Соня, пить боржом...*»), яка завжди простежувалася, зокрема, в розмовній мові україномовних інтелігентів. Ю. Шевельов, торкаючись підґрунтя цього явища, відзначав: «Брак українського міського сленгу інтелігенція частково компенсувала тим, що вкраплювала в розмову російські слова й вирази, надаючи їм іронічного відтінку»; «За цим також крилося приховане бажання принизити російську мову, добре відома звичка залежних народів брати на приховані глузи тих, від кого вони залежать»¹². (Не менш важливим джерелом цього явища є, звичайно, й більша популярність та клішованість відповідних російських зворотів, оскільки російська мова переважала в усіх сферах суспільного життя);

б) це тенденція взагалі до підкреслення стороннього щодо України характеру як російської дійсності, так і російської мови (це може бути неперекладання російських текстів будь-якого змісту, але з передаванням їх українською графікою), наприклад: «Російські чиновники вчитимуться відмовлятися від хабарів. ... При цьому, як повідомляє “Інтерфакс” з посиланням на газету “*Московский камсамолец*”, впливати на держслужбовців передбачається через їхні релігійні почуття» (ЗВУ плюс, 3.08.2006), «Ось як бачить ситуацію один із російських авторів — Сергій Картунов. В статті під вимовною назвою “*Потенціальні союзники Росії*”... він пише: “*отношения с Украиной должны приобрести союзнический характер, тем более что серьезных препятствий... для формирования такого союза нет*”» (А. Мануйленко. — УС, 1.08.1996).

Так само, як і в межах апеллятивної лексики, підкреслене «збереження» імені (прізвища) росіянина (російськомовного українця) може мати супровідні конотації вираження несерйозного або навіть недобррозичливого ставлення до носіїв цих імен і до мови як такої та акцентування на належності імен росіян (російськомовних українців) іншій мові й іншому народові, наприклад: «Головною атракцією з'їзду стала присутність на ньому лідера російських комуністів *Геннадія Зюганова*, який пообіцяв інтелектуальну підтримку Петрові Симоненку...» (Львівська газета, 23.06.2003); «...кілька місяців тому депутат Верховної Ради України (вже не радянської) *Пйотр Сіманенко* з трибуни з притаманною йому зоологічною ненавистю до всього українського кричав: “А што ані

¹² Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941) : Стан і статус. — [Б. м.] : Сучасність, 1987. — С. 263.

(ОУН-УПА.— О. Т.) витворялі только в Польше после войны!» (Шлях перемоги, 20.02.1997);

в) це в'їдливе іронізування щодо виявів [ніби] приязного, доброзичливого ставлення представників російської сторони до української сторони — виявів, що їх остання не сприймає ні як щирі, ні як такі, що відповідають її власним інтересам: «Пора позбутися рабської психології самоприниження, яку дехто хоче видати за інтернаціоналізм, бо, мовляв, якщо українець розмовляє з росіянином українською мовою, то він націоналіст, а якщо суржиком — от тоді він “молодець”» (у вимові це було *маладець*.— О. Т.)¹³; «*Маладець, Мароз!*» (стаття Л. Масенко з критикою законопроекту голови Соцпартії України О. Мороза про надання російській мові в Україні статусу офіційної: УУ, 2005, № 5–6).

3.2. Національно-соціальний аспект вкраплень мовою оригіналу (як з позитивною, на думку мовця, так і, значно частіше, негативною оцінкою).

3.2.1. Як продовження попередніх традицій функціонування російської мови на «національних окраїнах» (як державної в Російській імперії та фактично державної в СРСР) — це використання російськомовних вкраплень (з офіційного, канцелярського, наукового, публіцистичного дискурсів) для піднесення авторитету мовця і значущості сказаного: «Тих людей, які вже не можуть стоять, треба пропускать в *обязательном порядке*» (чоловік немолодого віку в черзі, авторитетно). Ця стилістична лінія російськомовних вкраплень в українському мовленні вже поступово звужує діапазон свого вияву, лишаючись більш або менш помітною рисою ідіолектів насамперед «простих» людей старшого покоління, більша частина життя яких пройшла в умовах радянської дійсності.

3.2.2. Увиразнення за допомогою російськомовних вкраплень саме російської мови як фактично державної мови в СРСР і, зокрема, мови органів радянської каральної системи. Пор., наприклад, наявність різних думок з приводу того, що в романі В. Шкляра «Чорний Ворон» архівні документи правоохоронних органів радянського часу подаються без перекладу російською мовою — з одного боку, критика: М. Самусь, читач. Не бажаю зросійщуватись! (ЛУ, 18.03.2010); з другого, — підтримка, бо «переклад... не дає змоги відчутти брутальність змісту документа», але російський текст має подаватися українськими буквами (А. Ступак, читач. Якою мовою цитувати документ? — ЛУ, 13.05.2010).

3.2.3. Недоброзичливе іронізування, спрямоване на викриття певних аспектів зовнішньополітичного курсу Росії як імперських, зорієнтованих на продовження інформаційної та культурної російської експансії в Україні, іронізування з критикою ідеї збереження попередніх (ще з радянського часу) соціальних позицій російської мови в Україні (як такої, що є спільною зовсім не тільки для росіян і має липатися такою на майбутнє), — це, зокрема, іронічне переосмислення старих, уже клішованих зворотів російської мови «*единая и неделимая*», «*тысячелетняя держава*» (щодо Росії), «*общепонятный (общедоступный) язык*»¹⁴, «*великий і могучий*» (захоплена характеристика російської мови з відомо-

¹³ Ючук І. П. Виступ на установчому з'їзді Товариства української мови імені Тараса Шевченка 11 лютого 1989 р. // Ючук І. П. Мова наша українська. — К., 2003. — С. 143–144.

¹⁴ Така характеристика саме російської мови вже має, як відомо, тривалу традицію, зокрема і в радянський час, наприклад: «— Я получаю письма со всего Советского Союза, в которых мне пишут следующее: «Зачем развивать национальные культуры? Не лучше ли делать на *общепонятном языке* (подразумевается под этим русский), — каже т. Сталін. — Все это глупости. Только при полном и всемерном развитии национальных культур мы придем к

го твору І. Тургенєва) та деяких інших: «Неохоче я взяв цей документ (український паспорт, де записи дублюються українською й російською мовами. — О. Т.), бо знав, які записи там, якою мовою... На першій сторінці прізвище, ім'я, по батькові, рік народження, де народилася людина. На другій — те саме, але вже на “общепонятном языке”» (О. Середюк, читач. — Час, 26.01.2001), «...голова фракції соціалістів у парламенті завершив промову своєю “коронною”, на його думку, фразою, яку виголосив на *общедоступном*: “Наше дело правое, потому что левое”» (Н. Харчук. — Час, 13.11.1997); для підкреслення «російськості», а не «українськості» певних осіб, хоча вони і є громадянами України: «кримський “гаспадін Президент”» — про Ю. Мешкова (М. Стрельбицький. — ЛУ, 3.03, 1994), «Господа (навмисно вживаю це слово, а не українське “панове”) Гриньов, Бистряков та їхні однодумці хай не лукавлять: ніщо російській мові в Україні не загрожує» (В. Косяченко. — ЛУ, 2.04.1998).

У такій спрямованості проти політики Російської Федерації та «російської ментальності» нерідко відчувається ніби оборонний характер (це може бути не відверте глузування з боку вищого, а маскування іронією самоприниження, часом просто як «огризання»), пор.: «...— *Шо, хахли, бунтовують?! Так зима прийде, ми трубку с нефтью перекроем — бистренько образумитесь, самостійнічки... Святую Русь, мать вашу... нашу, пазоріте! На колені!..*— Що то значить Гаспадін гаркнули. Не те, що наші паненята... Бо Вони — *Гаспадін*» (І. Городецький. Про національну гордість малоросів, або Шикуйсь, Хохляндія! — Пост-Поступ, 1995, № 29).

3.2.4. Іронічне підкреслення органічної суміжності між використанням російської мови як формою і поняттями радянського та комуністичного як змістом¹⁵ (часто як вкраплення із політичних лозунгів, популярних суспільно-політичних кліше радянського часу, із текстів радянських масових пісень, особливо 30–50-х рр.): «Ми страждали і страждаємо досі отією “советською” психологією: “*Всё вокруг колхозное — всё вокруг мой*”» (Про проблеми культури Придніпров'я — і не тільки. — ЛУ, 12.09.1996); «На День незалежності, увечері, я обійшов увесь центр міста. Пісні спочатку, згодом — п'яні вигуки, мати і все інше, що залишилося у нас із ментальності “советского человека”...» (А. Самарський. — Західний Донбас, 30.08.1997); «Неверной дорогой идете, *товарищи!*»¹⁶ (напис на транспаранті учасників антикомуністичної де-

культуре інтернаціональної» (В. Сосюра. Третя Рота: про зустріч українських письменників з Й. В. Сталінім 1929 р.).

¹⁵ «Для России “советские” и “русские” — в каком-то смысле синонимы. На Украине, напротив, “украинцы” и “советские” — в определенном смысле антонимы...» (звичайно, тут ця риса виявляється не так виразно, як, наприклад, в Естонії або Польщі) (Толтыго А. Киев и Москва // Дружба народов. — 1998. — № 11. — С. 178). Подібне несхвально-іронічне використання слів і висловів саме російської мови на позначення певних суспільних явищ радянської дійсності є характерним, очевидно, для різних мов на пострадянському просторі. Див., наприклад: *Лихачева А. Kaip sako rusai...* (Как говорят русские...); русизмы в современном массовом сознании литовцев // Człowiek. Świadomość. Komunikacja. Internet. — Warszawa, 2004. — С. 532–533.

¹⁶ У російськомовних колах в Україні все ще набагато частіше можна почути звертання / називання *товарищ*, що лишилося від радянського часу (особливо це характерно для Південно-Східного регіону), ніж в україномовних колах — *товариш*. Пор. в оцінці відомого українського поета-сатирика: «Ось хоча б і в Україні — Скільки ширих росіян, Тих, що гордо заявляють: “Я товарищ, а не пан”!» (П. Глазовий. — ЛУ, 7.02.2002). У самій Росії ця номінація вживається, за попередньою традицією, очевидно, ще ширше, пор. у виступі президента Російської Федерації Д. Медведєва: «наши украинские товарищи» — про депутатів ВР України (Газета по-українськи, 30.04.2010).

монстрації 7 листопада: ЛУ, 12.11.1992); «Таких [магічних формул] не бракувало на самих початках марксизму: “Пролетарії всіх стран, соединяйтесь!”, “Диктатура пролетаріата!” тощо» (О. Боргардт.— Березіль, 1996, № 5–6, с. 135); застосування таких «російсько-радянських» ключових слів щодо реалій інших соціалістичних країн: «Кубинські чиновники...: холодна печать пролетарської “бдітельності” на лицах, вицвілі штани й дешеві мешти. Найбільше разить око той неприємний відтінок “совєцького” хакі військових» (Р. Яким’як. — ВЗ, 1.08.1997); навіть про період демократичних реформ у СРСР кінця 80-х — початку 90-х рр. — замість нейтрального *перебудова* іронічне *перестройка*: «...у часи горбачовської перестройки, коли відбулося значне послаблення тоталітаризму» (В. Карпенко. — ВК, 20.12.1996). Практика неперекладання російських назв ключових понять радянсько-комуністичної дійсності для підкреслення їх зовнішнього привнесення в українське життя, яка й раніше була характерною для антирадянського дискурсу ще від 1917 р. (це насамперед *большевик*, *советський* / *совєцький* / *совіцький*¹⁷, *КПСС*, *СССР*, *КГБ*)¹⁸, поширюється не тільки в розмовній мові, публіцистиці, художній літературі, а й в інших сферах (наприклад: «В. Антонов-Овсєєнко склав з себе повноваження верховного головнокомандувача *Красної армії* в Україні». — Народна газета, 1998, № 19; «Після відповідної підготовки і тривалих дискусій ми серйозно взялися зараз за *перебудову совєцької школи*»: Б. Жебровський, начальник Головного управління освіти Києва. — УУ, 2000, № 10, с. 28).

4. Семантико-прагматичне зіставлення / протиставлення в контексті одиниць української і російської мов (явище, що практикується звичайно в україномовному дискурсі), чим підкреслюється не просто їх належність до різних мов, а їхня принципова національно-культурна або й національно-політична «іншість», як і відмінність самих цих мовних спільнот. Це можуть бути українське і російське найменування того самого референта, належного різними своїми аспектами як до України, так і до Росії, або співвідносних української і російської реалій. Відомий приклад такого зіставлення — подання українського і російського імені та прізвища М. Гоголя: Є. Маланюк. *Гоголь — Гоголь* (стаття); G. Luckyj. *The Anguish of Mykola Hohol, a.k.a. Nikolaj Gogol*. Toronto, 1998; укр. переклад: Ю. Луцький. *Страдництво Миколи Гоголя*, знаного також як *Ніколай Гоголь* / Пер. Т. Михед. К., 2002. Інші приклади: О. Ірванець. *Рівне / Ровно* (стіна). Л., 2001 — роман у жанрі соціальної утопії про поділ України на Соціалістичну Республіку Україна (на сході) і Західно-Українську Республіку, коли місто Рівне було поділене на дві частини, як свого часу Берлін, стіною; «...кожна група вважає, що в Україні реалізуватиметься саме її проект: україномовної

¹⁷ У сучасних польській та литовській мовах означення-русизми п. *sowiecki*, лит. *sovietų*, *sovietinis* ще істотніше потіснили узвичаєні до 90-х рр. кальки на власній структурній основі п. *radziecki* (від *rada*), лит. *tarybų*, *tarybinis* (від *taryba* «рада»). Див., наприклад: *Moszyński L. Czy radziecki w znaczeniu «sowiecki» jest semantycznym ukrainizmem? // Procesy rozwojowe w językach słowiańskich.* — Warszawa, 1992. — S. 113–124; *Лихачева А.* Зазнач. праця. — С. 533.

¹⁸ Пор. у сприйнятті представників російської сторони: «...когда в сегодняшней украинской речи приобретают все большее хождение монструозные *Совіти*, *совітський*, когда в текстах на языке, стремящемся освободиться от русификаторских наслоений, глаз то и дело натывается на *СССР* (вместо *СРСР*), *КГБ* (вместо *КДБ*), закономерно возникает вопрос: что, разве из самих-то украинцев никто не участвовал в этих самых “Совітах”? Не считал “СССР” своей Родиной? Не служил в госбезопасности?» (*Малахов В. А.* Идентичность, диалог, ответственность: о философии нашего общества // *Дружба народов.* — 1998. — № 11. — С. 163).

“європейської” України в одному випадку і російськомовної “східнослов’янської” України в другому» (М. Рябчук. — Критика, 2009, ч. 7–8, с. 9); протиставлення в межах населення України *українців* (етнічних українців, що розмовляють українською мовою і є справжніми представниками «української» України) і *українцев* (етнічних російськомовних українців)¹⁹; І. Гирич, О. Рибалко. *Речники українськості і глашатаї «руськості»* (Пам’ятки України, 1998, ч. 3–4): про те, що належність певного вченого до української науки визначається його національно-культурним самоусвідомленням та відповідною діяльністю, а не тим, що він жив і працював в Україні; В. Матвійшин. *Мовою чи язиком*, або Постколоніальний синдром : Яку мовну політику наслідуватимуть українці — Білорусі, Алжиру? (УМ, 2.04.2010). На олімпіаді з української мови та літератури в одному із середніх навчальних закладів Києва 2002 р. було завдання — пояснити зміст зорової поезії Миколи Сороки «П’ята колона», яка містить 10 однакових рядків: «ЄЄЄЄЄ / ЄЄЄЄЄ / ...»; відповіді були: «протиставлення двох мов, двох культур в Україні», «зіткнення української і російської домінант», «дисгармонія в мовній ситуації» і под.²⁰

5. Збільшення питомої ваги україно- і російськомовних вкраплень у структурі відповідно російськомовних і україномовних текстів, яке є наслідком зростання суспільного значення української мови та посилення її конкуренції з російською мовою в сучасній Україні, відбиває як прямий вплив однієї мови на іншу, так і — при несхально-іронічному використанні — негативну реакцію носіїв кожної з цих мов на такий вплив. Відзначене стилістично-оцінне використання цього мовного засобу характеризує мовну практику не тільки певних суспільних кіл української і російської орієнтацій у самій Україні (у межах російськомовного соціуму це насамперед кола проросійської політичної орієнтації, особливо в Криму й Донбасі, ліві політичні сили), але й Росії²¹. У російськомовному дискурсі (особливо в російській мові метрополії) це передусім несхально-іронічне неприйняття прагнень української сторони до віддалення як від Росії, так і від російської мови. В україномовному дискурсі це насамперед іронізування з приводу такого небажання погодитися з уже окремим існуванням України як держави та розширенням поля суспільного функціонування української мови з відповідним звуженням діапазону використання російської мови. У російськомовному дискурсі це явище виступає помітно «наступальніше», тоді як в україномовному — різноманітніше. Безперечно, є підстави припустити, що в разі обмеження демонстрування такої полемічної стилістики в російськомовних текстах це привело б до звуження її вияву і в україномовних текстах.

¹⁹ Гнаткевич Ю. Чи злетить птах у синє небо? Нариси про русифікованих і русифікаторів та гірку долю української мови в незалежній Україні.— К., 1999.— С. 74; *Погрібний А.* Якби ми вчилися так, як треба...: Розмови про наболіле.— К., 1999.— С. 255.

²⁰ Див.: Чукіна В. Мовна картина світу українців (на матеріалі фразеологізмів) // Укр. мова та літ. — 2004. — Ч. 8. — С. 7–8.

²¹ Так, публіцистичні штампи сучасного російського політичного дискурсу *самостійний* і *незалежний* є звичайним явищем у мові навіть інформаційних програм провідних російських телеканалів ПКВС, РТР-Планета, ТМЦ-Международный. Щось подібне з боку провідних українських телеканалів на адресу Росії, звичайно, важко уявити. Щоправда, слід відзначити, що після приходу до влади нового Президента України В. Януковича стилістичний підхід російських ЗМІ до висвітлення подій в Україні став більш урівноваженим.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

АиФ	— Аргументы и факты (газ., Москва; варіант для України — з доповненнями: Укр., в Укр.).
ВЗ	— Високий Замок (газ., Львів).
ВК	— Вечірній Київ (газ.).
ВР	— Верховна Рада
Газ. по-киев.	— Газета по-киевски (газ.).
ДКр.	— Донецкий криж (газ., Донецьк).
д/ф	— документальний фільм.
ЗВУ	— За вільну Україну (газ., Львів).
Изв.	— Известия (газ., Москва).
КП	— Комсомольская правда (газ., Москва).
КПвУ	— Комсомольская правда в Украине (газ.).
Крим. св.	— Кримська світлиця (газ.).
Крым. пр.	— Крымская правда (газ.).
ЛГ	— Литературная газета (газ., Москва).
ЛУ	— Літературна Україна (газ.).
ПКВС	— Первый канал. Всемирная сеть (т/к, Москва).
СН	— Столичные новости (газ.).
т/к	— телеканал.
ТСН	— Телевізійна служба новин (телепрограма).
УМ	— Україна молода (газ.).
УС	— Українське слово (газ.).
УУ	— Урок української (газ.).
Фик	— Факты и комментарии (газ.).

О. О. TARANENKO

UKRAINIAN AND RUSSIAN IN CONTACT IN THE PRESENT-DAY STAGE: ATTRACTION AND ESTRANGEMENT. II. ORIGINAL TEXTUAL INCLUSIONS, PRECEDENT TEXTS

The article deals with original textual inclusions which is fairly typical phenomenon of the present-day Ukrainian and Russian (especially in Ukraine) discourses, their semantic, stylistic, and pragmatic functions.

Key words: Ukrainian and Russian in contact, textual inclusions, precedent words (texts), Ukrainianism, Russianism.

МІЖМОВНА ВЗАЄМОДІЯ В СУЧАСНОМУ РОСІЙСЬКОМУ ГАЗЕТНОМУ ДИСКУРСІ

У статті аналізується процес міжмовної взаємодії (входження українських культурем до російської мови) в сучасному російському газетному дискурсі, інформаційне та функціональне навантаження української лексики. Українські топоніми, гідроніми, урбаноніми, апелюючи є релевантними мовними одиницями в комунікативних ситуаціях, відбитих на шпальтах російських газет.

Ключові слова: українсько-російські мовні контакти, лінгвокультурема, газетний дискурс.

Вербальна комунікація, крім безпосереднього спілкування, включає в себе різноманітні засоби і форми обміну інформацією (телебачення, радіо, мобільний зв'язок), серед яких чільне місце належить друкованим засобам масової інформації. З-поміж функціональних стилів сучасних літературних мов в останні десятиріччя на перше місце за своїм впливом на мову та її носіїв вийшов газетно-публіцистичний стиль, який потіснив дискурси художньої літератури, панівні в попередні періоди розвитку літературної мови, що стали переважно духовним надбанням інтелектуальної еліти. «Засоби масової інформації є осередком тих процесів, які відбуваються в російській мові. Саме газета, що різко змінила свій вигляд і спрямованість, стимулює ці процеси, розхитує звичні рамки системи, що склалася, активно змінюється характер номінацій»¹.

Сучасна преса, відбиваючи різні форми мовного спілкування, звертається насамперед до споживача інформації: фактор адресата в газетному мовленні відіграє важливу роль, здійснюється моделювання мовлення в комунікативних ситуаціях з урахуванням адресата. Сучасний газетний дискурс схильний до найрізноманітніших модифікацій, трансформацій, реконструкцій щодо мовного оформлення. Преса виступає необхідним компонентом духовного і культурного життя мовної особистості, її ціннісної орієнтації.

«Газетно-публіцистичний стиль — це функціональний стиль суто комунікативного характеру, тексти якого займають проміжну позицію між текстами науково-технічного, ділового та літературно-розмовного стилів»². Газета відображає те, що відбувається в соціумі; соціальні процеси, релевантні для сучасного суспільного життя, віддзеркалюються у стилістиці сучасних газетних матеріалів.

Зміна функціональних інтенцій газетного мовлення спричинила зміну парадигми газетних жанрів, притаманних їм дискурсів. «Тексти мас-медіа, нав'язуючи загальне зниження стилю, ліберальний толерантний смак і тим нейтра-

¹ Валгина Н. С. Активные процессы в современном русском языке. — М., 2007. — С. 133.

² Лейчик В. М. По поводу фразеологической нормы публицистического стиля // Русский язык сегодня. — М., 2003. — С. 783.

лізуючи емоційно-експресивне забарвлення, знімаючи стилістичні заборони, межі культурної дозволених узусу, явно відсувають убік белетристику як точку відліку у встановленні “правильного” і “бажаного”, вони самі претендують на цю роль, перебудовуючи співвідношення виразних ресурсів складу мови, оцінність, експресію і навіть етику виразних одиниць і засобів»³.

Мова засобів масової інформації, реалізуючи функції повідомлення і функції впливу, є найяскравішим зрізом мови суспільства, введення в тексти ЗМІ іншомовних лінгвокультурам виконує насамперед інформаційну функцію. Стимулюють введення іншомовних лінгвокультурам у російські газетні дискурси передусім інформаційні приводи, пов’язані з країною функціонування іншої мови, висвітлення подій в тих чи інших закордонних містах тощо.

Стильова багатожанровість мови преси, текстів газетно-публіцистичного стилю дозволяє простежити на мовному матеріалі важливі процеси і закономірності, знакові для певного етапу її розвитку. Протягом останніх двадцяти років мова змінювалася надзвичайно швидко. «Період нестабільності спричинив психологічний та комунікативний дискомфорт... За цей час мова прожила таке життя, яке вона зазвичай проживає за декілька століть»⁴.

Унаслідок формування глобального інформаційного простору, спрямованого на світову інтеграцію, постійно збагачується лексична система сучасних мов за рахунок прямих запозичень і тонкіших процесів проникнення іншомовних лінгвокультурам у мову-реципієнта. При взаємодії двох мов саме лексико-семантична система мови-реципієнта визначає необхідність і сферу запозичень іншомовних лінгвокультурам⁵.

Співіснування близькоспоріднених мов на одному культурному просторі, різний ступінь білінгвізму їхніх носіїв є причинами стихійного, іноді спонтанного проникнення лінгвокультурам з однієї мови в іншу. Українські лексеми збагачили словниковий фонд сучасної російської мови, відкрили нові горизонти функціональних можливостей мовних одиниць у російському газетному дискурсі різних жанрів.

Українські культурами в російському газетному просторі ще не були предметом дослідження мовознавців, хоча російське газетне мовлення навіть за умов існування окремих держав — Російської Федерації та України — із достатньою повнотою представляє україніку в широкому розумінні.

Функціональні зміни в газетному мовленні знаходять відображення в новій парадигмі газетних жанрів, яка виникає як у межах окремого видання, так і в пресі в цілому. Для сучасного періоду характерним є нівелювання власне інформаційних «новинних» жанрів, розвиток жанрів аналітичного типу (проблемні статті, думки експертів, журналістські розслідування, відповіді на питання в інтерв’ю з відомими політичними, громадськими, культурними діячами, рекомендації і застереження)⁶.

У різних жанрах російських газет зустрічаються українські лінгвокультури, що є предметом запропонованого дослідження, метою якого є виявлення тенденцій у способах вербального представлення україніки (української історії, географії, культури, побуту, ментальності) в російських газетних і журнальних

³ Костомаров В. Г. Наш язык в действии. Очерки современной русской стилистики. — М., 2005. — С. 262.

⁴ Кронгауз М. Лингвист не может быть диктатором // Русский журнал. — 2007. — 28 нояб.

⁵ Аристова В. М. Англо-русские языковые контакты и заимствования XVI–XX вв. — Ленинград, 1980. — С. 28.

⁶ Какорина Е. В. Сфера массовой коммуникации: отражение социальной дифференцированности языка в текстах СМИ // Современный русский язык. Социальная и функциональная дифференциация. — М., 2003. — С. 242.

текстах різних жанрів і політичних орієнтацій авторів та видань. Співвідношення: специфіка видання — набір жанрів — специфіка мови слугує підґрунтям дослідження українських культур у російських ЗМІ. Джерельною базою є матеріал загальнонаціональних газет і журналів («Известия», «Комсомольская правда», «Коммерсант», «Новый мир», «Знамя»), а також російськомовних газет України («2000», «Сегодня», «Столичные новости»).

Набір жанрів — тематично пов'язані з Україною інформаційні нотатки, аналітичні статті, театральні та кінорецензії — відбиває специфіку мови, активні мовні процеси. Російські видання демонструють глобальний тренд демократизації мови ЗМІ. Настанова преси на живу мовленнєву стихію соціуму є однією з причин уведення в тексти українізмів із високим ступенем емоційних конотацій — *геть, ганьба*, які функціонують в усному мовленні, потім вони включаються до писемних російських текстів на мітингових плакатах, постерах тощо: *Геть олигархов!* (напис на плакаті соціалістів в Одесі, зафіксований на фото в газеті «Известия»).

Тематично зумовлене, інтенційно вмотивоване вживання українізмів характерне для загальних видань, орієнтованих на широкого адресата. Простір масової комунікації: ТБ, радіо, преса, почасти Інтернет є тим середовищем, у якому об'єднуються і перемішуються безліч мовних потоків із різних підсистем мови, де, власне, відбуваються процеси, що впливають на стан літературної мови в цілому. Найважливішими з-поміж них є засвоєння мовним колективом іноземних запозичень, популяризація економічної, політичної та іншої термінології⁷.

Однорідність мовної фактури тексту зумовлюється темою та адресатом видання: у загальнонаціональних газетах дискурси про Україну наповнюються українізмами, які вербально передають культурну, економічну, політичну та іншу інформацію адресату — російському читачеві.

ЗМІ є ініціаторами і провідниками запозичень, формують склад активного словника соціуму, тиражують нові іноземні запозичення і сприяють їх семантичній адаптації у сфері масової комунікації, що пов'язано зазвичай зі змінами обсягу поняття та з розвитком переносного значення слова, зміною тематичної спрямованості, прикріпленості та функціональної сферою побутування слова в мові.

Частотність українізмів у російському газетному дискурсі про Україну є жанрово залежною. Українські лексеми, які мають кореляти в російській мові, є частотнішими в таких газетних жанрах, як інтерв'ю з громадянами України, незалежно від їхньої етнічної належності, в інформаційних дописах, і менш частотними — в аналітичних статтях, оглядах і т. ін.

Українізми в мові російських ЗМІ номінують нові значущі реалії сучасного економічного та політичного життя, пов'язані із соціально-політичними змінами (*заробитчанин, заробитчанка, заробитчане*), офіційні назви державних інституцій (*Верховная Рада, Киеврада, Рада*). У масовій комунікації вони виконують як номінативну, так і експресивну функції: українські елементи привертають увагу адресата і надають дискурсу особливої виразності. При цьому спостерігається усвідомлене використання елементів однієї мови в текстах іншою мовою.

Українізми акумулюють у собі як власне мовне уявлення, так і тісно пов'язану з ним «позамовну культурну сферу» — стійку мережу асоціацій. Вони виступають у собі поняття, реалії, події, що стосуються етнографії, фольклору, мистецтва, взагалі духовного життя, суспільної, господарської діяльності та побутового життя українського народу. Вони відбивають національну модель світу, сприяють досягненню високого ступеня виразності, експресії з метою впливу на одержувача інформації.

⁷ *Какорина С. В.* Знач. праця.— С. 251.

Жанрово-стильова залежність функціонування українізмів у друкованих російських виданнях виявляється в тому, що в текстах офіційно-ділового стилю, опублікованих у ЗМІ, які вербалізують ідеї нових законів, депутатські запити тощо, зустрічається лише українська топонімічна лексика і номінації українських підприємств.

Комунікативна культура віддзеркалюється в мові ЗМІ, оскільки поряд з інформаційною функцією вони виконують також функцію впливу на ментальність і вчинки адресата. Реалізації інтенцій адресанта сприяють і мовні засоби, використовувані ним, у тому числі й інокультурні елементи.

«У сфері масової комунікації, де очевидним є великий комунікативний розрив між адресантом і адресатом, виникає проблема повноцінності / неповноцінності їхнього комунікативного контакту. Смысл висловлення навряд чи може зводитися до смислу, який надає висловленню адресант. Інформативність тексту вимірюється не загальною кількістю інформації, що міститься у повідомленні, але лише тією її кількістю, яка стала надбанням реципієнта»⁸.

Різноманітною є жанрова палітра газетних текстів, у яких функціонують українські культурами (це не просто українізми — українські лексеми, фразеологізми, ономастична та апелятивна лексика, але й російські номінації подій української історії, культури, побуту). В основному це статті, тематично пов'язані з Україною: новинні інформації, аналітичні статті, імітація спілкування українців або осіб, які походять з України. Вводячи в дискурс українізми, журналіст відображає мовний побут соціуму, російськомовних мешканців України. Українськими культурами можуть виступати українські прислів'я, приказки, літературні цитати, назви класичних і популярних літературних, музичних, мистецьких творів, цитати з популярних пісень, висловлювання сучасних політиків (*маємо те, що маємо; любі друзі*), учених і т. ін.

Настановна на відображення живої мовної стихії соціуму, діалогізованість багатьох газетних жанрів, відтворення комунікативних навичок адресанта і адресата актуалізує функціонування українських лінгвокультурем у газетно-публіцистичному стилі сучасної російської літературної мови. Самі лексеми, що номінують українські культурами, не є чимось чужим для носія російської мови, оскільки часто функціонують на периферії російської літературної мови, а коли виникає інформаційний привід у статтях на українську тематику, вони актуалізуються.

Національно-специфічною, релевантною для кожної мови є її топоніміка, що включає в себе назви різних географічних об'єктів на території функціонування тієї чи іншої мови. Українську макротопоніміку на сторінках російських газет представлено номінаціями українських територій, які не збігаються з адміністративним поділом держави і функціонували в російському ономастиконі протягом століть. Це, зокрема, лексеми: *Полесьє, Слобожанщина, Прикарпат'є, Волинь, Поднепров'є, Подольє, Галичина, Буковина*: «Лучшим испытательным полигоном для машины стали Закарпатье, Прикарпатье и Гуцульщина» (Изв., 28/VIII–09 г.), «Поездки детей из Галичины на Донбасс и наоборот» (Изв., 21/I–09 г.), «Для Полесья характерны яркие вышиванки с преобладанием красного цвета» (Изв., 2/IX–09 г.).

Для номінації територій адміністративних одиниць (областей та районів) використовуються топоніми, утворені за словотвірною моделлю, спільною для української та російської мов: корінь (назва обласного або районного центру) + су-

⁸ *Какорина Е. В.* Иноязычное слово в речевом узусе разных социальных групп (по данным социолингвистического опроса) // Современный русский язык. Социальная и функциональная дифференциация. — М., 2003. — С. 477.

фікси **-щина, -чина**: *Киевщина, Харьковщина, Донетчина* (пор. рос. *Тамбовщина, Новгородчина, Брянщина*). Ці номінації виступають як варіанти офіційних двочленних назв (*Киевская область, Харьковская область* тощо), функціонуючи в різних жанрах газетного мовлення, напр.: «Всего на Полтавщині не пришло по повесткам 445 ребят» (Изв., 13/І–09 г.), «На Винницьчині родилася мальчик-крепыш» (Комс. пр., 27/ІІ–09 г.), «На Житомирщині і Львовщині розвивається зелений туризм» (2000, 13/ІІ–09 г.).

Лінгвокультурна взаємодія і взаємовплив мов виявляються не лише в апелятивній лексиці, а й значною мірою в ономастичній, яка є першим кроком входження інокультури в іншу мовну систему, представлену в ЗМІ як засіб точної локалізації пропонованої інформації. Це стосується не лише номінацій великих територіальних та адміністративних утворень, а й назв окремих населених пунктів — великих і малих міст, селищ, сіл, хуторів і т. ін.: «Этот эмират — спальный микрорайон — или пригород Дубаи. Этакые Бровары под Киевом» (Изв., 13/І–09 г.), «Ледово-снежная Диканька заработает в пятницу» (Изв., 15/І–09 г.), «Чичибабин родился в 1923 году в Кременчуге» (2000, 23/І–09 г.).

Українські гідроніми не лише згадуються авторами газетних текстів у дискурсах різних жанрів, а й функціонують у них як важливий художньо виразний прийом, насамперед це стосується історії та культури Дніпра, Почайни, Прип'яті, їхньої ролі в житті українства: «Именно на этом месте ровно 1020 лет назад текла река Почайна, в которой князь Владимир крестил киевлян» (Изв., 20/І–09 г.), «Спуск на байдарках по Черемошу» (Изв., 31/ІІ–09 г.), «Маршруты по таким рекам, как Ворскла или Случь» (Изв., 12/І–09 г.).

У житті й історії багатьох народів є гідроніми, які виступають символом нації, її гордістю. Дніпро — головна ріка України, її символ — у багатьох художніх творах слугує джерелом літературно-історичних алюзій у сучасних газетних текстах. Ці алюзії є багатозначними, пов'язаними як власне із цим гідронімом, так і з його образом в українській культурі: «Фильмы и программы чудовищно скучны и унылы — не всякий и заинтересованный-то зритель “долетит до середины сего Днепра”» (Изв., 6/ХІ–09 г.).

Журналісти за допомогою українських топонімів у своїх текстах уводять Україну як географічний та геокультурний об'єкт у контекст російської культури початку ХХІ ст.; детальний опис вулиць, районів, великих українських міст Києва, Львова, Одеси, Харкова вербально представляє їх карти початку ХХІ ст. Ці урбаноніми локалізують інформацію про події, уточнюють місце дії: «Открытие метро на Теремки. О метро на Троещину можно смело забыть» (Изв., 5/ІІ–09г.), «Отпевали его в Покровской церкви на Куренёвке» (Изв., 6/ІІ–09г.), «Его стены вновь украсили Соборную площадь в Одессе» (Изв., 16/ІІ–09г.).

Частина українських урбанонімів, які функціонують на сторінках російських газет, набувають додаткової конотації, номінуючи розташовані на них державні установи, громадські організації, дії осіб, що очолюють їх. Наприклад, Банкова вулиця в Києві уособлює адміністрацію президента України, вулиця Грушевського — Кабінет міністрів і Верховну Раду: «Нам известны порядки на Грушевского» (Изв., 12/ІІІ–09г.), «Банковая создала мукачевский прецедент» (2000, 13/ІІ–09г.), «Всё решают в кабинетах на Банковой и Грушевского» (2000, 27/ІІ–09г.).

Київський урбанонім *майдан Незалежности* через знакові події в сучасній історії України, що відбувалися на ньому, набув додаткових позитивних і негативних конотацій, функціонуючи як апелятив без додатка: «В оранжевом действе на Киевском майдане» (Комс. пр., 16/ІХ–05г.), «Второй Майдан приведёт к тому, что Украины как государства не будет. Нам предстоит повторение Майдана» (2000, 13/ІІ–09г.), «Участие в протестах на майдане» (Изв., 18/ІІ–09г.).

Розширення семантики слова *майдан* є причиною того, що воно виступає твірною основою для нових похідних лексем — іменників і прикметників, неологізмів із яскравою негативною конотацією: «Во время майданирования агрессивного меньшинства. После майданного переворота» (2000, 20/II–09 г.), «В Раде будет экстрим-свобода майданных собраний» (Изв., 12/I–09 г.). Переносне значення апелятива *майдан* — події, що відбулися на майдані Незалежності в 2004 році, спричинило появу нових можливостей лексичної сполучуваності цієї лексеми із відтопонімними прикметниками, із ад'ективами, що означають ідеологічне забарвлення протестувальників: «В Симферополе организован “красный майдан”» (Сов. Россия, 22/II–06 г.), «Ющенко отправился на тбилисский майдан спичи толкать» (2000, 16/I–09 г.).

Мікротопоніміка міст тісно пов'язана з назвами споруд, пам'яток архітектури, історії та культури, з якими Україна входить до світового культурного простору: *Києво-Печерська Лавра, Софійський собор, Асканія-Нова, парк «Софіївка»* та ін. Крім цих всесвітньо відомих пам'яток культури, у російських газетах частотними є номінації інших об'єктів, які знайомлять російського читача з глибинною суттю української культури: «Напротив Кирилловской церкви. Восстановление кафедрального Спасо-Преображенского собора в Одессе» (Изв., 16/II–09 г.), «Играет на органе в самом древнем Александровском костёле украинской столицы» (Изв., 2/IX–09 г.), «Автобус с паломниками ехал в Креховский монастырь» (Комс. пр., 29/V–09 г.).

Номінації українських архітектурних пам'яток нерозривно пов'язані із знаковими подіями в історії українського народу, назви яких утворено за моделями N + топонім, відтопонімний Ad + N, уводяться в російський текст: «300-летие победы в Полтавской битве» (Изв., 6/V–09 г.), «Переяславская рада» (Комс. пр., 30/V–09 г.), «Поражение под Берестечком» (2000, 22/V–09 г.), «День подвига под Крутами, день памяти героев Крут» (2000, 6/III–09 г.).

Українські відтопонімні прикметники активно функціонують у назвах українських підприємств, згадуваних у російській пресі: *Дрогобычский нефтеперерабатывающий завод, киевский завод «Авиант», Мариупольский металлургический комбинат, Одесский припортовый завод* і т. ін. Численні номінації українських підприємств, установ, компаній мають у своєму складі власне українські лексеми, напр.: «Банки “Надра”, “Родовид” обанкротились» (Изв., 18/V–09 г.), «Он шутил с земляками и соседями из АО “Мотор-Сич”» (2000, 22/V–09 г.), «24 ребёнка из санатория “Конвалия” Львовской области оказались на больничной койке» (Изв., 8/VIII–09 г.), «От нескольких объектов отказались “Велика кишеня”, “Фокстрот”» (Изв., 26/V–09 г.), «Я был во Львове, в реабилитационном центре “Левеня” для детей с дефектами зрения» (Изв., 5/V–10 г.).

У російську літературну мову також за допомогою газетного дискурсу входять українські топоніми, які виступають як номінації українських підприємств, установ, готелів, аеропортів та ін.: «Элитная клиника “Феофания”» (Изв., 27/III–09 г.), «Дорога в аэропорт “Борисполь”» (Изв., 17/III–09 г.), «Завод “Оболонь” — крупнейший налогоплательщик» (Изв., 2/X–09 г.). Часто такі номінації, особливо культурно-розважальних закладів, подаються українською мовою, в українській орфографії: «Не забывайте про “Батурия” и “Мистецький арсенал”» (2000, 16/IX–08 г.), «Прорубь возле корчмы “Очеретяний кіт”» (Изв., 19/I–09 г.), «Актёры киевского театра “Сузір'я”» (Изв., 18/II–09 г.), «Ехали прекрасным фирменным поездом “Оберіг”» (Изв., 19/II–09 г.).

Україна стає відомою і близькою адресатові — слов'янину і завдяки українським брендам, продукції української промисловості, сільського господарства, прикладного мистецтва, у назвах яких використовуються українські апелятиви і

топоніми, у більшості своїй субстантиви різних словотвірних моделей: «В бюветы “Нафтусю” подвозят холодной» (Изв., 13/III–09 г.), «Самолёт АН–225 “Мрия”» (2000, 13/III–09 г.), «Исследование известных молочных брендов: “Яготинское”, “Білосвіт”, “Щодня”» (Изв., 27/V–09 г.), «Водка “Хортиця” — лидер продаж» (2000, 29/V–09 г.).

До номінацій українських брендів-артефактів семантично і функціонально примикають назви новітніх політичних партій, організацій, громадських об'єднань, частотних у мові українського політикуму та в дискурсах російських газет про політичне та економічне життя України. Вони можуть мати кореляти в російській мові, як, наприклад, *Коммунистическая партия Украины*, *Партия регионов*, *Социалистическая партия Украины*. Частина політичних партій у своїх назвах використовує власне українську лексику: «*Батькивщина*», «*Злагода*», «*Громада*», «*Фронт змін*» і т. ін. Наприклад: «Лидер Народного Руха Украины Вячеслав Чорновол. Сегодня Рух абсолютно не та партия, которая была когда-то» (Изв., 2/II–09 г.), «Члены партии “Батькивщина” голосовали против» (Изв., 4/III–09 г.), «Первое демократическое движение страны “Народный Рух Украины за перестройку”. Электорат перехватили разные проекты вроде “Фронта змін” или “Нашей Украины”» (Изв., 4/IX–09 г.).

Як впливає з наведених прикладів, у номінаціях політичних сил поєднуються власне українські лексеми (*рух, зміна*) із російськими словами, а також спостерігається варіативність їх представлення в газетному дискурсі то в російській, то в українській орфографії (*батькивщина* — *батьківщина*). Деякі назви політичних партій мають могутній словотвірний потенціал, виступаючи тірною основою для похідних іменників — *Nomina agentis* і прикметників (напр.: *руховец, руховский*), які органічно входять до лексичних систем української та російської мов: «Руховцы боролись за независимость и за президентство» (Изв., 4/IX–09 г.), «Туда входили политики разного спектра: от социалистов до руховцев» (Изв., 11/XI–09 г.), «Два депутата представили руховский законопроект» (Изв., 2/II–09 г.).

Власне українськими новотворами виступають і інші номінації членів політичних партій і об'єднань, утворених від повних назв партій (*нашеукраинец*) або від відповідних аббревіатур (*нунсовец*) (пор. термінологічні сполучення «*Наша Украина*» і «*Наша Украина* — *Народная Самооборона*»): «В состав комиссии входили “тимошенковцы” и нашеукраинцы» (Изв., 20/V–09 г.), «Были только “свои” (нунсовцы, бютовцы и чуть-чуть литвиновцев)» (2000, 20/II–09 г.).

Таким чином, український лінгвокультурний компонент (ономастикон та апеллятивна лексика) в російських газетних дискурсах виступає важливим сегментом лінгвокультурної інформації про Україну, вербально представляючи українську в російському культурному просторі початку ХХІ ст.

N. H. OZEROVA

INTERLINGUISTIC CO-OPERATION IN MODERN RUSSIAN NEWSPAPER DISCOURSE

In the article analyses the process of interlinguistic co-operation (occurrence of Ukrainian kulturem in Russian language) in modern Russian newspaper discourse, informative and functional loading of the Ukrainian vocabulary. Ukrainian toponyms, gidronyms, urbanonyms, appellative are relevant linguistic units in communicative situations, the recreated in columns of Russian newspapers.

Key words: interlinguistic co-operation, lingvokulturema, the newspaper discourse.

УФИМСЬКІ СПОГАДИ

«В Уфі, де сплять аксаковські тополі...»

М. Рильський

I. Уфа кінця 1941 — початку 1942 років була в моєму житті «сценою» дуже давньою, але все одно надзвичайно яскравою в моїй пам'яті: і трагічною, і в чомусь гумористично-курйозною, бо життя є життя, а воно навіть під час війни і на «башкирській чужині» було дуже багатогранним. Отже, свої уфимські спогади я напишу у вигляді різних «сцен — ситуацій», звичайно ж, у розрізі «академічних» і «письменницько-артистичних» акцентів щодо самої тематики.

«Потрапляння» до Уфи — столиці Башкирії було не пряме з Харкова кінця вересня 1941 року, а тривало місяць-півтора у вигляді залізничного ешелону, котрий іноді, зрідка, зупинявся на маленьких станціях, де мама намагалася набрати кип'ятку до нашого залізного чайничка і щось купити в збіднілих залізничних буфетах. Головне ж — це був нестримний рух поїзда, що мчить із затемненої України до передгір'їв Уралу, намагаючись втекти із зони «літакових німецьких пострілів»: там, зверху, фашистські літаки намагаються *так* обстріляти поїзд, щоб він ніколи і нікуди не прибув, як сотні інших поїздів. Отже, машиністи, змінюючи один одного, мчать і вдень і вночі, а в ешелон, який «мчить», влучити важче, ніж у нерухомий. Їх не обходить життя пасажирів усередині вагонів: ті самі турбуються про себе і про своїх сусідів. Хтось із них хворіє, навіть помирає; хтось навіть народжується (були й такі випадки); хтось сумує за покинутими рідними місцями чи за тим, що тепер нема де одержувати фронтову пошту; а хтось бадьориться, розповідаючи сусідам по вагону цікаві історії, читає напам'ять уривки з художніх творів; дехто збирається в хори і співає: «Повій, вітре, на Вкраїну...», «Ой, Дніпро, Дніпро! Ты широк-могуч, над тобою летят журавли» або «На границе тучи ходят хмуро. Край суровый, тишиной объят. На высоком берегу Амура часовые Родины стоят...».

Поруч з нами у вагоні їде велика родина наших друзів — академіка Олександра Івановича Білецького (його дружина, двоє синів — Андрій і Платон і дружина Андрія Ніна). У цьому ж вагоні їдуть наші друзі — родина професора Самаріна: Юлія Іванівна — моя хрещена мати, Роман Михайлович і його дружина — Галина Іванівна. Дорослі безперервно спілкуються між собою. Я за старою звичкою спілкуюся більше з Платоном Білецьким: він у Харкові малював мені гарних ляльок, а тут, у поїзді, за відсутності потрібного матеріалу, щось «ліпить» із залишків заварки «відпрацьованого» чаю; із старої колоди карт вибираємо даму пік для «відьми» і все потрібне для «дурня».

Нарешті приїхали до Уфи. Дивно: ніч, а світять ліхтарі на залізничній станції (в Уфі вже немає затемнення); на довгих тихих вулицях міста тепер — на почат-

ку листопада — міцним холодним шаром лежить сніг; температура виразно «мінусова», десь градусів 15, не менше.

Білецькі й Самаріни з нами прощаються, бо вони вирішили їхати до Томська, а наша родина залишається в Уфі (хоча саме мій батько в 1918–1920 роках працював професором у Томському університеті). Чому ж ми залишаємося в Уфі? Бо немає фізичних сил їхати далі. У мого батька — тяжкий цукровий діабет: кілька уколів інсуліну на день. Я й так була худенькою, тепер же скидаюся на привида. В Уфі — Академія наук, отже, для мого батька, а можливо, й для мами (так воно й сталося) буде робота.

Нас спочатку розмістили на столах (для їжі й сну) у якомусь «офісі» Будинку Спиртотресту. Вікна з «офісу» виходять у темний двір, а двері відчиняються в довгезелні пусті коридори (подібні до лабіринту); правда, кажуть, у кінці «лабіринту» є і туалет, і цілодобовий чан з кип'яченою водою, і якийсь буфет, де можна купити щось із їжі.

Стою з мамою в черзі за кип'ятком і чую красивий жіночий молодий голос, звернений до моєї мами: «Таню, ви в Уфі проїздом чи на постійно?». Виявляється, що це мамина приятелька ще з дитячих валківських років. Вони теж перебувають тут, а потім, мабуть, переберуться, як і ми, до готелю «Башкирія» — жити в номері. Поруч з Галиною — її син Зьозя (я розкажу про нього пізніше), гарненький чорнявий хлопчик. Я уважно дивлюся на нього і кажу йому: «Ти схожий на маленького лорда Фаунтлероя на обкладинці книжки Бернетт. Вона залишилася, як і всі мої улюблені книжки, в Харкові». «Так, — спокійно відповідає він. — Мені всі так кажуть, але я не захоплююся художніми книжками, а тільки — з хімії. Я чув: тебе звуть Юля, і я буду часто жити разом з вами, коли мама поїде у відрядження. Он твоя мама і моя вже про це домовляються».

Наступний етап «уфимської епопеї» — це маленька кімнатка в готелі «Башкирія». Зовні готель новомодний, з великими світлими вікнами, а всередині — дуже тісний. У нас два ліжечка: одне для батька, друге — для нас із мамою; столик і чорна «тарілка» радіо на стіні. Ніхто його не вимикає о 24-й, ніхто не вмикає о 6-й ранку: воно само говорить, коли хоче і що хоче, іноді щось повідомляє, іноді навіть «сміється» й «співає». О шостій ранку все одно напружено здригаєшся, чи будуть «позивні» Москви? Я й досі не можу спокійно слухати поетичних рядків: «Мы закрыты, заперты с четырех сторон. Говорит-прощается “Молодая гвардия — город Краснодар”». Після «позивних» Москви — найчастіше «обвальні» повідомлення з фронтів. «После упорных боев сданы города...». І неповторний голос Левітана: «Вечная слава героям...». Здається, що це говорить якась велика на зріст і міцна людина, з голосом Шалаяпіна, а виявляється, він був маленьким худеньким чоловічком із сумним поглядом темних очей.

Одного ранку я прокинулася пізно. Бачу: батько прикро вражений, а мама відверто ридає, спершись на столик. Питаю: «Що сталося? Хтось помер, хтось загинув на фронті?» «Ні, — каже тато (про це ми будемо дізнаватися теж дуже часто, але пізніше). — Просто ...здали Харків».

Перебралися ми пізніше, вже на постійно, у Будинок спеціалістів, вулиця Леніна, 3. Це недалеко від центру, від готелю «Башкирія», а головне — від Будинку Спиртотресту й базару. На той базар найчастіше ходитиму я, адже у школі в мене друга зміна. У ідальні Спиртотресту харчуватимусь «за талонами» — у першу зміну. За нашим столом там закріплені я, мої батьки і ще двоє академічних працівників: зав. канцелярії Президії АН Віра Костянтинівна Янович та її син — Віктор (на два роки старший за мене). Віктор і зараз живе й працює в Києві, за фахом — фізик і археолог-любитель, веде «археологічну» секцію в київському Будинку вчених, по-лицарськи платить за мене там членські внески і буває на

всіх моїх вечорах у Будинку вчених. Тепер він називається Віктор Сергійович Янович.

Уфа (з природничого погляду) — дуже різна в різні пори року: уся «замерзло-біла» взимку (тут мало вітрів, і не буває відлиг); ось чому вона надзвичайно корисна для хворих на легені. Тут майже видужали такі хворі, як президент Академії наук Олександр Олександрович Богомолець, відомий учений-«технар» Б. Горбунов і чарівна дівчина-підліток Жанна — дочка академіка Сапегіна. А от повернувшись до Києва, всі вони померли — незабаром після закінчення війни.

Весна в Уфі стрімка. Це насправді весна, але з'являється вона тільки на кінець травня. Сніг не тане, а якось іде в повітря, хоча на вулицях міста — суцільна мокра грязюка: будь-яка легкова машина (правда, таких там не було) тут просто б, як корабель, «сіла на мілину».

Влітку — спека (клімат континентальний), і коні тут мають такий кумедний для нас вигляд: усі в солом'яних брилях з дірками для вух.

Зелень — досить буйна, а річка Біла Волзького басейну (нанесена на всі карти Європи й Азії) — велично спокійна і, справді, абсолютно білого кольору (мабуть, у ній багато крейди); можливо, цьому сприяє велика кількість нафти, бо поряд — славетний Ішимбай. Риби в Білій багато, та до її смаку треба спочатку звикнути: вона страшенно тхне гасом.

Під Уфою і на менших річках, приміром Дьомі, дуже барвистий пейзаж. Це видно на малюнках Павла Григоровича Тичини — він прекрасний художник.

На вулицях міста чути різні мови: башкирську, татарську, російську, українську, польську. Ніхто не звертає уваги, хто і як говорить і в чому одягнений. Хто як може, так і одягається: є й розкішні шуби, є й зношені пальта, є й кожухи та куртки; одне спільне: у всіх на головах щось тепле, а на ногах — чоботи або валянки (інакше не виживеш).

II. Наукова праця в усіх інститутах Академії наук України (особливо технічного профілю, але й гуманітарного) велася дуже напружена. Мій батько разом з академіком Михайлом Яковичем Калиновичем беруть участь у роботі всієї філологічної секції (паралельно з тим Леонід Арсенійович викладає в Башкирському об'єднаному педінституті). З тих, кого я пам'ятаю, активно працюють літературознавці: Арон Абрамович Тростянецький, Степан Андрійович Крижанівський, Дмитро Васильович Чалий (останній тут працював ще до початку війни, одержавши сюди службове призначення).

Працювали над загальнофілологічними проблемами: не було чіткого поділу на мовознавців, літературознавців і фольклористів, і, хай на мене не ображаються інші наші співробітники, тоді працювали набагато відданіше, глибше й захопленіше, ніж працюють тепер.

Бачила я й численних науковців з Президії Академії наук: її тодішнього президента — академіка Олександра Олександровича Богомольця і віце-президентів: Олександра Володимировича Палладіна, Андрія Опанасовича Сапегіна й Бориса Сидоровича Чернишова. Академіка Миколу Васильовича Корноухова я бачила вдома щоденно: його родина — наші сусіди; ще членів-кореспондентів, скажімо, Веніаміна Михайловича Майзеля — нашого сусіда по будинку, Сергія Івановича Маслова, так само й Ніну Борисівну Медведеву — фізіолога (вони з сестрою й зятем жили далеченько від нас, однак на засіданнях в Академії наук бували регулярно).

Взагалі Академія наук жила спільним науковим і адміністративним життям. Побут, звичайно, відбирав час, але не стовідсотково. Мама моя була відповідальним секретарем Видавничої ради АН. Там готувалися «Резюме» з різних галузей знань, і публікували їх двома мовами: російською та англійською (ось

чому ми з мамою почали в Уфі вивчати англійську мову; у школі я вчила німецьку, французьку ж добре знала ще з раннього дитинства).

Мій батько читав і публічні лекції для шкільних учителів.

Дуже цікаво (в цьому плані) виступав, зокрема, Сергій Іванович Маслов, який вмів так глибоко й популярно, захоплюючи розповідати про давню літературу: про літописи, про «Слово о полку Ігоревім», що для мене старовинний Київ, «Господин Великий Новгород» і старовинна Москва відкривалися «теплими» й яскравими своїми сторонами (про це в Москві 1943 року прекрасно «додав» ще Микола Каленикович Гудзій). Ці лекції назавжди лишилися для мене «живими» сторінками історії української і російської літератур, цікавішими, ніж її нам подавали потім у школі і навіть на філологічному факультеті Київського державного університету. Так само цікаво, хіба що, на жаль, недовго, читав професор Микола Кузьмович Грунський.

Сергія Івановича Маслова я спочатку уявляла собі іншим — «нейтральнішим», а він насправді був дуже «пристрасним»: умів непохитно відстоювати свою ідейно-моральну точку зору в науці і (про це я дізналася від мого батька) був, у свої студентські роки, звільнений з університету за участь у революційних студентських заворушеннях та відданий у солдати.

ІІІ. Мені здається, що все-таки найвиразнішими були літературні вечори в уфимському Спиртотресті. До речі, останню назву вживали всі без винятку (дорослі й діти), якоюсь мірою причетні до Академії наук, Спілки письменників України, музично-театрального світу. Це була просто назва будівлі, як, скажімо, назва театру, готелю «Башкирія», поштамту, Уфторгу тощо або школи: № 1, № 2 чи № 3, без жодного додаткового змісту (поважного чи зневажливого).

Літературні вечори я пам'ятаю добре, бо відвідувала їх систематично з моїми родичами. Велике, холодне, напівтемне приміщення, де блимає якась лампа на високій стелі або щось на столі, за яким сидить ведучий і той з письменників, котрий виступає персонально. Це, як правило, Микола Бажан (у військовій формі), який приїхав з фронту, Ванда Василевська (теж у військовій формі, з цигаркою в зубах), Максим Рильський, який мляво, однак сам читає свої нові вірші; безпристрасний зовні, дуже красивий Юрій Яновський (у пальті, накинутому на досить елегантний костюм), він тихо, але чітко читає свої нові оповідання-мініатюри. Хтось, артистично обдарований, читає вірші Павла Тичини. Останній ніколи і нічого не читає сам, хоча, присутній неодмінно, сидить у перших лавах і напружено слухає свої твори та твори колег по перу.

Отак українська література 40-х років ХХ ст. входила у читацьке сприйняття.

Відвідувачів у залі повно, слухають уважно; інша справа, хто розуміє краще (звичайно евакуйовані), а хто — гірше (звичайно місцеві — башкири, татари, росіяни). Художні твори блискучі, та такі ж різні, як і їхні автори: орієнтований на літературну тематику Максим Рильський читає поему «Мандрівка в молодість» — про свою юність у Романівці і вірші про Тараса Шевченка: «Земля, яку сховає Тарас малими босими ногами, земля, яку укрит Тарас своїми муками-ділами».

«Трагічний реквієм» Павла Тичини (йдеться про поему «Похорон друга»), мабуть, узагалі найкращий з його творів, орієнтований і на фольклор, і на космічність («Усе міняється, оновлюється, рветься, усе в нові на світі форми переходить...»), і на конкретні замальовки Уфи («Вже сумно вечір колір свій міняв з багряного на сизо-фіалковий...»), і на улюблену тичининську «музичність» («Над ким ті сурми плакали? Чого тарілки дзвкали? І барабан як в груди бив — Хто вік свій одробив?»).

Вірші Миколи Бажана — трагічні й героїчні, типу «маршів»: «У небі нічному ішли літаки, несучи на крилах червоні зірки», про подвиг капітана Гастелло:

«Безтрепетні руки стискають штурвал; Літак свій останній бере перевал...»; «Де згарищем сіл і руїнами міст грабіжницький шлях свій позначив фашист».

Юрій Яновський (без жодного романтичного пафосу, властивого його «Вершникам»), читає своє оповідання про дітей і сиріт війни, наприклад оповідання «Гапочка».

Коли я потім вивчала ці твори в старших класах середньої школи або коли їх вивчали в школі мої доньки, або я чула про них на вузівських екзаменах (як член екзаменаційної комісії), мені було дивно: це вже «друкована класика», це вже «історія української літератури»? А я досі сприймаю їх як «живе слово», живих людей — дуже різних за вдачею, але добре мені особисто з дитинства знайомих: Павло Тичина, Максим Рильський, Микола Бажан, Юрій Яновський, Петро Панч, Іван Кочерга, Володимир Сосюра.

Найяскравіші уфимські спогади лишилися в мене, мабуть, про творчі зустрічі в нашій маленькій кімнатці на першому поверсі великого Будинку спеціалістів. М'яко кажучи, це не зовсім та чотирикімнатна розкішна оселя — теж у Будинку спеціалістів і теж на першому поверсі, тільки залишена в Харкові. Тут тільки 9 квадратних метрів, тільки два ліжечка (одне для тата, одне — спільне для нас з мамою); вузький столик — на ньому стоїть гасниця і щось із посуду, а крізь усю кімнату протягнуто вервечку (для сушіння білизни), бо господарі квартири дозволяють нам користуватися тільки туалетом і малосинькою ванною з льодяною водою, вхід до кухні з плитою суворо заборонений, бо це — лише їхня територія. Але, всупереч усім законам фізики, саме в нашій кімнатці збираються майже щодня троє Рильських (Максим Тадейович, Катерина Миколаївна і Богдан), двоє Калиновичів (Михайло Якович і Маргарита Михайлівна), Сергій Іванович Маслов, ну й ми, звичайно; ще хлопець, молодший від мене на рік, Георгій (Зьозя) Дядюша — син маминої приятельки ще з її валківських років, який майже постійно живе з нами, бо його мати — професор-онколог Галина Федорівна Дядюша — у постійних відрядженнях, а його батько — на фронті. Дядюші — троюрідні племінники Марії Заньковецької. Зьозя — в майбутньому талановитий хімік (на жаль, рано і несподівано померлий). Дивно, однак, що це не трапилося з ним і зі мною ще в уфимські роки, бо, залишаючись самі й ставлячи на гасниці в нашій зачиненій кімнатці його «хімічні досліди», ми, напевно, могли б спалити не тільки весь Будинок спеціалістів, а й весь сусідній квартал з його дерев'яними будиночками. Крім «хімічних дослідів», ми, щоправда, на цій гасниці успішно смажили яєчню, варили кашу нам обом і кип'ятили молоко, принесене мною з базару у вигляді білого змерзлого кружечка в руках; тільки в каструлі через певний час на м'якому вогні воно перетворювалося на гарячу білу рідину.

Так от, далі про творчі зустрічі: як вони проходять? Ідуть запеклі суперечки про український переклад Рильським «Сірано де Бержерака» Едмона Ростана. Тут беруть участь усі: і професори, прекрасно орієнтовані у французькій літературі в оригіналі, і жінки, зокрема моя мама, Маргарита Михайлівна і Катерина Миколаївна (вони добре знають французьку мову), і навіть ми з Зьозею, бо вчили її перед війною приватним чином — він у Києві, я у Харкові.

Обговорювали й український переклад Рильським «Каменного гостя» О. С. Пушкіна — річ дуже специфічну, де дія відбувається в середньовічній Іспанії, в аристократичному середовищі; висловлювалися думки, що її треба перекладати із збереженням відповідного іспанського й російського мовного колориту для сприйняття сучасним українським читачем (чи то глядачем, якщо її буде поставлено в театрі).

Мій батько читає (сам за всіх дійових осіб) п'єси А. П. Чехова — мініатюри «комічного профілю»: «Медведь», «Предложение» й оповідання «Беззащитное существо», перероблене самим Чеховим потім у п'єсу «Юбилей», або його ж таки «Свадьбу». Читає мій батько вголос і уривки з улюблених ним творів Г. Квітки-Основ'яненка — теж гумористичного спрямування: це «Сватання на Гончарівці», «Шельменко-денщик» і особливо «Пан Халявский», де «маменька» хотіла знепритомніти, щоб показати свою «делікатність» перед сусідами-поміщиками, та «не знали, як це робиться», а наставник Трушка (оповідача) Доміне Галушкінський, викладач латини, історії й географії, збираючись їхати з хлопцями, своїми вихованцями, з Харківщини до Москви, не міг з'ясувати: чи треба по дорозі перепливати море, чи ні?

Слухачів на такі «читання» збиралося багато. Крім перелічених мною, ще родина академіка Миколи Васильовича Корноухова, наших сусідів; господарів квартири — Сахаутдінових (у тому числі й старенька мама господаря квартири — татарка, яка погано знала російську мову, та все одно була захоплена всім цим «інтелектуальним»; на мою маму, яка щоранку милася у ванній холодною водою, вона дивилася як на артистку цирку, що виконує «смертельні трюки»).

Під час цих «читань» двері квартири відчиняли на сходи: там натовпом збиралися сусіди з інших квартир і намагалися почути те, що відбувається в Сахаутдінових. Дружина господаря Ольга Опанасівна (родом з Підмосков'я), жінка жорстко практична, казала, що братиме гроші за слухання Булаховського.

Було в Уфі чимало курйозних випадків, зокрема мовних. Так, на засіданнях академічних інститутів (це головним чином були об'єднані Інститути літератури й мовознавства Академії наук) за участю, скажімо, Максима Рильського й Степана Крижанівського як письменника відбувалися гарячі дискусії з приводу «Українського правопису», мови літературних перекладів, укладання словників і взагалі довідкової літератури. Ці засідання (в приміщенні будівлі Спиртотресту, де в сусідніх кімнатах ще лишалися й працівники самої установи) вели виключно українською мовою. Після такого засідання один рядовий співробітник Спиртотресту (місцевий, російськомовний) питає мого батька, якого вважали людиною привітною й контактною: чому евакуйовані, зокрема з Академії наук, такі невдячні? У них є продуктові картки, їм відкрили спеціальну їдальню теж за талонами, але дуже пристойну, як на ті часи, а вони, як зберуться на свої засідання, то й «товчуть» з ранку до вечора лише про одне: «питание» й «питание», та й більш нічого?! І мій батько збагнув, у чому річ: в дискусіях на засіданнях часто фігурувало українське слово «питання», яке місцеві службовці в сусідніх кімнатах сприймали як «питание».

Другий випадок. Моя мама шукає в центрі Уфи крамницю, де продається одяг і посуд. У Харкові подібна крамниця називалася «Хаторг». Однак «Хаторгу» не видно. Нарешті одна привітна перехожа (з місцевих) пояснює: «Хаторгу» тут немає, а от «Уфторг» є — на сусідній великій вулиці «Каламакси». І мама збагнула: «Хаторг» (тобто «харківська торгівля») був тільки в Харкові, а тут, в Уфі, є лише «Уфторг» («уфимська торгівля»), а про вулицю вона спочатку думала, що її названо за ім'ям якогось башкирського видатного діяча на зразок Салавата Юлаєва, насправді виявилось, що це вулиця Карла Маркса.

Певні відтінки мови російської (специфічно місцеві) були в Уфі неповторними. Уфа — місто дуже велике, вулиці не мощені, дуже брудні для пішохідного руху. З транспорту — тільки трамвай, що возив за місто, куди мій батько, як викладач, майже щоденно добирався з величезними труднощами в Башкирський об'єднаний педінститут, що його винесено далеко за місто, оскільки в його приміщенні в центрі Уфи, як і в більшості шкіл, розміщені були шпиталі для поранених на фронті. Якщо спитаєш перехожого, як кудись проїхати, то він відповість

не так брутально, як у Москві, або не так привітно, як у Ленінграді (Санкт-Петербурзі), пояснивши обов'язково, куди і як пройти або проїхати, своєрідним реченням: «Не знаю да, не знаю — нет».

У школі моя вчителька російської мови та літератури в 6-ому класі на уроках говорила правильно *класть*, а не *ложить*, ставила правильні наголоси в дієсловах «дала́», «взяла́» і таке інше, та коли під час перерви до класу забіг учень-бешкетник, маючи намір схопити класний журнал і зошити з неперевіреними диктантами, вона почала кричати «Положь взад! Положь взад! Я тебе сказала! Я уже всё тебе дала і сама взяла, шо мне надо!».

Відома польська письменниця Ванда Василевська (тоді полковник Війська польського і дружина О. Корнійчука) каліченою російською мовою, вже не кажучи про українську, дуже гарно й «впливово» виступала перед публікою. У побуті вона була економною й егоїстичною. Побачивши, як моя мама «широко» влаштовує в Спиртотресті прийняття для Академії наук, письменників і поляків з Війська польського (в Уфі не було проблем з м'ясом, вином і овочами, та й з рибою) і як кладе справжні скатертини на столи, які можуть бути зіпсовані винними плямами, спитала її (французькою мовою): якого вона соціального походження і яким було її дівоче прізвище? «Іванова», — відповіла мама. «А соціальне?» — наголошувала польська діячка. «Дочка земського лікаря на Харківщині». «А ще точніше, а мати? А походження батьків?» Мама відповіла «точніше», але неохоче (тоді не було модним це афішувати): мама її була дуже освіченою жінкою, вільно володіла німецькою й французькою мовами, бо закінчила свого часу московський Інститут для дворянських сиріт; була гарною піаністкою і визнаним режисером-аматором місцевого театру (під егідою трупи Миколи Садовського і Марії Заньковецької). Батьки — троюрідні брат і сестра (Іванови-Кузьміни) — із дрібних поміщиків Брянського повіту Орловської губернії, сусіди Ф. Тютчева. «А! — сказала Ванда Василевська, — тоді я все розумію: і Ваш «розмах» в організації прийняття, і Вашу гарну французьку мову». «Ну, — ще додала мама, — в мене по лінії матері — бабуся взагалі — французенка — Надін Россет». «Прекрасно! — засміялася енергійна полячка. — Мені зрозуміло, чому Ви не боїтеся винних плям на скатертині і чому Вам не шкода печені з м'ясом і картоплею для гостей. Це «поміщицька щедрість»».

Курйози траплялися і в колах письменницьких.

У довжелезних чергах доводилося мені стояти, щоб одержати за картками хліб, крупи, залізні баночки з Америки під назвою «Свиная тушенка» і т. ін. Одного разу, коли я ставала в чергу, якась жіночка попередила мене, що переді мною стоїть (вона ще прийде) дружина письменника Сковороди. Я, відверто кажучи, здивувалася, бо я з Харкова і знала, що там були Сковородинські курси, що педінститут, де викладав мій батько, був імені Сковороди, що ми їздили зі школою на екскурсію в Сковородинівку, де Сковорода похований. Знала ще, що він був давно і був «мандрівним філософом» без будь-якої родини. А тут він в Уфі? Через деякий час підійшла до мене симпатична літня жінка з блакитними очима й спитала, чи мене попереджали, що вона тут стоїть у черзі? Я відповіла, що *так*. «Ви — Сковорода?» Вона здивувалася у свою чергу: «Чому Сковорода? Я — Кочерга...»

Неодноразово приходила до мене в Уфі симпатична літня лікарка з дитячої поліклініки в супроводі цілої групи студентів-практикантів. Виявилось, що я хворію «класично виразно» і в тяжкій формі, так, що мене можна показувати як живий експонат: спочатку — кір, потім, через деякий час, — вітрянка. Ще через деякий час — краснуха; ще через деякий час — свинка. І все це неодмінно дає

укладнення на мої хворі нирки. Крім того, маю вроджену ваду метрального клапана серця.

Про умови життя в Уфі може свідчити такий випадок. Сиджу я сама в квартирі вдень і вчу уроки. Заходить не дуже стара, але виснажена й стомлена жінка, просить дозволу посидіти й дати їй води (бажано кип'яченої, бо з крана йде надто погана). Хвилин за 10, однак, вона зняла пальто й теплу хустку й спитала мене іншим тоном: «А де ж хворий?» «Який?» — уточнила я. Вона прочитала: «Булаховський Леонід Арсенійович; викликали “швидку” з приводу цукрової коми, хворіє на цукровий діабет...». «Так, — відповіла я. Та це ж було днів 10 тому, він уже ходить на роботу». «Маєш рацію, — сумно прокоментувала жінка. — Я єдиний лікар “Швидкої”, а машини немає, то я ходжу пішки по Уфі, а викликів безліч. Оце сьогодні лише дійшла черга до твого тата».

Бували зі мною події і в плані творчому. Я вже з тих років мріяла бути письменницею (поетесою й прозаїком). Мої вірші (російською й українською мовами) до певної міри подобалися моєму батькові, зовсім не подобалися Максимові Тадейовичу Рильському і дуже подобалися Павлові Григоровичу Тичині, який в Уфі написав мені навіть вірш-присвяту (спочатку він називався «Юльці Булаховській», потім — «Юльці Б-ській» і нарешті «Юній поетесі»). Вірш кінчався дуже приємними для мене рядками: «Українська поетеса будеш, Юльцю, ти колиш...». Надруковано його тепер у 12-томнику Тичини з розгорнутими коментарями співробітників нашого Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України.

Трапилася зі мною й інша цікава літературна пригода. Я написала вірш (російською мовою) про занедбану мечеть, розташовану поблизу нашого будинку й Центрального парку культури й відпочинку. Цей вірш вмістили у стінній газеті нашої школи:

Среди заброшенного сада стоит старинная мечеть.
Кольшет ветер тихо травы и паутины старой сеть.
Закрыты наглухо ворота, шагов не слышно по коврам,
И ходят тени в полумраке по древним, выцветшим стенам.
А здесь когда-то жизнь кипела, неслись молитвы к Небесам,
На зов муллы народ сходил к ее зеленым воротам.
Теперь безвестно пропадает в тени изменчивых веков,
И стены только оглашают молитвы дряхлых стариков.

Десь після початку занять у школі викликає мене до себе директор школи. Я злякалася: що таке? Вчусь я добре, може, багато пропускаю, але не ходжу самотійно на Білу (це величезна річка) і не палю, як Богдан Рильський та деякі інші мої однокласники. «Коментарів» щодо Богдана давати не буду, я не ябеда. Директор школи була зі мною лагідною: «Ти знаєш, що по радіо передавали подяку російськомовній дівчинці Юлі (відомо, що вона хрещена у православній вірі, та це в даному разі не має значення) — за вірш, написаний про уфимську мечеть. Це ти писала?». «Так, я, і він надрукований у нашій стінній газеті. А чия подяка?». «Великого муфтія» (це була головна особа всього мусульманства в СРСР, з його резиденцією в Уфі, де, як я казала, багато не тільки башкирів, а й татар).

Додам, забігаючи наперед, що я знов одержала по радіо подяку, але від іншої видатної духовної особи. Дзвонила до мене подруга моїх шкільних років Іра К. — жінка трохи екстравагантна: «Юля, я тільки що чула по радіо подяку тобі від Папи Римського (Іоанна Павла II)». «Іра, — відповіла я, — це що, одне з твоїх “слухових видінь”?». «Ні, — розсердилася вона. — Те саме тобі підтвердить і мій чоловік. Він сказав, що Папа Римський, справді, від'їжджаючи з України, просив передати Юлії Булаховській “подяку” за увагу до нього. Ти що, перейшла в католицьку віру?». «Жодною мірою, хоча я й полоністка за фахом». І я

зрозуміла: у Києві, під час перебування тут Папи Римського (а він досить відомий польський поет Кароль Войтила — це справжнє його ім'я й прізвище) видали збілочку українських перекладів його віршів під назвою «Веслующи в Небо» (з його портретом на обкладинці), я написала до неї «Передмову», а Понтифік попросив у засобах масової інформації оголосити мені персонально свою подяку.

Тепер те, що стосується нашого колишнього уфимського шкільного життя. Вчилися ми в абсолютно холодному приміщенні, без опалення (одягнені «до зубів» і в рукавичках: їх знімали і вчителі, і ми тільки тоді, коли щось писали на дошці або в зошитах). Вчилися в чотири зміни, бо російських шкіл було обмаль (чимало башкирських), а всі уфимські татари і всі евакуйовані могли вчитися лише в школі з російською мовою навчання.

Важко було вийти зі школи, коли її штурмували ті, хто йшов на наступну зміну, або найактивніші — з нашої зміни. Я виходила з жахом: худесенька, як трісочка, з поламаною рукою, у слизьких чоботях не по моїй нозі; з косами, замотаними теплою важкою хусткою, короткозора, та без окулярів. Перед вхідними дверима стоїть кордон з хлопців-підлітків, який б'є по обличчю холодними кульками зі снігу. Попаде мені щось в очі, — і я зі школи більше не повернуся додому, та ж у школі вічно не житимеш! Рятую мене тільки те, що «командир» того «кордону» — мій однокласник і добрий знайомий по сімейних зустрічах — Богдан Рильський. Ми з ним не дружили (ця творча дружба відбудеться через багато років, коли Богдан буде в Києві директором Музею М. Т. Рильського, а я, по лінії Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України, видаватиму переклади Рильським французької літератури). В Уфі моє спілкування з Богданом обмежувалося обміном реченнями: «Ти дивись мені, “кисейная барышня”, не скажи татові й мамі, що я палю й ходжу з хлопцями на Білу (іноді замість уроків)». І моя відповідь: «Дуже ти мені потрібен, “сухий грибок”, щоб я щось про тебе повідомляла. Я взагалі терпіти не можу підлабузників і тих, що доносять». У цей «критичний момент» перед дверима школи в її зимовому дворі Богдан, побачивши мене, щось стиха каже своїй команді, а потім кричить мені: «Юлька, пробігай, тільки швиденько, поки ми не передумали...». Ніхто в цей момент не цілить мені в обличчя сніжками, а я, балансуючи, біжу бігом слизьким засніженим двором школи, сподіваючись ще раз у житті все-таки потрапити додому.

І останнє. Був в Уфі мандрівний кіт Васька, який харчувався і відігрівався в сімейному колі різних сусідніх квартир: у нас у кімнаті, у наших сусідів — академіка Миколи Васильовича Корноухова з його матір'ю й сестрою, у Сергія Івановича Маслова, у наших господарів Сахаутдінових та ін. Поїсть, погріється, поспить і обов'язково піде. Одного разу прибігла до нас дуже збуджена сусідка похилого віку й кричить: «Васька Булаховський мав справу з нашою кішкою, тепер у неї п'ять кошенят. Щоб я з ними робитиму і як їх утримуватиму?». Мій батько, який замолоду був привчений до того, що саме він повинен утримувати всіх своїх родичів (близьких і далеких) і багатьох своїх друзів з родинами, спокійно спитав: «Скільки?». Вона, не розгубившись, назвала досить велику суму. «Льоня, — стала заперечувати моя мама. — За таку суму можна утримувати й декілька поколінь кошенят! І чому це тільки Васька Булаховський? Чому не Васька Корноухов, чому не Васька Маслов і чому він — не Васька Сахаутдінов?».

Мій батько не звернув уваги на мамині докори й перепитав сусідку: «Скільки?». Вона все-таки трохи збавила ціну. «А Ви певні, що саме цей Васька є батьком ваших кошенят?» — захотів уточнити тато. «Звичайно! — закричала сусідка. — Хто ж інший? Тільки він сюди “мандрує”, а моя кішечка з хати не виходить». «Ну, добре — погодився Леонід Арсенійович. — Якщо він винен, то я заплачу».

ТАК ЦЕ БУЛО...

(Інститут мовознавства в повоєнні роки й пізніше)

Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України в 2010 р. виповнюється 80 років. З них понад 60 (з 1 липня 1947 р.) мені пощастило працювати в його колективі. Колектив завжди був невеликий: у 1947 р. він складався лише з 48 співробітників, з них науковців було десь близько 30. Очолював Інститут академік АН УРСР, член-кореспондент АН СРСР Леонід Арсенійович Булаховський, уже на той час відомий своїми численними глибокими працями не тільки в нашій країні, а й за її межами.

Серед співробітників Інституту були такі поважні вчені, як академік АН УРСР М. Я. Калинович, член-кореспондент АН УРСР Є. К. Тимченко, професори М. К. Грунський, І. В. Шаровольський, А. О. Білецький, Б. О. Ларін (останній жив у Ленінграді, але час від часу приїжджав до Інституту).

Головним і найбільшим відділом був відділ словників, очолюваний І. М. Кириченком. Функціонували також відділ української мови (зав. відділом В. С. Ільїн) і відділ слов'янських, германських, романських мов та загального мовознавства, яким за сумісництвом керував Л. А. Булаховський. Група лаборантів (з 6–7 осіб) під керівництвом Оксани Іванівни Коваленко активно працювала над поповненням лексичної картотеки.

Хоча напрями роботи, проблематика попередньо визначалися самими вченими відповідно до потреб суспільства, конкретні теми остаточно затверджувалися в Президії АН УРСР (відповідним відділенням), а також контролювалися Відділом науки ЦК КП(б) України.

У повсякденному житті колективу велику роль відігравала партійна організація, її бюро й секретар; важливою й багатогранною була діяльність профспілки з її місцевим комітетом; саме через профспілку науковці одержували квартири й путівки для відпочинку. Органом цих двох громадських організацій була стіннівка, що виходила досить регулярно.

Свою до певної міри керівну й консультативну роль відігравали загальноакадемічні партійний і профспілковий комітети. Партком (існував до початку 60-х років) діяв на рівні райкому партії, профспілковий існує, як відомо, й понині.

Через своїх довірених осіб (насамперед керівних і обов'язково членів партії) незримо, але істотно впливав на життя Інституту КДБ. Інколи спецкур'єр приносив звідти запечатані конверти з циркулярами і вручав їх ученому секретареві. Я, коли займала цю посаду в 50-х роках, одержувала їх, але сама розкрити не мала права, передавала вище.

Для післявоєнного періоду характерним було певне розшарування колективу. Найповажанішими були недавні воїни, що повернулися з перемогою

(І. К. Білодід, К. К. Цілуйко, О. С. Мельничук, В. М. Брахнов, пізніше Л. Г. Скрипник, Л. С. Паламарчук та ін.). У 40-і роки вони ходили ще у військових шинелях і гімнастерках. І саме вони виконували керівну й найвідповідальнішу роботу. За ними йшли ті науковці, які повернулися з евакуації. Їм теж довірялися важливі ділянки, переважно їх обирали в громадські органи (П. С. Лисенко, К. П. Дорошенко, В. С. Ільїн, Т. В. Зайцева, Н. С. Родзевич та ін.). На останньому місці були співробітники, які мали нещастя перебувати на окупованій німцями території (І. М. Кириченко, П. Й. Горецький, Г. П. Їжакевич). Очевидно, ця диференціація була наслідком негласних рекомендацій КДБ і недавньої шпигуноманії, коли репресовані звинувачувалися в шпигунстві на користь капіталістичних держав.

Поступово, однак, це розшарування відходило в минуле, згладжувалося, науковці все більше сприймалися насамперед відповідно до їхньої кваліфікації й інших позитивних чи негативних якостей.

У 40–50-і роки жорстко витримувалася трудова дисципліна. Восьмигодинний робочий день тривав з 9 до 18 год. (з перервою від 13 до 14). Дирекція перевіряла прихід на роботу й повернення з перерви, і було дуже неприємно запізнитися навіть на 2–3 хвилини. Я, як секретарка (мені довелося кілька років поєднувати навчання в університеті з роботою в Інституті на цій посаді), мала справу з трудовими книжками співробітників і пам'ятаю запис в одній із них про догану за запізнення на 10 хвилин. Постійно перевірялася не лише дисципліна, а й хід виконання планових завдань.

Щопонеділка перед 9-ою годиною ранку в Інституті проводилася політінформація. Її доручалося зробити комусь із співробітників. Якщо з'являвся новий співробітник чи аспірант, політінформація доручалася йому, і таким чином колектив знайомився з новачком.

Провідними науковцями Інституту в 40–50-х рр., крім Л. А. Булаховського, були україністи І. К. Білодід, В. С. Ільїн, К. К. Цілуйко, лексикографи І. М. Кириченко, П. Й. Горецький, Т. В. Зайцева. Саме на них лежав основний тягар роботи. Старші віком професори М. Я. Калинович, М. К. Грунський, І. В. Шаровольський працювали вдома над своїми індивідуальними темами і Інститут майже не відвідували. Лише Є. К. Тимченко інколи з'являвся, щоб дати вказівки своїй помічниці Ніні Борисівні Ганжі, яка продовжувала укладати «Історичний словник української мови». Після смерті Євгена Костянтиновича в 1948 р. картотеку словника було передано до Львова.

Удома, але дуже багато й результативно, працював і Л. А. Булаховський. Кожного разу, коли він приходив до Інституту (двічі-тричі на тиждень), він приносив для передруку написані ним напередодні сторінки чергових праць. Це були сторінки «Історичного коментаря до української мови», «Слов'янських назв птахів», акцентологічних досліджень тощо.

Для мене Л. А. Булаховський був не тільки директором установи, у якій я працювала й працюю. Він мій учитель і в Київському університеті, де викладав історію чеської мови (знайомлячи з азами порівняльно-історичного вивчення мовних фактів), керував усіма моїми курсовими роботами й дипломним дослідженням — тобто визначав, по суті, моє студентське життя й входження в науку. Л. А. Булаховський був дуже добрим і уважним учителем, його похвала надихала й стимулювала на подальшу роботу.

Я завжди любила художню літературу і, вступаючи на філологічний факультет Київського університету, аж ніяк не мріяла про мовознавство: шкільні програми були спрямовані на практичні цілі й не пробуджували зацікавленості в мовознавчих проблемах. Але під впливом Л. А. я стала лінгвістом. Як викладач

університету він мене рекомендував до аспірантури в Інституті мовознавства, і згодом я проходила курс аспірантської підготовки під його керівництвом. Я щаслива, що мала такого вчителя і що пов'язала свою долю з мовознавством.

Один із небагатьох учених старого гарту, професор з дореволюційним стажем, чудом уцілілий у роки репресій, Л. А. Булаховський відіграв велику роль у розвитку вітчизняного мовознавства і в піднесенні грамотності, мовної культури в Україні. За його підручниками й посібниками вчилися кілька поколінь студентів вищих навчальних закладів, що потім стали вчителями української й російської мов. Як найавторитетніший учений України, він упродовж багатьох років визначав напрями досліджень з мовознавства, теми багатьох кандидатських і докторських дисертацій. Він є автором проекту «Українського правопису», затвердженого в 1946 р.

Самим своїм існуванням Л. А. Булаховському великою мірою зобов'язана українська славістика: в 1946 р. за його ініціативою в Київському університеті відкрито слов'янський відділ і засновано славістичну кафедру, яку він очолював з того часу і до 1960 р. Славісти, випускники Київського університету, працювали й працюють нині у багатьох галузях науки й культури України.

Переважно з числа студентів і аспірантів Л. А. в Інституті сформовано групу добре підготовлених славістів, які незабаром приступили під його керівництвом до створення порівняльно-історичної граматики слов'янських мов, а за нею мали укладати й Етимологічний словник української мови.

Однак Л. А. уже не побачив ці праці: у квітні 1961 р. його не стало. Керівництво порівняльно-історичними та загальнотеоретичними дослідженнями в Інституті було покладено на майбутнього академіка, а тоді ще молодого кандидата наук О. С. Мельничука.

У 60-і роки мені було доручено підготовку до друку праць Л. А. Булаховського (у 1975–1983 рр. надруковано 5 томів). Узагалі чимало з того, над чим я працювала, було так чи інакше пов'язано з ним. Мабуть, тому й листи, що приходили до Інституту або в Академію наук України і стосувалися Л. А., передавалися мені. З них образ видатного вченого поставав ще об'єктивніше й виразніше.

Серед іншого в архіві Л. А. Булаховського зберігаються листи колишньої його учениці ще з харківської жіночої гімназії, де він викладав російську мову й словесність у 1913–1917 рр. паралельно з проходженням підготовки до професорського звання на кафедрі слов'янської філології при Харківському університеті. У написаному вже на схилі літ листі жінка, що випадково почула по радіо про академіка Л. А. Булаховського, запитувала, чи не та це людина, яка була колись її вчителем у гімназії. У неї, тоді учениці 2-го класу, померла мати, дівчинка була дуже засмучена. Леонід Арсенійович помітив це і на перерві підійшов до неї; дізнавшись про горе дитини, намагався втішити її. На все життя жінка запам'ятала його великі блакитні очі, що світилися добротою й співчуттям. Про цей пам'ятний випадок через багато років вона написала до Академії наук.

Другий лист був від колишньої студентки Харківського університету, потім викладачки вузів Харкова й Херсона І. Журби. Вона теж із вдячністю згадувала свого колишнього вчителя, його уважність, людяність і доброту і в той же час мужність і непохитність, коли його на початку 30-х років нещадно критикували в Харківському університеті його колеги і навіть аспіранти за те, що він не сприймав «марксистське» вчення Н. Я. Марра.

Не тільки моїм старшим колегою по роботі в Інституті, а й також учителем у Київському університеті, як і Л. А. Булаховський, був академік І. К. Білодід. Він читав на слов'янському відділенні університету, де я навчалася в 40–50-х роках,

курс української мови, саме йому я складала іспит за цей курс 31 червня 1947 р., напередодні мого приходу в Інститут мовознавства на роботу.

У 40-х роках І. К., фронтовик, був ще сповнений спогадами про воєнні події, сам дивувався, що, пройшовши як танкіст західні й східні фронти (наприкінці війни гвардії майор танкових військ, перший комендант Порт-Артура), залишився неушкодженим.

Іван Костянтинович був учнем Л. А. Булаховського в Харківському університеті і на все життя зберіг вдячну пам'ять про свого вчителя, чимало писав про нього. Після демобілізації він приїхав у Київ саме до Леоніда Арсенійовича.

В Інституті мовознавства за життя Л. А. Булаховського І. К. був його заступником, і саме від нього великою мірою залежала робоча атмосфера в колективі — ділова, націлена на якнайкраще виконання дорученої роботи і в той же час доброзичлива, атмосфера взаємодопомоги і взаємопідтримки. У ньому відчувалася навіть лірична струнка. Не випадково і в колі його наукових інтересів, особливо в перші десятиліття творчого шляху, домінувала проблематика мови художньої літератури, зокрема поезії. Це було йому ближче до душі, ніж проблеми, скажімо, граматики. Він любив українську пісню і сам гарно співав, радів, що змалку гарно співає і його син Лесик.

У перші повоєнні роки І. К. доклав чимало зусиль до того, щоб якнайшвидше побачив світ «Російсько-український словник» (вийшов з друку 1948 р. в Москві). Далі саме його турботами підготовлено до друку двотомну академічну граматику української мови «Курс сучасної української літературної мови» (пам'ятаю численні телефонні переговори з іногородніми авторами М. Ф. Наконечним і О. Є. Вержбицьким). І лише після того, відповідно до потреб науки і своїх інтересів, Іван Костянтинович приступив до створення фундаментальної колективної праці з історії української літературної мови. Їй передували його публікації, де досліджувалася мова сучасних українських письменників — О. Гончара, А. Малишка, М. Рильського, О. Довженка.

Особливостям мови й стилю роману Ю. Яновського «Вершники» присвячувалася й кандидатська дисертація Івана Костянтиновича, захищена 1947 р.

У той час кандидатів наук в Україні було ще мало, і кожний захист був подією не тільки для здобувача. Як і інші співробітники Інституту, я була присутня на цьому дійстві. Відбувався захист в університеті, на сцені жовтого корпусу (червоний, спалений німцями 1943 р., тоді ще лежав у руїнах). Був присутній і сам Ю. Яновський. Захист пройшов не тільки успішно, а й урочисто. Він мені особливо запам'ятався, оскільки я, ще студентка, була вперше присутня на такій процедурі.

У 40–50-і роки І. К. Білодід активно досліджував мовну майстерність творців сучасної йому художньої літератури. З багатьма він був добре знайомий особисто. До Інституту часто заходив М. Т. Рильський, не тільки письменник-класик, а й колега Л. А. Булаховського по роботі над «Російсько-українським словником» та директор сусіднього Інституту фольклору, мистецтвознавства та етнографії. Я пам'ятаю в Інституті й іще зовсім молодого автора «Прапороносців», який приходив до дослідника його творчості.

І. К. Білодід уважно стежив за літературним життям в Україні, відвідував з'їзди й пленуми Спілки письменників (на один із них він колись допоміг потрапити й мені).

Уже 1958 р. було надруковано перший том «Курсу історії української літературної мови» (дожовтневий період), у 1961 р. вийшов другий том. Крім І. К. Білодіда, головного редактора й співавтора праці, до авторського колективу входили

П. Й. Горецький, П. П. Доценко, М. А. Жовтобрюх, В. С. Ільїн, Г. П. Їжакевич, З. Т. Франко. Це була новаторська праця. Історія літературної мови тоді лише формувалася як наукова й навчальна дисципліна, і подібної узагальнювальної праці ще не мала жодна слов'янська країна. Своєрідним підготовчим етапом до її створення стала монографія І. К. Білодіда «Питання розвитку української радянської художньої прози» (К., 1955), у якій розвиток мови художньої прози досліджувався в її зв'язках із науковим і публіцистичним стилями. Це дослідження І. К. захистив 1952 р. в Москві як докторську дисертацію.

Спочатку разом з Л. А. Булаховським, а потім і самостійно І. К. Білодід старанно добирив кадри науковців Інституту, формував творчі групи, авторські колективи для створення великих фундаментальних праць. У 40-і роки в Інституті з'явилися такі талановиті науковці, як Ф. Т. Жилко, О. С. Мельничук, Г. П. Їжакевич, у 50-і — В. М. Русанівський, В. В. Німчук, А. П. Непокупний, О. Б. Ткаченко, С. Я. Єрмоленко, І. М. Железняк, Т. В. Назарова, М. М. Пилинський, у 60-і — В. Г. Скіяренко, Г. П. Півторак, О. С. Стрижак та ін.

Головним завданням Інституту в післявоєнний період було створення двомовних перекладних словників і академічної граматики української мови.

У 1948 р. побачив світ «Російсько-український словник» (відп. ред. М. Я. Калинович, члени редколегії Л. А. Булаховський і М. Т. Рильський). То була на той час видатна подія. Адже укладання й редагування цього дуже потрібного словника розпочалися ще до війни, продовжувалися в евакуації і в не легких повоєнних умовах; не один його укладач загинув у роки репресій. М. Т. Рильський, добре знаючи всі труднощі, які довелося тоді долати, оцінював працю над цим словником як подвиг і дуже боляче реагував на гостру, часом несправедливу критику, якій його піддавали.

Далі зусилля лексикографів були спрямовані на укладання й редагування «Українсько-російського словника» в 6-ти томах (виходив у 1951–1963 рр.). Над ним з дня в день, не піднімаючи голови, не відволікаючись навіть на громадські справи, працювали талановиті лексикографи, знавці тонкощів мови І. М. Кириченко, Т. В. Зайцева, П. Й. Горецький, С. П. Левченко, пізніше — І. С. Ільїн та ін.

Подією був також вихід з друку в 1951 р. двотомного «Курсу сучасної української літературної мови», також розпочатого ще в 30-і роки. Цю фундаментальну працю з особливим нетерпінням чекала вища школа.

Прекрасний організатор наукового процесу, І. К. Білодід і в подальшому спрямовував колектив Інституту на створення нових фундаментальних праць. Ними стали одинадцятитомний «Словник української мови», тритомний «Російсько-український словник», п'ятитомна «Сучасна українська літературна мова», чотиритомна «Історія української мови» і т. ін. Частина цих важливих праць ви йшла з друку у його співавторстві і під його керівництвом як головного редактора.

Отже, поступово розширювалася й ускладнювалася проблематика досліджень науковців Інституту.

Ще в середині 40-х років К. К. Цілуйко зацікавився ономастикою, насамперед топонімікою і почав працювати в цій галузі (від нього я, студентка, вперше почула терміни *ономастика* й *топоніміка*, і він мені пояснював їхнє значення). З часом навколо К. К. Цілуйка згуртувалася невелика група ономастів (серед перших були І. М. Железняк і О. С. Стрижак). Тепер успішно працює цілий відділ (уже в Інституті української мови), і праці його науковців добре відомі не тільки в Україні.

Пам'ятаю перший прихід в Інститут Ф. Т. Жилка, у недавньому минулому фронтовика (серед іншого, перекладача при спілкуванні з німецькими полоненими). Українська діалектологія цікавила його здавна: прізвище Федота Трохи-

мовича саме у зв'язку з діалектологією мені доводилося пізніше зустрічати в академічних документах довоєнного часу. Його перша зустріч з І. К. Білодідом у 1948 р. пройшла в дуже доброзичливих тонах, і незабаром Ф. Т. приступив до роботи. Високопрофесійний і надзвичайно енергійний, сповнений широкомасштабних задумів і планів, він розгорнув бурхливу діяльність. Було відкрито відділ діалектології, який приступив до створення «Атласу української мови». Ф. Т. розробив концепцію «Атласу» й залучив викладачів кількох десятків вузів України до збирання діалектних матеріалів.

Програму-питальник, за яким збиралися матеріали, укладено раніше під керівництвом Б. О. Ларіна. Головним його помічником в Інституті був П. С. Лисенко, що працював тут ще з довоєнних часів, навіть керував до війни відділом діалектології; він є автором кількох словників поліських говорів.

Щорічно Ф. Т. Жилко проводив широкі діалектологічні наради, на які збиралися керівники кафедр української мови вузів України. На цих нарадах обговорювалися не лише питання координації в збиранні діалектних матеріалів, а й теоретичні проблеми діалектології та лінгвогеографії. Діалектологічні наради сприяли згуртуванню сил українських мовознавців, координації зусиль, плано-мірній роботі, до якої широко залучалися й студенти. У нарадах брали участь також російські та білоруські вчені. Зокрема, пам'ятаю як учасника цих нарад ще зовсім молодого М. І. Толстого, який уже тоді цікавився Поліссям, і білоруського діалектолога М. В. Бірила, який, наслідуючи український досвід, активно сприяв створенню «Діалектологічного атласу білоруської мови».

Величезний, системно зібраний матеріал з усіх регіонів і зон України забезпечив створення й видання «Атласу української мови» (перший його том вийшов 1984 р., останній, третій — 2001 р.). Значення цієї фундаментальної праці не лише для українського мовознавства, а й для славістики в цілому важко переоцінити. Проте вона побачила світ уже без Ф. Т. Жилка. Обставини, трагічні і для нього, і для української діалектології, склалися так, що він змушений був виїхати з Києва, оселився в Москві і здалеку дивився, як здійснюються його задуми й мрії.

Восени 1947 р. в Інституті з'явився О. С. Мельничук. Він вступив до аспірантури і став аспірантом Л. А. Булаховського. Здоров'я Олександра Савича, фронтовика, було вкрай підірвано тяготами війни й післявоєнними нестатками, але залізна воля, виняткова самодисципліна й організованість дозволили йому якщо не вилікуватися, то упродовж багатьох років підтримувати здоров'я в такому стані, що забезпечував високу працездатність. Суворі дієта, чіткий режим, фізичні навантаження з дня в день без винятків і відхилень... Саме здоров'я, однак, не було самоціллю для Олександра Савича: це була лише умова, шлях для підтримання робочої форми, вироблення енергії для напруженої роботи творчої думки.

Значну частку енергії та робочого часу О. С., мабуть, усе своє життя спрямовував на навчання: насамперед вивчав мови, спочатку слов'янські й головні західноєвропейські, потім балтійські, далі східні й т. д. Він став поліглотом, володів можливістю оперувати багатьма мовами не тільки в своїх наукових дослідженнях, а й для безпосереднього висловлення думки: беручи участь у міжнародних Конгресах лінгвістів (XII Конгрес в Інсбруку, XIII у Мілані, XIV у Берліні), Олександр Савич виступав німецькою або французькою мовами.

Знання мов дозволило О. С. Мельничукові постійно читати зарубіжну наукову літературу різними мовами (ще в аспірантські роки і на початку 50-х, після лінгвістичної дискусії він уважно читав, навіть конспектував написані німецькою мовою праці Ф. Міклошича, В. Вондрака, інших класиків порівняльно-іс-

торичного мовознавства). Знання, ерудиція, набуті Олександром Савичем, стали фундаментом, на якому створювалися його численні глибокі й оригінальні дослідження, присвячені найактуальнішим проблемам сучасного мовознавства, зокрема теоретичного та порівняльно-історичного.

О. С. Мельничук виявив себе і як талановитий організатор. Під його керівництвом і за його безпосередньої участі було створено такі фундаментальні колективні праці, як «Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов» і «Етимологічний словник української мови» (останніх томів словника О. С., на жаль, не встиг побачити надрукованими).

Багаторічні дослідження лексики багатьох мов в етимологічному аспекті дали підстави О. С. Мельничукові висунути наприкінці життя концепцію спорідненості всіх мов світу.

Учений із світовим ім'ям, О. С. Мельничук заслужено був обраний академіком АН УРСР (нині Національної академії наук України) і членом-кореспондентом АН СРСР. А для тих, хто знав його особисто або, як я, працював поруч із ним і під його керівництвом, Олександр Савич назавжди залишиться взірцем працьовитості, відповідальності за доручену справу, самодисципліни.

Видатною подією не тільки для науковців Інституту, а й для розвитку мовознавства в Україні та Союзі РСР стала лінгвістична дискусія 1950 р. За 60 років, що минули з того часу, з'явилися нові покоління вчених. Вони не знають (а дехто, мабуть, і не хоче знати) про так зване «нове вчення про мову» М. Я. Марра, як не пам'ятають нині й про гоніння на генетику й кібернетику, що оголошувалися ідеалістичними псевдонауками, ідеологічно ворожими «прислужницями імперіалізму».

«Нове вчення про мову» було справді зовсім новим. Мова розглядалася Марром як класова категорія і як надбудова над матеріальним базисом; вважалося, що розвиток мови, відповідаючи революційним змінам у суспільстві, має стрибкоподібний характер; порівняльно-історичний метод, побудований на суворо діючих фонетичних законах, засуджувався, натомість М. Я. Марр пропонував свій так званий «палеонтологічний метод» — відшукування в усіх словах усіх мов світу начебто найдавніших елементів *сал, бер, йон, рош*.

Учені, виховані на кращих традиціях вітчизняного й світового мовознавства, яким був, наприклад, Л. А. Булаховський, «нове вчення» не сприймали. Інших воно приваблювало (іноді на деякий час) новизною й оригінальністю. Запозичена з марксизму термінологія (*класовість, надбудова* і т. ін.) дала привід керівним органам проголосити марризм марксистською, а значить і єдино правильною теорією в мовознавстві. Однак двадцятирічне (у 30–40-х роках) панування цієї теорії в радянській лінгвістиці завело її в глухий кут. У пошуках виходу з нього на сторінках газети «Правда» в травні 1950 р. розпочалася дискусія з питань мовознавства. Було надруковано кілька статей вітчизняних лінгвістів як з критикою «нового вчення», так і на його захист. Через деякий час дискусія несподівано закінчилася виступом Сталіна, який розкритикував марризм.

Можу засвідчити, що в нашому Інституті мовознавства активних прибічників «нового вчення» не було, хоча б тому, що до кінця зрозуміти його важко, а то й неможливо. Однак і відверто критикувати Марра ніхто не наважувався, оскільки це могло б витлумачуватися як критика марксизму. Головне ж, та конкретна робота, яку виконував колектив (укладання словників, написання граматики), не потребувала заглиблення в теорію. Найбільше постраждали від марризму компаративні дослідження, а їх в Інституті провадив лише Л. А. Булаховський. Він ніколи не приховував свого негативного ставлення до марризму, за що його різко критикували і на вчених радах, і на відкритих партійних зборах.

На критику вчений відповідав лише відходом від порівняльно-історичної проблематики, зверненням до проблем розвитку літературних мов, мови художньої літератури, де також можна було не згадувати про Марра. У 40-і роки надруковано його двотомну працю «Русский литературный язык первой половины XIX века» і монографію (публікувалася окремими статтями) «Виникнення і розвиток літературних мов».

Однак у лінгвістичній дискусії Л. А. Булаховський узяв участь одним із перших: 14 червня в «Правді» з'явилася його велика стаття на захист порівняльно-історичного методу. В Інституті знали, що директор готує таку статтю, і це хвилювало, особливо комуністів. Адже дискусія могла закінчитися новою хвилею репресій. Міг постраждати і сам Леонід Арсенійович, і престиж Інституту. На щастя, все склалося інакше.

Пам'ятаю, як виступ Сталіна в дискусії ще до його надрукування читав по радіо популярний тоді диктор Юрій Левітан. Увесь колектив Інституту зібрався в кабінеті директора, де стояв радіоприймач, і напружено слухав урочистий голос диктора. Пам'ятаю здивовані обличчя співробітників, коли прозвучала критика «нового вчення», особливо розгубленого К. К. Цілуйка, нашого головного ідеолога, який завжди ретельно дбав про ідейну правильність і чистоту наукової продукції Інституту і неухильне впровадження лінії партії. Упродовж багатьох років марризм офіційно ототожнювався з марксизмом у мовознавстві, і різко негативне ставлення до нього головного марксиста важко було збагнути.

А Л. А. Булаховський був щасливий, що знову зможе працювати в галузі слов'янського порівняльно-історичного мовознавства, зможе вільно друкувати всі свої дослідження, а головне, що з нього назавжди знято таке небезпечне в ті часи тавро вченого, що прихильно ставиться до «ідейно ворожого» порівняльно-історичного методу.

Відданість Л. А. Булаховського компаративістиці, його участь у дискусії з відвертим і твердим захистом «буржуазного» методу, що могло коштувати в ті часи життя, — високий приклад громадянської мужності вченого.

Виступ Сталіна в лінгвістичній дискусії сприймався тоді як нове слово в марксизмі, його вивчали й коментували не тільки мовознавці. А мовознавство виявилось у центрі уваги всього суспільства, і наслідком цього, серед іншого, були небачено для нас великі набори до аспірантури Інституту. В 1951 р. до аспірантури вступила і я.

Аспірантам виділили цілу велику кімнату. Правда, у куточку в ній сидів ще й бухгалтер Йосип Абрамович Вайсфельд, а також лаборант Митя Сікач, але вони не заважали нам писати наші дисертації й жити своїм аспірантським життям. А життя було цікаве.

Перше місце займали, звичайно, іспити (кандидатський мінімум) і написання дисертаційних робіт. Обсяг кандидатської дисертації в ті часи не обмежували і, як правило, він перевищував 300 сторінок тексту (у моїй праці було 360). І хоч офіційно кандидатська дисертація повинна була засвідчити лише здатність пошукувача до наукової роботи (про внесок майбутнього кандидата в науку тоді ще не йшлося), дисертаційні дослідження наших аспірантів за змістом цілком відповідали сучасним вимогам.

На аспірантів не поширювався контроль за трудовою дисципліною, у нас був вільний режим, але реально робочий час аспіранта значно перевищував восьмигодинний робочий день співробітників: ми приходили зранку і розходилися десь о 22-ій годині. Не подати вчасно написану дисертацію було тоді великою ганьбою, і ми намагалися будь-що вкластися в свої 3 роки.

Але вміли й відпочивати. У нашій аспірантській кімнаті стояв старий рояль, і іноді вечорами за нього сідала Неля (тепер Неоніла Петрівна) Романова, Андрій Бурячок брав гітару. Співали соло і хором. Інколи до аспірантів приєднувалися співробітники Інституту. Про успіхи наших співаків якимсь чином дізнався Валентин Олександрович Мальцев, і саме наші співаки (Т. В. Назарова, Л. Г. Скрипник, З. Т. Франко, В. В. Німчук, Г. П. Півторак, О. Д. Пономарів та ін.) стали з часом ядром відомого академічного хору під керуванням В. Мальцева.

Популярними були, і не тільки в молоді, автобусні екскурсії визначними місцями України, пов'язаними з життям і творчістю Т. Шевченка, О. О. Потебні та ін. Ініціатором та організатором таких екскурсій (їм навіть дали назву «Мандрівник»), як правило, була В. Ю. Франчук.

Дружно ходили на першотравневі та жовтневі демонстрації. У святкові дні влаштували вечори — із співами, іграми. На них інколи бував і акад. Л. А. Булаховський із красунею дружиною. На одному з таких вечорів я вперше почула гарну українську пісню «Чуєш, брате» — її під гітару виконав І. К. Білодід.

Колектив відчував себе єдиною дружною сім'єю, ми постійно спілкувалися один з одним у наукових і громадських справах, працювали напружено й результативно, але вміли й весело відпочити. Василь Семенович Ільїн, який завжди дуже багато й віддано працював, на свій день народження (13 січня, на Василя) щороку збирав у себе вдома весь колектив. Бувало весело й затишно.

Після закінчення аспірантури частина вже кандидатів наук переходила на викладацьку або іншу роботу (Г. М. Удовиченко, О. Є. Пивоваров, П. С. Дудик, Н. Ф. Королевич та ін.), а більшість залишалася в Інституті (Л. Г. Скрипник, Л. С. Паламарчук, І. Г. Матвіяс, А. А. Бурячок, І. О. Варченко, М. М. Пещак та ін.). Але, працюючи на посадах науковців, ми продовжували вчитися. Насамперед вивчали мови. Були в Інституті гуртки французької (викладали К. М. Тищенко, І. В. Борисюк), турецької (викладав співробітник сусіднього інституту О. І. Ганусець), у різні часи працювали гуртки болгарської, арабської, санскриту тощо. Дехто ходив до Київського університету вивчати давньогрецьку мову, а також на лекції із загального мовознавства проф. А. О. Білецького, а дехто відвідував міські курси іноземних мов (наприклад, А. М. Шамота успішно закінчила дворічні курси англійської, французької та німецької мов).

Восени 1968 року було відкрито відділ структурно-математичної лінгвістики. Очолюваний В. С. Перебийніс, він складався з молодих співробітників, ентузіастів своєї справи, і вніс новий, свіжий струмінь у діяльність колективу. В життя, науку входили комп'ютери, і завдяки цьому відділу Інститут виявився на передньому краї розвитку комп'ютерної лінгвістики. Зокрема, було розроблено автоматизовані системи морфологічного та синтаксичного аналізу, програми автоматизації наукових і редакційно-видавничих процесів, укладено «Частотний словник» тощо. У відділі зросли такі талановиті дослідники, як Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська та ін.

У 1971 р. як нові структурні одиниці з'явилися відділ культури мови і відділ російської мови. До того часу в межах інших відділів існували лише групи вчених, які досліджували відповідну проблематику. Першим завідувачем відділу культури мови був В. М. Русанівський, тут розкрилися таланти С. Я. Єрмоленко, М. М. Пилинського, Н. М. Сологуб, інших дослідників. Головним русистом в Інституті упродовж багатьох років була Г. П. Їжакевич; нині відділом успішно керує Н. Г. Озерова.

У подальшому структура Інституту продовжувала удосконалюватися й ускладнюватися.

Певну роль у науковому житті Інституту відігравали науково-методологічні семінари, що регулярно діяли в системі партосвіти і якими керували провідні науковці-комуністи (В. М. Русанівський, О. С. Мельничук, В. С. Перебийніс та ін.). Учасники семінарів готували доповіді (здебільшого пов'язані з виконуваними плановими темами), які обговорювалися, а потім нерідко й друкувалися. З таких доповідей складався, наприклад, збірник «Філософські питання мовознавства» (К., 1972) (семінар В. М. Русанівського). Особливою популярністю в колективі в 60–70-х роках користувався очолюваний В. С. Перебийніс структуралістський семінар.

Хоча в післявоєнний час «залізна завіса» утруднювала спілкування з зарубіжними колегами, Інститут відвідало чимало видатних учених із різних слов'янських країн. Приїжджали і для зустрічі з академіком Л. А. Булаховським. Серед них були Фр. Травнічек і Б. Гавранек (Чехословаччина), Т. Лер-Сплавінський і П. Зволінський (Польща), Л. Андрейчин і Ст. Стойков (Болгарія), П. Безлай (Югославія) та ін. Перебуваючи в Києві, заходили до Інституту і виступали з його трибуни вчені Москви та Ленінграда (славіст Ю. С. Маслов, сходознавець Н. І. Конрад та ін.); бували в Інституті В. В. Виноградов, М. І. Толстой, О. М. Трубачов, В. М. Топоров, С. Б. Бернштейн та ін.

У 40–50-і роки були закладені традиції, які з роками продовжувалися й удосконалювалися — традиції відданого служіння науці, творчого розвитку наукових ідей, забезпечення творчої робочої атмосфери в колективі, створення праць, що служать підвищенню мовної культури суспільства. Велику роль у збереженні цих добрих традицій відігравали керівники, насамперед ті, хто очолював колектив: після акад. Л. А. Булаховського — академіки І. К. Білодід і В. М. Русанівський, успішно продовжує їх і нинішній директор академік В. Г. Складенко. Не менші заслуги в цьому плані колишніх і нинішніх завідувачів відділів В. С. Ільїна, О. С. Мельничука, Л. С. Паламарчука, М. А. Жовтобрюха, Г. П. Їжакевич, В. С. Перебийніс, Ю. О. Жлуктенка, А. П. Непокупного, Г. П. Півторака, О. Б. Ткаченка, О. О. Тараненка, С. Я. Єрмоленко, Н. Ф. Клименко, Н. Г. Озерової та ін.

Ці добрі традиції допомогли нечисленному колективу науковців за історично короткий строк створити низку фундаментальних праць, які вивели українське мовознавство на одне з чільних (якщо не чільне) місць у славістиці. Це й 11-томний «Словник української мови» (Державна премія СРСР), і тритомний «Російсько-український словник» (Державна премія УРСР), також «Словник мови Шевченка» (Державна премія України), двотомний «Частотний словник», двотомний «Курс історії української літературної мови», чотиритомна «Сучасна українська літературна мова», чотиритомна «Історія української мови», тритомний «Атлас української мови» (Державна премія України), двотомний «Česko-ukrajinský slovník», «Болгарсько-український словник», багатотомний «Етимологічний словник української мови» і ще багато важливих для розвитку науки про мову праць і досліджень.

І я рада, що в деяких із цих потрібних науці й культурі праць є й моя скромна частка.

ВРАЖЕННЯ МИНУЛОГО

Моїм враженням при всіх намаганнях їх автора, на жаль, бракуватиме повноти, на яку б можна було чекати від людини, 56 років життя якої (починаючи зі вступу до аспірантури Інституту мовознавства в 1950 році) було пов'язано з Інститутом. І це зрозуміло. Адже не було тієї відстані, яка тільки й може сприяти цілості вражень, бо весь час оповідач перебував не зовні, не віддалік, а в самому осередку описуваного. Маю застерегти: писатиму лише про тих, хто відійшов із життя. Роблю це з трьох міркувань: по-перше, дедалі вужчає коло тих, хто їх знав особисто, по-друге, не маю кінематографічних здібностей, потрібних для портретування людей у життєвому русі й розвитку і, по-третє, не хотів би скривдити нікого з сучасників увагою до одних при неувазі до інших.

Перший прихід і перші роки роботи в Інституті запам'яталися мені атмосферою великої доброзичливості до нас, тодішньої наукової молоді, аспірантів і молодших наукових співробітників з боку наших керівників і старших колег. Це я відчув і сам особисто.

Мабуть, переважно через особливості свого характеру я сам завинив у тому, що, незважаючи на їхнє велике значення в своїй долі, не спромігся здебільшого тісно спілкуватися з тими, кого слушно можна вважати корифеями нашої установи. Через велику повагу до них мені бракувало тієї міри природної і тактовної невимушеності, яка тільки й дає змогу встановити ближчі й сердечніші контакти, ніж ті, що їх вимагає сама лише робота. Тому головним чином можу лише розповісти, якими вони запам'яталися мені з відстані моєї шанобливості. Ітиметься про Леоніда Арсенійовича Булаховського, мого наукового керівника в аспірантурі і першого післявоєнного директора Інституту, про Івана Костьовича Білодіда, наступного після Леоніда Арсенійовича директора Інституту, а перед тим — заступника директора з наукової роботи, і про Олександра Савича Мельничука, у відділі якого я працював, а також про Віру Титівну Коломієць, його дружину, що з ними обома я мав нагоду познайомитися ближче не тільки як із працівниками Інституту, а й як зі звичайними людьми.

Леонід Арсенійович Булаховський запам'ятався мені як учений незрівнянно високого рівня, живий класик світової мовознавчої науки. Тому я, шануючи час Леоніда Арсенійовича, намагався якнайменше його турбувати і міг спостерігати його головню здаля, крізь призму його праць і виступів, бо я тоді й не відчував себе гідним його уваги, вважаючи себе (і гадаю, слушно) абсолютно не на тому рівні, щоб розмовляти з ним на серйозні наукові теми, хоч би й з приводу своєї дисертації. Проте й дуже епізодичні розмови з ним, а ще більше той рівень ви-могливості до себе як до керівника його аспіранта, висловлюючись мовою спорту, поставили назавжди переді мною надзвичайно високу планку для досягів

у науці. І навіть після відходу Леоніда Арсенійовича з життя начебто весь час бачиш вимогливий погляд його очей і прагнеш, щоб не було соромно перед ним, відійшлим лише фізично, але завжди присутнім у власному твоєму житті духовно. І так, мабуть, більшою чи меншою мірою є в усіх, хто мав щастя бути його учнем. А щоб якнайточніше відбити свої тодішні відчуття, ті, що заважали стати до нього ближче, я б порівняв їх з відчуттями мурашки, — якби те мале створіння могло мислити по-людському, — біля підніжжя Евересту (при усвідомленні його огрому і неосяжності верховини). Інакше й не могло бути навіть у найталановитіших учнів Леоніда Арсенійовича, бо тодішня загальноосвітня середня школа і навіть філологічний факультет університету давали занадто мізерні професійні знання, щоб відчувати себе більш-менш вільно у спілкуванні з людьми такої міри, як Леонід Арсенійович Булаховський. Унікальний випадок такого вченого радянської доби, як Андрій Олександрович Білецький, котрий був принаймні за обсягом знань цілком на рівні Леоніда Арсенійовича, становив рідкісний виняток, який тільки потверджував це правило. Однак водночас і своєю глибокою людяністю, і вмінням підтримувати й захищати тих, хто своєю працею старався бути гідним його уваги, великий учений аж ніяк не знесмілював і не «паралізував» своїх учнів, а, навпаки, заохочуючи їх, стимулював їхнє наукове зростання. Саме цим рисам його людяного характеру я й завдячую тим, що спочатку став аспірантом Інституту мовознавства, а далі і його науковим співробітником. Леонід Арсенійович повірив у мене як в ученого, і всім своїм життям тепер я доводжу, що він не помилявся.

З іншого, але теж дуже цінного для науки боку відкрився мені Іван Костьович Білодід. Звичайно, Іван Костьович через обставини часу, — у чому аж ніяк не провина, а біда цієї від природи талановитої й мудрої людини, — не міг набути тих широких фундаментальних філологічних знань, які одержав Леонід Арсенійович, хоча це не завадило йому з успіхом працювати у вужчій, але дуже важливій і складній галузі лінгвістичної україністики — українській лінгвостилістиці й історії української літературної мови. Визначальними для дальшого розвитку українського мовознавства, актуальними для нього й нині, зокрема, були два напрями його дослідницьких інтересів в останні роки життя — перший, сказати б, мовознавчо-культурологічний (його інтерес до спадщини Києво-Могилянської академії) і другий, що його він сам визначав як вивчення побутового (розмовного) мовлення, тобто й студіювання сленгів, яке останнім часом набуло особливої популярності серед дослідників української мови. Як видатний організатор науки, Іван Костьович, однак, чи не найбільшою мірою був обдарований у галузі, яка хоча й не міститься серед офіційно визнаних дисциплін, але має неабияке значення в діяльності кожного справжнього керівника. Це була галузь, що її найточніше визначити як *людинознавство* і що без неї не може бути успіху в жодній ділянці людської діяльності (у тім числі й науковій), пов'язаній з керуванням великими колективами. Бездоганно орієнтуватися в цій галузі йому дозволяли його вроджений інтелект, безсумнівна інтуїція і великий життєвий досвід. Саме це дало йому можливість у дуже непростих умовах радянської доби гідно очолити таку складну й багатогалузеву наукову установу, як тодішній Інститут мовознавства, знайти відповідних людей і найдоцільніше для них застосування, визначити вартісність кожного з працівників і, усвідомлюючи це, вміти його своєчасно підтримати, а коли треба, то й захистити. А це не могло не відбитися на доробку Інституту навіть за періоду, коли Іван Костьович був ще тільки заступником директора з наукової роботи і, без перебільшення, — правою рукою Леоніда Арсенійовича в організаційних справах. Завжди вважаю-

чи на його наукову думку, він позбавляв Булаховського потреби обтяжувати себе тягарем цих складних справ. Наслідком цього було те, що поряд із великою роботою всього Інституту, зокрема такою започаткованою тоді і значною мірою вивершеною фундаментальною лексикографічною працею, як 6-томний «Українсько-російський словник», завдяки оптимальним умовам для творчої наукової праці Леоніда Арсенійовича Булаховського могли з'явитися його численні основоположні праці із загального, слов'янського, українського й російського мовознавства. А це мало величезне значення для роботи Інституту в цілому.

Великим був науковий доробок Інституту і в часи перебування Івана Костьовича на посту директора. Для того, щоб у цьому перекоонатися, досить ознайомитися з діяльністю Інституту за відповідні роки, щоб за цей час видано й започатковано, уважно проглянувши сторінки підсумкової праці «75. Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України. 1930–2005 (Матеріали до історії)». Мені ж, щоб не бути зовсім голосливим, випадає нагадати лише колективні праці з різних галузей мовознавства, що їх видано включно з останнім роком життя Івана Костьовича Білодіда, тобто створені за його життя. До них належать такі праці, як «Філософські питання мовознавства» (К., 1972, перевидані в Словаччині, див.: *Filozofické otázky jazykovedy.* — Bratislava, 1979), «Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов» (К., 1963), «Сучасна українська літературна мова» (у 5-ти томах, К., 1969–1973), «Словник української мови» (в 11-ти томах, К., 1970–1980), «Мова і стиль. Розвиток функціональних стилів сучасної української мови» (К., 1977), «Історія української мови» (у 4-х томах, К., 1978–1983), «Історія української літературної мови» (у 2-х томах, К., 1958, 1961), «Говори української мови. Збірник текстів» (К., 1977), «Словник гідронімів України» (К., 1979), «Русско-украинский словарь» (у 3-х томах, К., 1968), «Варианты полинациональных литературных языков» (К., 1981), «Частотний словник сучасної української художньої прози» (у 2-х томах, К., 1981), «Типологія інтонації мовлення» (К., 1977). Звичайно, це далеко не повний список навіть тільки колективних праць, що їх у ті роки було створено або започатковано. Сюди, наприклад, не ввійшла велика робота над «Етимологічним словником української мови» (в семи томах), перший том якого з'явився лише 1982 року. У здійсненні цієї, без перебільшення, колосальної роботи безперечною заслугою Івана Костьовича Білодіда як керівника установи.

Обидва вони — і Леонід Арсенійович, і Іван Костьович — відіграли велику роль у моєму житті й науковій долі. Без них, безсумнівно, я не зміг би ані розпочати свій науковий шлях, ані його продовжити в стінах Інституту мовознавства, а найімовірніше, й поза його стінами. І оскільки в цьому відбилосся не тільки моє особисте життя, а й риси цих видатних діячів науки, їхнє повсякчасне піклування про наукові кадри Інституту, зокрема про початківців у науці, я, як мені видається, маю не тільки право, а й обов'язок розповісти про це докладніше.

Завдяки Леонідові Арсенійовичу Булаховському я зміг вступити до аспірантури Інституту мовознавства. Спочатку мене рекомендовано до аспірантури Київського університету, де я мав займатися також славістикою, але з фаху... «сербсько-хорватська мова», дуже далекого від моїх тодішніх наукових інтересів, що визначили мене як полоніста. Але під час однієї із зустрічей з Леонідом Арсенійовичем в Інституті мовознавства він мені сказав, що хотів би бачити мене в аспірантурі Інституту. Університет в особі тодішнього декана філологічного факультету Ю. С. Кобилицького відпустив мене далеко не відразу. Довелось втрутитися навіть відділові науки ЦК КПУ, щоб це, нарешті, сталося. Далі теж завдяки наполегливості Леоніда Арсенійовича я зміг стати науковим співробітником Інституту, бо формально я не мав на це права, оскільки на осінь 1953 ро-

ку, кінець перебування в аспірантурі, я ще ані захистив кандидатської дисертації, ані навіть не написав до кінця її тексту (бракувало останнього, 3-го розділу і висновків). І тільки завдяки наполяганню Леоніда Арсенійовича, який повірив у мене як у майбутнього вченого, я був прийнятий на роботу як молодший науковий співробітник Інституту мовознавства. Щоправда, я тоді цілком виправдав його довіру, успішно завершивши на кінець 1954 року розраховану на один рік планову тему «Розвиток порівняльно-історичного мовознавства в Польській Народній Республіці після 1950 року» (року відомої дискусії з проблем мовознавства в СРСР), а в першій половині 1955 року з успіхом захистивши кандидатську дисертацію. Обидва успіхи цілком об'єктивно засвідчили відгуки за межами України. Один із розділів планової теми, присвячений проблемі походження польської літературної мови, знайшов відображення в моїй рецензії на підсумкову польську працю, де відбивався тодішній стан розгляду цієї проблеми, що протягом тривалого часу становила предмет дискусії у польському мовознавстві. Рецензію опубліковано в журналі «Вопросы языкознания» (Ткаченко О. Б. [Рец. на:] *Pochodzenie polskiego języka literackiego (Studia staropolskie) / Pod red. K. Budzyka.* — Wrocław, PAN. — 1956. — 472 s. // Вопросы языкознания. — 1958. — № 1. — С. 141–146) і, як тоді ж мене повідомив у листі М. І. Толстой, її схвально сприйняв акад. В. В. Виноградов, який тоді очолював редакцію журналу. Що стосується кандидатської дисертації, то на один з її розділів, опублікований у збірнику «Слов'янське мовознавство», знайшов за можливе позитивно відгукнутися в спеціальній рецензії видатний польський мовознавець, зокрема й глибокий знавець польського історичного синтаксису, Зенон Клеменсевич (Klemensiewicz Z. [Рец. на:] *З історії з'ясувальних сполучників у польській літературній мові (з'ясувальні сполучники — а, ано, jako).* — Слов'янське мовознавство. — К., 1958, вип. 1. — С. 180–209 // *Język Polski.* — 1959. 39. N 26. — S. 148–154). Очевидно, немалою мірою ці перші наукові успіхи сприяли тому, що в 1956 р. я дістав наукове відрадження до Польщі, а досить скоро після того (у 1959 р.) одержав звання й атестат старшого наукового співробітника зі спеціальності «слов'янське мовознавство».

Проте надалі на мене чекала інша небезпека, оминути яку допоміг уже Іван Костьович Білодід. Хоч безпосередньої участі в русі так званих шістдесятників я не брав (мабуть, стримувальним чинником для мене була драматична, а часом і трагічна доля двох попередніх поколінь батькового роду, діда й батька), не співчувати цьому рухові я не міг. Тому коли в 70-і роки почалося переслідування шістдесятників і під вогонь партійної критики потрапила Зіновія Тарасівна Франко, що її як особливо одіозну й резонансну постать (онуку Івана Франка, популярну в діаспорі) не можна було усунути з інституту тихцем, — усунути ж «рекомендувалося», а на це мала бути санкція вченої ради Інституту, до якої я тоді входив, я вирішив будь-що голосувати проти її виключення. До того ж, слід додати, як на гріх, я через неувагу забув захопити на це засідання ручку і був «озброєний» лише олівцем. І ось у той момент, коли вже роздано бюлетені для голосування, очевидно, здогадуючись про мої настрої, до мене підходить Іван Костьович і, привітно усміхаючись, пропонує мені свою ручку. Я замість того, щоб йому подякувати і взяти ту ручку, фактично простягнуту мені руку допомоги, так само усміхаючись, дякую йому і кажу: «А я маю олівець» і показую його Іванові Костьовичу. Нічого безглуздішого з мого боку від цього свого вчинку і слів у своєму житті ані перед тим, ані після того я не пригадую. Іван Костьович, який, очевидно, бувши в бувальцях, ні з чого вже не звик дивуватися, мовчки від мене відходить... Зачитуються результати голосування: «за» виключення з Інституту — всі члени вченої ради за винятком одного, який «проти». І тут лунає з від-

повідним гнівним пафосом обурення голос найпильнішого члена вченої ради: «Так хто ж той один, що посмів так голосувати всупереч одностайній думці вченої ради?!». Усі завмирають. І тут у зловісній тиші лунає спокійний голос Івана Костьовича: «Зате тепер ніхто не скаже нам, що голосування пройшло недемократично...». І всі з полегшенням зітхають: справу закрито. Наслідком було лише те, що на деякий час,— щоб я не підкидав подібних «сюрпризів»,— мене виведено зі складу вченої ради, з чого, одверто кажучи, я тільки радів, бо вивільнювався додатковий час для наукової роботи, а я вже тоді готувався писати, а згодом і написав докторську дисертацію (монографію), видану 1979 року. До речі, Іван Костьович Білодід, з яким я мав розмову з приводу теми дисертації, незважаючи на її зміст, який дехто сприймав або й зображав як «крамольний» (не благодотворний вплив російської мови на інші, а навпаки, вплив маловідомої фіно-угорської мови на російську), поставився до моєї теми з розумінням.

А тепер уявімо на хвилинку, що б на мене чекало в результаті протилежного «розвитку сценарію» того засідання й голосування, а таке в ті роки було цілком можливе. Чи міг би я пізніше стати доктором, професором, а тим більше згодом дорости до члена-кореспондента НАН України, якби мене не захистив тоді Іван Костьович (а захищав він не мене одного, на що є свідчення інших захищених ним людей)? Маю великий сумнів щодо свого наукового майбутнього, якби не ця своєчасна допомога з його боку. Іван Костьович, як свого часу Леонід Арсенійович, очевидно, повірив у мене як у вченого і заради цього, незважаючи на певний ризик такого рішення, вирішив мені допомогти, хоч йому б нічого не коштувало (одним клопотом менше, однією заслугою за пильність більше) викинути мене з Інституту, причому ніяка діаспора мене б, як Зіновію Тарасівну, не захищала і ніхто б проти цього не протестував. І тому тепер, коли (заднім числом) дуже «сміливо» разом з українськими письменниками радянської доби (П. Тичиною, М. Рильським, М. Бажаном) «атакують» і померлого Івана Костьовича Білодіда, я не схильний до цього приєднуватися, і мені скоріше відсохне рука, ніж здійметься кинути камінь на його могилу. Ми тепер можемо й мусимо критикувати теорію двомовності у тому вигляді, в якому її тлумачили в радянський період, але не сміємо при цьому забувати, що її підтримував і висував тоді не один Іван Костьович Білодід, а й усе радянське мовознавство, а також того, що далеко не все в ньому зводиться до цієї теорії. Звести в ньому все лише до неї так само безглуздо, як усе в Тичині зводити до слів «Буду працювати під рукою Сталіна, під дорогою» або як у Рильському бачити тільки автора «Пісні про Сталіна», а в Бажані — тільки поета, який написав відомого вірша, що починався словами «Людина стоїть в зореноснім Кремлі, людина у сірій військовій шинелі...». Це те кесареве, що мали тоді платити всі видатні люди, особливо на таких високих посадах, як така, яку обіймав Іван Костьович Білодід. Платилося те кесареве, щоб коштом цієї неминучої данини своєму жорсткому часові могло не заглухнути зовсім, а далі й процвісти Боже¹.

¹ Пор.: «20. І вони слідкували за Ним, і підіслали підглядачів, які праведних із себе вдавали, щоб зловити на слові Його, і Його видати урядові й владі намісника. 21. І вони запитали Його та сказали: “Учителю, знаємо ми, що Ти добре говориш і навчаєш, і не дивився на обличчя, але наставляєш на Божу дорогу правдиво. 22. Чи годиться давати податок для кесаря, чи ні?” 23. Знаючи ж їхню хитрість, сказав Він до них: “Чого ви Мене випробовуєте? 24. Покажіть динарія Мені. Чий образ і напис він має?” Вони відказали: “Кесарів”. 25. А Він їм відказав: “Тож віддайте кесареви — кесарю, а Богові — Боже!” 26. І не могли вони перед людьми зловити на слові Його. І дивувались вони з Його відповіді, та й замовкли» (Євангелія від святого Луки, розділ 20) — див.: Біблія, або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту (із мови давньоєврейської й грецької дослівно наново перекладена).— М.: Вид. Московського патріархату.— 1988.— С. 1298.

Звичайно, кожний час, а особливо час радянський з його страхітливими злочинами проти людяності, весь обсяг яких розкривається повністю тільки тепер, мав своїх мучеників і героїв, тих безумовних праведників, які пізніше стають для нації її патентом на благородство, правлять за її світочі й дороговкази. Але не всі можуть, а можливо, й не мусять ними ставати. Крім голосного, має бути й тихий героїзм повсякденних буднів, щоб поступово визріло і втілювалося в життя те, за що боролися й гинули ті самі мученики і герої. Адже життя не складається з самих крайнощів і граничних контрастів (як горезвісні китайські «чорно-білі» фільми-агітки часів Мао Дзедуна, де були тільки або бездоганні герої, або мерзенні лиходії). Воно набагато складніше, особливо в часи такого затяжного «соціального експерименту», яким для всіх народів колишнього СРСР був радянський лад. І крім беззастережних лакуз і кар'єристів, що, дбаючи тільки про свій особистий успіх і перестраховуючись в усіх випадках, зовсім забували про ширші інтереси науки, були й тоді такі люди, що і в умовах тодішнього ладу, як це не було тяжко, зберегли в собі певну частку людяності й благородства і цим давали змогу тим, хто був на це здатний, перти плуга науки. До таких людей належав, безсумнівно, й Іван Костьович Білодід, і це в міру його безперечних заслуг перед українською мовознавчою наукою дає нам повну підставу зберігати добру пам'ять про нього.

Ближче і з дещо іншого боку, не тільки як з ученим і керівником, а й як зі звичайною (не професійною) людиною міг я познайомитися з Олександром Савичем Мельничуком, який також сприяв моєму науковому зростанню, першим висунувши мою кандидатуру на звання члена-кореспондента і неодноразово її підтримуючи. Взагалі, мені не випадає нарікати на свою долю. Вона нерідко руками добрих людей, які траплялися на життєвому шляху, допомагала мені долати перешкоди, а то й рятувала від духової, а часом і від фізичної смерті.

Природна річ, що неодноразові розмови з Олександром Савичем, читання його праць збагачували мене як ученого, але й тривкий слід залишив він і як змістовна й цікава людина, не позбавлена гострого й гнучкого розуму (і не тільки в наукових справах), а також гумору й дотепності. З цього погляду особливо запам'яталося наше спільне перебування, мене й моєї дружини, разом із О. С. Мельничуком і його дружиною Вірою Титівною Коломієць на відпочинку в Скадовську (з нами були й наші діти, тоді ще зовсім малі). Крім суто фізичних приємностей (пляжу, моря, різних страв), з'явилися й інтелектуальні розваги. Ними стало імпровізування віршів, українських і російських, Олександром Савичем і мною, у чому Олександр Савич виявив неабиякий смак і хист і що його явно тішило. Серед іншого виникла й манера komponувати вірші за відомою схемою з дилогії І. Льфа і Є. Петрова типу «Служил Гаврила хлебопёком, Гаврила хлебы выпекал...». Ми з Олександром Савичем іноді, будучи «в ударі», протягом сніданку або обіду «напікали» відразу кілька подібних саморобних віршиків, особливо на теми чергового «Гаврила». Тут була і колективна, й індивідуальна творчість. Жінки, Віра Титівна й Лариса Іванівна, участі в цих поетичних бенкетах (або «бешкетах») не брали, виступаючи тільки в ролі слухачок і споглядальниць цих «поетичних турнірів», лише іноді втручаючись в ці «ігри» двох дорослих «хлопчаків» або зустрічаючи сміхом особливо дотепні «твори», які, звичайно, ніхто й гадки не мав записувати. Через це тепер можна відтворити в пам'яті лише деякі з них, та й то вони потребують певних коментарів. Пригадуються, зокрема, два приклади цієї «поезії».

Перший із них, оскільки діялося в 60-і роки, коли М. С. Хрущов був захопився вирощуванням кукурудзи, обігравав цю популярну тоді тему (уже не прига-

дую, чи це був колективний твір, чи він належав комусь із двох «авторів»). У цей час на кукурудзяну тему відгукнувся навіть хтось із українських дитячих письменників, герой повісті якого, хлопчик, мав прізвисько Кукурузо (замість відомішого Крузо). Журналісти, нескінченно пишучи про кукурудзу, щоб не повторювати раз у раз це магічне тоді слово, мусили вигадувати різноманітні синоніми до нього. Серед них певної популярності набуло слово *качаниста*, що звучало досить кумедно. У зв'язку з цим виникло непереборне бажання спародіювати переможні реляції битви за кукурудзу (узагалі радянський час був багатий на різноманітні — звичайно, фольклорно-усні — пародії, якими люди рятувалися від постійно-одноманітного пафосного тону мало не всіх творів радянської літератури, крім, природно, гумористичних, та й то лише частково). Гаврило мав виступати тут уже як герой кукурудзяних ланів, перемоги якого увінчували своїми променями зірки Героя Соціалістичної Праці. Так постав черговий вірш цієї багатосерійної імпровізованої «Гавриліади» (який, звісно, годилося виголошувати тільки з притаманним темі героїчним пафосом):

Саджав Гаврило качанисту,
Гаврило сил не шкодував,
І перемогу променисту
Не раз Гаврило здобував.

Інший вірш, уже російською мовою, належав Олександрові Савичу і з'явився він у зв'язку з появою біля Скадовського узбережжя справжньої навали медуз, яка спричинила на деякий час появу трьох угруповань, — героїчних сміливців, які кидалися в море незважаючи на те, що медузи можуть їх ужалити, «медузофобів», які викидали медуз на берег, де вони утворювали холодцевоподібні калюжі, і на «медузофілів» (найменше угруповання), які то проклинали клятих «медузофобів», оплакуючи бідних медузок, то благали безсердечних «медузожерів» зглянутися над безневинними створіннями, бо вони, мовляв, корисні (у проекції це, мабуть, були предтечі майбутніх зелених). Не відомо, чим би закінчилася ця медузяна епопея, якби вона тривала й далі, але несподівано ... вона закінчилася, бо медузи біля берега зникли: мабуть, вітром їх відігнало далеко в море. Вірш Олександра Савича пов'язувався з цим нашествям медуз і, очевидно, адресувався сміливцям, які їх не жахалися. Він мав два варіанти третього рядка — (1) цілком нормативний і нейтральніший і (2) з відхиленням від бездоганної нормативності, але зате гумористичніший і багатший на римування:

На кустах висят рейтузы,
Чайки — над водой,
1) И медузы жалят в пузо (/мн. — пуза)
2) И медузы жалят в пузы
Тех, кто смел душой.

Це частково скидалося на відому варіативність одного з рядків вірша Козьми Пруtkова — 1) варіант дещо не «ком-іль-фот-ний», 2) варіант цілком респектабельний: 1) Когда увидишь человека, *Который наг*; 2) Когда увидишь человека, *На коем фрак*.

Саме після того літа, між іншим мені стала зрозумілою причина звичайної стриманості Олександра Савича в спілкуванні з людьми під час роботи. Вона аж ніяк не впливала з якоїсь його «засушеності» (мовляв, «учений сухар»), а навпаки, з надзвичайної чутливості й делікатності його натури. Шляхом напруженої роботи над собою він виробив у собі цю рису великої самодисципліни, яка, захищаючи його під час роботи в Інституті від надмірної збудженості, давала йому змогу працювати в ньому продуктивно, незалежно від неминучих розмов з

аспірантами, співробітниками відділу або дирекцією. Ця звичка була тим більш важливою, що і в сталінські часи, і деякий час після того жодних так званих бібліотечних днів, — як неслухно їх іменували ті, що підозрювали в них прикриття для використання часу не за призначенням, — не існувало. Працювати в Інституті доводилося щоденно з ранку до кінця робочого дня (звичайно, з перервою на обід), виконуючи при цьому складні планові теми, хоч Леонід Арсенійович, заглянувши одного разу до кімнати відділу загального і романо-германського мовознавства, яким він завідував, сказав, що в подібних умовах не можна навіть прочитати газету.

Що стосується Віри Титівни Коломієць, дружини Олександра Савича, то поважаючи її як талановиту дослідницю і людину з великим життєвим досвідом, я особливо її шанував як вірну життєву супутницю Олександра Савича, цілком віддану його інтересам, роботі, відпочинку й здоров'ю, яка пильно стояла на їх сторожі. Тепер з дедалі більшою жіночою емансипованістю жінок подібного типу стає чимраз менше. Навпаки, з'являються дуже яскраві жіночі особистості (зокрема, в політиці і в літературі), де вже їхні чоловіки мимоволі мусять перебирати на себе колись виключно жіночу, доповнювальну роль. У цьому закономірному й неминучому історичному процесі є, безперечно, багато позитивного, бо виникає більша, ніж попередньо, урівноваженість суспільства (не слід також забувати, що і в минулому, хоч значно рідше, ніж тепер, зустрічалися великі й видатні жінки, наприклад, серед володарів держав). Але мимохіть не один із сучасних чоловіків не без ностальгії за минулим зітхне, згадуючи той час, коли переважали жінки типу Віри Титівни або — навіть більше — той жіночий тип, що його описав Чехов у славнозвісному оповіданні «Душенька»: наскільки затишніше тоді жилося чоловікам (і як мало вони тоді це розуміли!).

Стосовно роботи в Інституті слід сказати, що її я цінував насамперед за те, що тут, на відміну від вищих навчальних закладів, де переважну частину часу поглинає викладання, можна цілковито віддатися дослідницькій праці. Щоправда, читання лекцій дає тому ж дослідникові теж багато, бо намагаючись якнайдохідливіше для слухачів висвітлити думки своїх праць, ми мимохіть точніше їх формуємо. Отже, мабуть, чи не найкраще було б, якби не на шкоду дослідницькій роботі можна було б сполучати її з читанням лекцій, хоча для цього бажано було б мати інших студентів, вищої філологічної кваліфікованості, ніж (як спадок ще радянської доби) маємо тепер. Але докладніше про це скажу далі.

Найлегшим було те, що подобалося (незалежно від об'єктивної його складності: що складніше, то цікавіше). Найважче, навпаки, давалася праця, що не викликала великого дослідницького інтересу (незалежно від її відносної легкості: нецікава легкість). Проте далеко не завжди, особливо коли йдеться про науково-дослідну установу, в науці можна обирати лише те, що подобається. Адже навіть обід складається не з самого солодкого. Потреба виконання планових завдань диктує доконечність роботи над будь-якими темами, любими й нелюбими. Тоді те, що подобається, доводиться робити в порядку поза- (а точніше, понад-) планової роботи, і на цьому також виробляється характер і сила волі.

Не раз хотілося б змінити те, що поки що змінити неможливо без значних зусиль і перебудов, які здійсняться, либонь, лише протягом кількох поколінь, бо, як відомо, руйнувати набагато легше, ніж будувати і відбудовувати. Хоч те, про що не раз мріялося, належить тим часом, на жаль, радше до наукової фантастики, ніж до досягальної на сьогодні дійсності, усе ж його висловлю, хоч би як побажання на майбутнє. Самого себе, як і переважну більшість свого покоління, я відношу до неуків, у найліпшому випадку — до недоуків, бо як середня, так і ви-

ща школа дуже погано готувала нас до професії лінгвіста (філолога). У середній школі «напомповуючи» нас так званими реальними науками, з нас робили в перспективі головно майбутніх поганих інженерів (агрономів або лікарів). Гуманітарна програма середньої школи зводилася до дуже вбогого мінімуму. У тому числі для тих, хто тяжів до відповідних наук, вона давала дуже мало щодо знання іноземних мов: одна іноземна мова, до того ж у викладанні вчителів, що, як правило, самі її погано знали, тимчасом як Л. В. Щерба, видатний фахівець у галузі викладання іноземних мов, рекомендував, як мінімум, вивчення двох іноземних мов.

Ті гуманітарні знання, що їх давав філологічний факультет університету, також були жалюгідні й поверхові. Дуже багато місця тут займав тодішній марксистсько-ленінський «Закон Божий» (соцеківські дисципліни, до того ж трактовані в догматично-марксистському дусі), тимчасом як спеціальні філологічні (лінгвістичні) дисципліни викладалися в дуже спримітизованому вигляді, якщо взагалі викладалися. Це пояснювалося як переважно недостатнім рівнем кваліфікації викладачів, так і невідповідністю студентів, на яких, зовсім не обізнаних із цими мовами, хіба що трохи знайомих з латиною, обрушувався, наприклад, на лекціях зі старослов'янської мови, тим більше зі «Вступу до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов», — цілий каскад прикладів з таких мов, як (давньо)грецька, давньоіндійська, латинська, литовська, готська тощо, про які вони, як правило, не мали жодного уявлення. Зрозуміло, що подібне викладання (і навчання) і для викладачів, і для студентів перетворювалося на суцільну муку, зовсім до того ж недоцільну: викладачі без особливого успіху намагалися якось «вбити» в голови студентів відповідні відомості, студенти до чергового іспиту якось їх (за допомогою зубрячки і шпаргалок) запам'ятати для того, щоб після нього одні й другі могли з полегшенням зітхнути, збувши ту «халепу», а студенти її ґрунтовно... забути. У найкращому випадку зберігалася хіба що знання, де про це можна прочитати. Отже, і середня, і вища школа не стільки готували майбутніх філологів до їхньої професії, скільки калічили навіть найобдарованіших із них. Тому фактично замість того, щоб мати можливість, спираючись на солідний філологічний багаж, займатися виключно дослідницькою роботою, нашому поколінню філологів, куди, звичайно, відношу й себе, довелося (й доводиться) значну частину свого життя віддавати самоосвіті, вивченню іноземних мов, усе одно засвоєних поверхово й недосконало. Тим часом завдання, які стоять перед сучасним мовознавцем, без перебільшення, в усіх ділянках лінгвістики і не знімаються з порядку денного, постійно ускладнюючись, вимагають від нього дедалі кращої професійної озброєності (ерудованості).

Напевне, не була цілком виправданою занадто поширена в дореволюційній Росії і в Австро-Угорщині, до складу яких увіходила Україна, гімназійна класична освіта. Але водночас було ще більш невиправданою помилкою те, що пізніше її повністю ліквідовано. Хотілося б у зв'язку з цим, щоб талановитій молоді, яка прагне серйозно присвятити себе філології, було дано можливість здобути ґрунтовну освіту, що передбачає знання сучасних європейських мов, найважливіших для компаративістики індоєвропейських і серед них класичних, слов'янських, а в разі потреби і східних мов. А тому, крім шкіл з фізико-математичним (а напевне, й із біохімічним) ухилом, слід було б створити (або відновити, якщо йдеться про викладання класичних мов) також школи (гімназії, ліцеї) гуманітарного типу. Унаслідок цього була б остаточно подолана хибна (й анахронічна на сьогодні) «робітфаківська традиція», коли на філологічні факультети в особі майбутніх студентів приходила «сировина» (у кращому разі — «напів-

фабрикат»). Щоб їх більш-менш «дотягти» до нормального «філологічного продукту», професорові треба було ставати «репетитором», що мусить «розжовувати» елементарні істини. Це, з одного боку, викликає дальше продукування неуків (недоуків), «філологічних калік», як і в попередніх поколіннях, а з другого, — не дає змоги професорові через надмірні навчальні «навантаження» займатися ґрунтовною науково-дослідницькою роботою (і тим самим — зростати і як лекторів), не кажучи вже про неможливість підвищення власної кваліфікації, бо професор і сам як жертва обставин подібної «філологічної освіченості» не одержав свого часу потрібної суми знань. Доки не буде розірвано це хибне коло, українська мовознавча наука хронічно відставатиме від розвитку світової науки або у кращому випадку — повторюватиме її зади, по-епігонському культивуючи ті напрями, що, будучи зумовленими мовною специфікою найрозвиненіших держав, слабко пов'язані з мовно-національною своєрідністю України і аж ніяк не є для неї першочерговими і, навпаки, не розвиватиме тих спрямувань, які, будучи дуже актуальними для України, могли б водночас зробити своєю оригінальністю вагомий внесок у світову науку. Особливо небезпечне подібне відставання тому, що молоді держави, а саме до таких належить Україна, гостро потребують розвитку гуманітарних наук, у тому числі й мовознавства, бо тільки ці науки можуть пояснити смисл постання власної національної держави, потребу її існування і розвитку і тим самим надихнути на її будівництво і зміцнення. Недаремно японські економісти, які недавно відвідали Україну, на запитання «Чого бракує українській економіці?» однозначно відповіли: *націоналізму* (курсив наш. — О. Т.)². Відповідаючи таким чином, вони, безперечно, виходили із власного досвіду, бо й справді, саме націоналізм, тобто найвища форма патріотизму, любові до своєї країни, прагнення зробити свою державу найкращою в світі і перетворили Японію, набагато біднішу своїми ресурсами від України, але набагато потужнішу від неї своїм національним духом, на одну з найрозвиненіших держав світу, на члена вісімки найвпливовіших держав.

Перед українськими мовознавцями як перед представниками важливої галузі гуманітарних наук стоять складні й відповідальні завдання, які, щоб їх виконати, вимагають від них високого професіоналізму, і якщо їм, як і попереднім поколінням філологів, не пощастило ще його набути, то вони повинні принаймні подбати, щоб це не стало долею, а точніше — недолею, дальших їхніх поколінь. Кількість далеко не завжди переростає в якість, і тому нас не має особливо тішити велике зростання кількості захищених (і захищуваних) останнім часом кандидатських і навіть докторських дисертацій, яких у незалежній Україні значно побільшало порівняно з радянським періодом. Не становить особливої таємниці факт, що, на превеликий жаль, при захистах часто досить легко проходять дисертації обтічні, «дисертабельні» або присвячені черговим «модним» мовознавчим темам, а натомість «застряють» дисертації вартісні і в найкращому розумінні неординарні як такі, що на їхньому тлі може стати незатишно в науці тим, хто опинився в ній з меншим правом, ніж автори ґрунтовніших праць. І тут у боротьбі за піднесення рівня науки також могла б допомогти більша вимогливість до спеціальної філологічної освіти: відбувся б корисний відсів тих, хто має менш виразний нахил до лінгвістики; у ній залишилося б менше тих, хто пішов туди не за справжнім покликанням, а тому, що в ній йому видалося легше.

² Див.: Бачинський Г. Чи залишиться Україна українською? (Роздуми після святкування четвертої річниці проголошення незалежності України) // Україна на межі тисячоліть. — К., 1998. — С. 177.

Якщо йдеться про питання методики, то вони занадто складні, тонкі й індивідуалізовані, щоб їх тут порушувати. Мабуть, це питання вимагало б окремого спеціального висвітлення (і не на одному особистому прикладі)³. Залежно від індивідуальних особливостей кожному доводиться, по суті, виробляти власну методику дослідницької роботи, свій власний дослідницький стиль.

Але є те універсальне, що потрібне геть усім. Воно ж є найголовнішим рушієм усякого поступу в будь-якій людській діяльності, у тім числі й у науковій і — конкретно — мовознавчій. І полягає це універсальне найголовніше в тому, щоб, по-перше, не втрачаючи віри у власні сили і не впадаючи в розпач перед труднощами, без зайвого «самоїдства» виховати в собі здорове почуття вічного незадоволення собою, по-друге, виробити в собі постійне прагнення (без зайвих заздрощів, що роз'їдають душу) учитися в інших, навіть коли вони часом молодші від тебе, навіть — більше того — коли вони твої недруги і, по-третє, навчитися найвище своє щастя, — звичайно, хвилеве, як кожне щастя, — знаходити в добре виконаній роботі.

Що ж до згадок про драматичні або гумористичні епізоди, то залишається лише сказати, що оскільки вони вже вплелися в попередню розповідь, а від переміни місць доданків, як відомо, сума не змінюється, це звільняє мене від потреби розповідати ще про щось подібне, тим більше не на власному прикладі. Краще вже я, а зі мною й інші, посміюся з самого себе, ніж розповіддю, що не стосується мене, ненароком ображу когось іншого.

³ Утім, дещо зі свого досвіду, зокрема стосовно вивчення мов, я відбив у статті «О языках (попытка некоторых личных и общих объяснений)» (газ. «Тень», № 30 (31 дек. 2004 г.). — Кострома. — С. 4–12), подарованій бібліотеці Інституту мовознавства й Інституту української мови НАН України.

ДЕЩО З ІСТОРІЇ ІНСТИТУТУ МОВОЗНАВСТВА

Після закінчення аспірантури при Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка я одержала призначення на позаштатну посаду викладача сучасної української мови цього університету. Пропрацювавши рік в університеті, подала документи до Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні на оголошений конкурс у словниковий відділ, куди й була прийнята на роботу в жовтні 1956 р.

З цим відділом, який пізніше було перейменовано на відділ лексикології та лексикографії, пов'язана вся моя творча праця за фахом філолога, все моє творче життя.

Колектив Інституту був ще невеликий, але дружний, згуртований. Гарно відзначалися свята, різні знакові події.

Почала роботу молодшим науковим співробітником (1956–1963 рр.), потім одержала звання старшого наукового співробітника (1963–1987 рр.), ще пізніше — провідного наукового співробітника (1987–1994 рр.). У 1957 р. захистила кандидатську дисертацію, у 1984 р. — докторську. Перша тема, в опрацюванні якої я взяла участь як укладач, називалася «Російсько-український технічний словник».

Поява цієї теми у словниковому відділі була зумовлена гострою потребою розроблення технічної термінології в українській літературній мові. Ця проблема стосувалася не тільки технічної термінології, а й інших галузевих термінологій, але вважалося, що саме технічна акумулює в собі багато термінів інших галузей і потрібно зробити початок, дати правильне вирішення перекладу термінів українською мовою, не порушуючи її системи, граматичних та інших норм.

Спроби розроблення української галузевої термінології, відображені у словниках 20–30-х років ХХ ст., зазнали нищівної офіційної критики як націоналістичні, і словники були заборонені для користування. У такій ситуації вченим, фахівцям певних галузей доводилося нелегко, і тому більшість авторів намагалася писати російською мовою, що було простішим і безпечнішим.

Але в параметрі «розвитку соціалістичних націй» відсутність української наукової галузевої термінології було явищем негативним. Ось чому настійно постала потреба рішучої зміни ситуації. У зв'язку з цим і з'явилася тема «Російсько-український технічний словник». Її виконання доручили маленькому колективу філологів (з трьох осіб), працівників Інституту мовознавства (Н. С. Родзевич, А. М. Матвієнко, Г. М. Гнатюк), та двом «технарям» — М. М. Матійко і О. М. Матійко. Нашим завданням було дати відповідники до російських термінів, дотримуючись законів української мови, але, як акцентувалося настановою

ми, не дуже віддаляючись від російської мови. Це, по суті, була спроба початку великої роботи над українською термінологією.

Працювали ми з ентузіазмом і злагоджено. Але час від часу відчували нестачу фахових знань у фізиці, хімії, механіці, математиці та інших галузях, щоб підібрати найкращий відповідник. Остаточне ж рішення в сумнівних випадках мали приймати редактори словника, «технарі».

Через рік роботи над цим словником, який ще не був завершений, мене викликала в директорський кабінет учений секретар Інституту Тетяна Борисівна Лукінова. Вона розповіла, що при Президії АН УРСР створена Словникова комісія, завданням якої є організація написання російсько-українських термінологічних словників різних галузей науки. Інститут мовознавства одержав від Президії Академії наук доручення виділити до складу комісії науковця, який пов'язаний з лексикографічною роботою і розбирається в проблемах термінології, щоб затвердити його ученим секретарем цієї комісії. Вибір дирекції впав на мене. Це було і приємно (довіра!) і цікаво (розширення наукових горизонтів!). Я погодилася і на другий же день стала до нових обов'язків. Почалося зі знайомства з головою Комісії академіком Йосипом Захаровичем Штокалом. Ми відразу знайшли спільну мову і обговорили питання, які мали бути в основі діяльності Комісії, їхню черговість.

Одержала список членів Комісії — 15 осіб. Це були в основному академіки, члени-кореспонденти АН, два доктори наук — відомі вчені, люди найвищого професійного рівня і, головне, із знанням української мови. Одним з моїх завдань було повідомляти членів Комісії про засідання, які призначав голова, вести протоколи і в процесі прийняття рішень Комісії не допускати помилок лексикографічної практики. Пізніше з'являлися й нові аспекти роботи.

На першому ж засіданні Комісії розглянули концептуальні питання. Хто має укладати ці термінологічні галузеві словники? Філологи під керівництвом і контролем фахівців чи фахівці різних галузей під контролем філологів? Після серйозного тривалого обговорення прийнято одностайне рішення — укладають фахівці, а контроль здійснюють редактори-лексикографи. Саме редактори, а не співавтори. І ще — бажано, щоб весь словник опрацьовував один редактор. Авторів кожного словника має виділити дирекція відповідного академічного Інституту (трьох-чотирьох працівників, які знають мову, уміють і хочуть виконати цю роботу). Моїм же завданням було надання допомоги укладачам-фахівцям різних галузей у плані лексикографічного опрацювання матеріалу, написання коротких інструкцій.

Комісія запланувала створити 20 російсько-українських термінологічних галузевих словників: математичний, фізичний, хімічний, фізіологічний, радіотехнічний, гірничої справи та ін.

Інститут мовознавства зобов'язався виділити для кожного авторського колективу фахівців редактора-лексикографа.

Це було дуже правильне рішення. Редактор-лексикограф забезпечував не тільки технічний бік подання матеріалу, а й належний рівень перекладу, відповідність українських термінів законам української мови. Кожний авторський колектив мав інструкцію, яку створював на основі наданого йому зразка, враховуючи особливості термінів даної галузі.

Варто відзначити, що авторські колективи фахівців-науковців працювали над словниками з ентузіазмом. Не було ні відставання щодо запланованого обсягу роботи, ні конфліктів, праця йшла злагоджено і навіть на піднесенні. Комісія

систематично контролювала роботу, і здавалося, що ніяких проблем не повинно виникнути.

Але однією з перших виникла проблема перекладу термінів у Російсько-українському хімічному словнику, тобто в українській його частині.

У науковій літературі на той час склався подвійний стандарт у написанні українських термінів з хімії, а саме: *алюминий мышьяковокислый* — *алюміній миш'яковокислий*, *алюминій арсенат*; *никель фосфорнокислый* — *нікель фосфорнокислий*, *нікелю гіпофосфіт*; *фосфор хлористый* — *фосфор хлористий*, *фосфору хлорид*.

Авторський колектив запланованого словника не зміг віддати перевагу якомусь із цих двох варіантів, щоб залишити один, і зайшов у глухий кут. Не змогли допомогти й фахівці-хіміки, ні колеги з Інституту хімії, ні дирекція цього Інституту. Думки розходилися. Довелося скликати спеціальне засідання Словникової комісії із запрошенням багатьох хіміків, на якому була заслухана доповідь керівника авторської групи.

Після тривалого і бурхливого обговорення було прийнято рішення: давати у словнику обидва варіанти, обидва відповідники, — а там життя покаже. При цьому на першому місці мав бути термін, ближчий до російської мови, а не той, що утворився в українській. Так концепцію словника хімічної термінології і було затверджено. До речі, стати редактором-лексикографом цього словника випало мені.

Іншою проблемою, що з'явилася при укладанні цих словників, стало узгодження термінів, наявних у двох або більше галузях науки. Розбіжності виявилися вже в готових словниках перед здачею до видавництва, і їх слід було конче ліквідувати.

Як це робилося?

Збиралися два чи три колективи укладачів різних словників, у яких виявлялися спільні терміни. На цих засіданнях була обов'язковою і моя присутність. Обговорювали українські відповідники цих термінів і зупинялися на найприйнятнішому варіанті. Після детального обговорення ухвалювали, який український термін слід використовувати в тих чи інших наукових галузях. На таких засіданнях відбувалися і серйозні суперечки, але атмосфера була доброзичлива, творча.

Траплялися, хоч і зрідка, складні ситуації, коли за першим засіданням не доходили згоди, переносили розгляд на наступне засідання. Так, дуже запам'яталось злочасне слово «решётка» у фізичному і хімічному словниках, через яке засідали декілька разів. Український переклад у статтях здійснювався у двох варіантах «ґратки» і «решітка». І тут виявилася вся правильність того принципу, що укладачами таких словників мають бути фахівці даної галузі. І фізики, й хіміки прекрасно розуміли значення цього слова в своїй галузі, його нюанси. Пам'ятаю, як важко давалося дійти згоди обом колективам.

Ученим секретарем Словникової комісії при Президії Академії наук я працювала 10 років (1957–1967). За цей час було підготовано і видано 20 російсько-українських термінологічних галузевих словників. Змінювалися голови Комісії, з'являлися нові члени, змінювалося і спрямування роботи. Постало питання про створення і видання українсько-російських термінологічних галузевих словників. Але тоді я вже залишила Словникову комісію і заглибилася в роботу над Словником української мови тлумачного типу, яку почала після видання «Російсько-українського технічного словника» (1961 р.).

Взагалі моя особиста робота над словниками в Інституті мовознавства повністю відповідала встановленим нормам, і в роботі у Словниковій комісії попущання я не мала.

«Словник української мови» (запланований у 10-ти томах, виданий в 11-ти) — перший за обсягом і рівнем лексикографічного опрацювання в історії культури України.

Проспект і інструкція цього словника, написані нашими корифеями-мовознавцями П. Й. Горецьким і В. С. Ільїним на основі досягнень сучасної лексикографії, були широко обговорені. На це обговорення дирекція запросила відомих у СРСР мовознавців з Москви, Ленінграда, Кишинева, Тбілісі та інших міст.

Після схвальних оцінок, пропозицій, зауважень від авторитетних професіоналів легше було братися за цю капітальну роботу.

Головою редакційної колегії Словника став директор Інституту акад. І. К. Білодід, який приділяв багато уваги як організаційній стороні роботи, так і особистому читанню укладених матеріалів.

Робота над словником такого рівня велика, цікава, але й нелегка. Крім усього, вона вимагає ще й витримки через потребу скрупульозного опрацювання матеріалу, безкінечної, досить одноманітної праці, що тягнеться роками.

Дуже влучно висловився про роботу над великими академічними словниками тлумачного типу іспанський учений Х. Касарес: «Мова йде... про таку копітку, складну і виснажливу працю, що людина, яка не знаходить у ній самій задоволення і втіхи, дуже скоро захоче кинути її, тому що навіть половини зусиль і навиків, необхідних для створення багатьох словникових статей, було б достатньо для того, щоб написати таку ж кількість монографій, які б принесли їхньому автору користь і славу»¹.

Деякі кандидати наук нашого відділу не витримали цього і залишили не тільки творчий колектив, а й відділ лексикології та лексикографії. У мене витримки вистачило. Навпаки, я одержувала від цієї роботи задоволення. Була співукладачем і співредактором трьох (І, ІІ, Х) томів. Словник, як відомо, одержав Державну премію СРСР у галузі науки за 1983 рік. Серед десяти лауреатів була і я.

Протягом роботи над Словником дирекція Інституту відправляла групи його укладачів і редакторів для запозичення досвіду в лексикографічні осередки Ленінграда й Москви, а також на лексикографічні наради. Декілька разів я також їздила в ці міста, і варто відзначити, що такі поїздки були дуже корисними.

Взагалі зв'язки між мовознавцями різних республік Союзу були досить активними — різні симпозиуми, обговорення актуальних питань мовознавства, обговорення запланованих для розроблення тем. Але були й інші.

Запам'яталася мені така подія. Директорові Інституту російської мови в Москві Віктору Івановичу Борковському відзначали 60-річчя. Інституту мовознавства України годилося б привітати його не тільки телеграмою, а й делегацією. Та на поїздку кількох людей Інститут грошей не мав. Дирекція вирішила дати клич, щоб виявити добровольців.

Погодився проф. М. А. Жовтобрюх, який видавав свою працю в Москві і мав якісь справи у тамтешньому видавництві. У мене теж була справа — моя захищена кандидатська дисертація ніяк не одержувала затвердження у ВАКу. А оскільки із затвердженням виникали різні несподівані ситуації (аж до того, що секретарка комісії підкладала переплетену у велику книгу дисертацію на свій

¹ Касарес Х. Введение в современную лексикографию. — М., 1958. — С. 39.

стілець, щоб краще було сидіти), то треба було з'ясувати причину затримки. В. І. Борковський саме був у ВАКу головою мовознавчого відділення. Мені й порадили поїхати. З одного боку, — вже два члени делегації, а з другого, — щось дізнаюся.

У Москві на урочистому засіданні Інституту російської мови, присвяченому ювілею В. І. Борковського, проф. М. А. Жовтобрюх зачитав вітальний адрес від нашого Інституту. Після цього засідання ми були запрошені на банкет, який мав відбутися увечері того ж дня в ресторані «Пекін».

— Якщо нас запросять виступити і там, — казав Михайло Андрійович, — то це вже зробите Ви, Галино Макарівно.

Звичайно, я мусила погодитися, хоч було і страшно виступати перед півтом мовознавчої науки країни.

Нашій «делегації» дали слово дуже швидко, на початку банкету. Я піднялася і почала говорити російською мовою. «По-українски, по-українски» — загукали присутні. Я тут же переключилася і проголосила тост українською. Що то значить учені-мовознавці!

Свій тост побудувала на паралелях науки і співу, високих нотах там і там, особливостях тембру голосу виконавця і особливостях наукових пошуків та уподобань, на тому, що в обох спеціальностях треба вкладати в роботу душу і т. п. (Усе це мало прямий стосунок до ювіляра, бо, як нам стало відомо, крім науки, він дуже любив спів і сам непогано співав).

Тост мій прийняли дуже тепло. На другий день, зустрівшись у буфеті готелю за сніданком, обговорили план дій на цей день. Мені належало йти в Інститут російської мови до Борковського питати про долю дисертації, проф. Жовтобрюху — у видавництво. Увечері — на поїзд і додому.

Уже по дорозі до Інституту мене починає мучити закономірне питання. Що ж це я роблю? Хіба це не соромно виявити, що я приїхала не стільки для привітання, скільки для з'ясування своїх особистих справ. Це ж видно й очевидно. Але приїхала — треба йти. У приймальній директора Інституту дізналася, що Борковський на місці, але треба зачекати, бо він когось приймає.

Це був рятівний момент. Виходжу в коридор і утверджуюся в думці, що не треба до нього заходити й не соромитися. Виходжу з Інституту, лаю себе. Але не вертаюся. Як буде, так і буде.

При зустрічі з Михайлом Андрійовичем чую перше його запитання: «Що сказав Борковський?». Пояснюю. Він дивується і сердито пихкає. Я не зважаю, зробила, як мені підказало моє ество.

По приїзді до Києва, в Інституті ті ж запитання і ті ж мої відповіді. «Дурняють» мене колеги. Минув робочий день. Ще не встигли піти додому, вийти з Інституту, викликає мене до себе Іван Костьович Білодід.

— Тільки що телефонував з Москви Борковський. Дякував нам за привітання. А Вам просив передати, що дисертація затверджена і поздоровляє з цим.

Ото було здивування! Хто запам'ятав? Хто підказав? Зрозуміло, що помічники. Було приємно.

Робота над тлумачним словником своєрідна. Самому укладачеві потрібно мати багатий запас лексики, щоб вільно, дохідливо і, головне, правильно розкрити значення слова. Особливо важко давалися найпростіші слова, а саме дієслова типу *іти, ходити, робити*, хоч допомагав і досвід словників інших мов. Легше — іменники, бо вони позначають предмети, істоти, тобто сутності, більш окреслені. Звичайно, важкими є службові слова — прийменники, сполучники,

частки, значення яких іноді нараховувались кількома десятками, і тлумачення значень яких робити важко.

Звичайно, менше відповідальності лежало на укладачеві, за яким ще стояв редактор і повністю відповідав за правильність розробленої статті.

На все життя запам'яталася головна настанова керівника теми (він же був і завідувачем відділу) Василя Семеновича Львіна, коли він консультував трьох нас початківців-редакторів першого тому Словника: «нічому не вірити», тобто все, що написано укладачем, має бути ретельно перевірено.

Проспект, інструкція до укладання словника містили сотні пунктів концепції, правил і вимагали не тільки добрих теоретичних знань, але й суто життєвих.

Мені, наприклад, дуже згодилося моє сільське походження, знання сільсько-го побуту, робіт на землі. Ще будучи підлітком, у важкі часи я повністю опанувала премудрість натурального виробництва полотна (тільки не ткала!): як обробляти коноплі аж до прядіння — «сіяти», «брати», «мочити», «бити», «терти», «тіпати», «м'яти», «чесати» і, нарешті, «прясти» (переважно на веретені).

Під час роботи над Словником і спливало в пам'яті щось дуже знайоме, виразні деталі означуваного словом поняття. Звичайно, для кращого осмислення слова основну роль відігравали цитати-ілюстрації з нашої інститутської карто-теки, яка налічувала в той час 6 млн. карток. Великий матеріал давав вичерпну картину функціонування слова. Деякі слова були зафіксовані в 3-х або й у 6-ти тисячах речень, записаних на такій же кількості карток. Серед моря тих карток і відбиралися кращі зразки, цитати з творів авторитетних письменників і наукової та періодичної літератури.

У часи Радянського Союзу, коли створювався Словник, ідеологічний фактор був надзвичайно сильний і ілюстрації з творів класиків марксизму-ленізму слід було подавати обов'язково. Щоправда, в інструкції відзначалося, що такі ілюстрації слід подавати на слова зі сфери політичної, філософської, соціально-економічної. Це було логічно.

І одночасно це був досить небезпечний аспект роботи. Страшно було зробити щось не так — не так скоротити, підібрати не зовсім відповідну цитату.

Був у моєму редагуванні такий випадок. Укладачка подала цитату з Леніна як ілюстрацію до простісінького слова, що ніяк не потрапляло до рангу перелічених в інструкції. Але ж це була цитата з Леніна, і її страшно було викреслювати. Зараз це здається смішним і навіть неправдоподібним. Але тоді був такий час, що виявлення подібного факту при будь-якій перевірці могло закінчитися погано (до речі, в нашій кімнаті працювали два лексикографи, які повернулися із заслання і були реабілітовані). Тому я віддала цю частину рукопису укладачці, щоб вона сама зробила відповідні виправлення.

Багато клопоту було також із цитатами з творів чи виступів наших партійних вождів, яких знімали з посад (наприклад, М. Хрущова), а ілюстрації, паспортизовані їхніми прізвищами, вже були у верстці словника. Ці цитати ми мусили негайно вилучати і замінити відповідними інших авторів.

Треба було добирати речення точно, з такою ж кількістю знаків, яку мала попередня цитата. І в друкарні робили цю заміну, «вирубуючи» попередні літери, знаки. Клопіт великий, але виявлявся неминучим, і не з нашої вини.

Трапився неординарний випадок й іншого плану. Одного разу прийшов наш директор Інституту І. К. Білодід з ЦК Компартії України дуже знервований і засмучений. Там мав неприємну розмову з кимось із працівників цієї установи, що відали наукою і культурою. Йому вказали на «неприпустимий» факт — внесення до реєстру Словника української мови слова «буряківник» (у 1-му т.), хоч за

російським зразком мав би бути «буряковод». До речі, цей другий український відповідник «буряковод» є у Словнику, але з посиланням на «буряківник», тобто цим показувалося, що «буряковод» — слово менш уживане. І саме це викликало різкий осуд політичного керівництва. Хоч і за словотворчими тенденціями української мови і за простою логікою лексема «буряківник» має бути основним варіантом. Іван Костьович як голова редакційної колегії Словника мусив проводити «відповідну роботу» з редакторами.

Наш Словник у своїй основі був запрограмований на детальне опрацювання слова, найширшу його характеристику. Крім семантичного аналізу, виявлення всіх значень слова, у тому числі й переносних, традиційного показу важливих граматичних форм, переходу в інші частини мови, обов'язково подавалися приклади типового вживання, в образному значенні, у порівнянні, у стійких словосполученнях, фразеологізмах тощо.

Оглядаючись на зроблене, уже тепер виявляю, що у Словнику не відбите таке поняття, як постійний епітет *чисте поле, синє море, висока могила, чорні брови, карі очі*. Адже постійний епітет дуже характерний для фольклору, особливо народної пісенної творчості. Тут, у словнику, слово за словом він міг би бути широко представлений і становив би цінний матеріал для різних досліджень. Наприклад, є дуже виразний епітет до жита, що росте на корені, — *зелене жито*. Це явно постійний епітет, а *полове* — коли дозріло. Але епітет настільки постійний, що іноді виникає певна алогічність його вживання. Згадаймо народну пісню «Зелене жито, зелене, Хороші гості у мене». Цілком нормальна думка. Коли восени жито, що зійшло як озимий злак, уже піднялося, воно має такий яскраво-зелений колір, що аж б'є в очі, дуже виділяється на навколишній місцевості. Отже, епітет правомірний. А далі «Зелене жито женці жнуть, хороші гості мене ждуть» — повна невідповідність дійсності, повна алогічність. Зеленого жита женці не жнуть. Жнуть тоді, коли воно досягне і стане жовто-половим. Це в наш час, коли пасовищ стало мало, а зерна достатньо, зелене жито почали косити для худоби, чого раніше не було. Отже, у вислові «зелене жито женці жнуть» *зелене* — типовий постійний епітет до *жита*. І це дуже цікавий випадок.

Робота над об'ємним тлумачним словником, опрацювання великої картотеки давали багато «побічного» матеріалу, тобто таких фактів мови, які не були зафіксовані ні в теоретичних працях, ні в академічних граматиках, стояли поза увагою мовознавців. Зокрема, таким виявилось творення і функціонування в українській мові деяких дієприкметників. Ці випадки не дуже поширені, але й не рідкісні. Таке явище мене дуже зацікавило, тому що ця лексико-граматична категорія ще недосить вивчена і навіть протягом її досліджень за останні два століття одержувала різні кваліфікації й оцінки. Особливо цікавими були утворення дієприкметників не тільки від дієслів, як це традиційно показують усі граматики, а й від іменників за повної відсутності дієслова, перехід у прикметники й іменники.

Назбиравши численний матеріал (близько 27 тис. уживань у художній, публіцистичній та науковій літературі), я вирішила класифікувати його за певними критеріями, описати, проаналізувати. Так викристалізувалася праця, видана монографією — «Дієприкметник у сучасній українській літературній мові» (1982 р.) і захищена як докторська дисертація («Взаємодія дієслівних та іменних категорій в системі дієприкметника (на матеріалі сучасної української літературної мови)», 1984 р.).

До речі, оскільки робота над словником була дуже напруженою, про творчу відпустку для написання дисертації я не могла й подумати. Але ця тема так мене захопила, що я, виконуючи повне навантаження над словником, впоралася і з дисертаційною темою.

Академік І. К. Білодід, обіймаючи посаду директора Інституту мовознавства, був одночасно і віце-президентом Академії наук з гуманітарних питань. Тому йому доводилося вникати в питання літератури, історії, археології, мистецтвознавства й етнографії, які виникали у відповідних інститутах. Свого часу, коли я була ще аспіранткою, його призначили керівником моєї дисертаційної роботи, присвяченої темі з історії української літературної мови. Кандидатську дисертацію я успішно захистила і продовжувала працювати в Інституті. Отже, стосунки в нас були доброзичливими, дружніми. І от одного дня, дець 1981 чи 1982 року Інститутом пішла чутка, що в кабінеті акад. Білодіда (віце-президентському, бо був ще й просто директорський кабінет) розглядатиметься питання про вік Києва і що задля цього з Москви приїхав академік Б. О. Рибakov. Питання історії мене завжди цікавили. Не довго думаючи, я пішла до Івана Костьовича і стала просити, щоб він дозволив мені бути присутньою на цьому засіданні вузьких спеціалістів — археологів та істориків — у закритому режимі. Пообіцяла сидіти на стільчику в куточку тихо, як мишка. І він дозволив. Нарешті всі зібралися. Наших учених — осіб 8–10 та акад. Білодід і акад. Рибakov. Починають археологи. Проголошується доповідь про дослідження віку Києва, наводяться результати розкопок, особливості решток будівель, їхніх фундаментів, способів кладки, знайдені артефакти, глечики, черепки, монети античних держав. До основного доповідача підключаються інші археологи та історики. Висновок: Києву — 2500 років, щонайменше — 2000.

Бере слово акад. Рибakov і категорично заперечує: ні, тільки 1500, бо то було поселення, не місто. Всі аргументи, які навели наші вчені, не годяться. Цікава логіка. Якщо провести паралель з віком людини, то коли вона ще немовля, дитина, то вона не людина! Адже так. Наші вчені намагаються щось довести. Акад. Рибakov непохитний. Засідання завершено.

Після цього відбувається вже засідання Президії Академії наук під головуванням президента акад. Б. Є. Патона. Та ж черговість: доповідь і виступи наших учених з тим же висновком: 2500–2000 років. І завершальний виступ акад. Рибкова — 1500. Як потім розповідали присутні на цьому засіданні, коли він сів на місце, Б. Є. Патон передав йому записку «Дай 2000». Б. Л. Рибakov нібито відписав: «Не могу». Висновки робіть самі. І офіційно було прийнято: «Києву — 1500 років».

Наступні великі теми, які опрацьовувалися у відділі лексикології та лексикографії, — «Словник синонімів української мови» (у 2-х т.) і «Фразеологічний словник української мови» (теж у 2-х т.). Як укладач і редактор, я взяла участь у темі «Словник синонімів української мови». Робота над ним принесла мені багато приємних хвилин. За плечима вже була багаторічна праця над тлумачним «Словником української мови», великий лексикографічний досвід, а тут таке словесне розмаїття.

Мені здавалося, що я купаюся в словах! Добираючи синонімічні ряди, нанизуючи слова-синоніми, які утворилися в мові, втішалася кількістю слів, їхньою експресією, іноді закладеною іронією, гумористичними нотками, влучністю синоніма — паралелі до основного слова-поняття, широкою мовотворчою здатністю наших пращурів.

Одного разу при зустрічі з Олесем Терентійовичем Гончарем розповіла йому про цю роботу і поділилася думкою про синонімічне багатство української мови. Саме тоді я закінчила опрацьовувати синонімічні ряди до слова **удáрити (вдáрити)** і навела йому приклади. Три синонімічні ряди до **удáрити (вдáрити)** мають такий вигляд:

зробити удар по чому-небудь — 23 синоніми, напр.: **ба́хнути, га́хнути, ля́снути, ужа́рити, угати́ти** тощо;

видати сильний уривчастий звук — 15 синонімів, напр.: **сту́кнути, гря́кнути, та́ра́хнути, грюко́нути, то́рба́хнути** та ін.;

несподівано настати, розпочатися — 3 синоніми, напр.: **ушпа́рити, ушква́рити, гря́нути**. А четвертий: *завдати кому-небудь більшої чи меншої сили удару* (звичайно людині) — аж сімдесят дев'ять, напр.: **ба́хнути, ба́цнути, стусо́нути, дзі́знути, сві́снути, мазну́ти, заці́дити, мо́лосну́ти, ушпа́рити, ужа́рити, урі́зати, упереза́ти, поло́сну́ти, хрба́пнути** та ін.

Олесь Терентійович зачудувався такій кількості і тут же запитав, чи я не спостерегла закономірності: які синонімічні ряди більші за кількістю — на означення позитивних чи негативних понять. Хоч я над цим спеціально не працювала, але все ж враження в мене було таке, що негативні. Олесь Терентійович висловив думку, що негативні явища роблять сильніший вплив на нашу психіку, болючіше нас зачіпають, а це й відбивається в мові.

«Словник синонімів української мови» та «Фразеологічний словник української мови» ми закінчували вже в Інституті української мови Академії наук України, який відокремився від Інституту мовознавства АН України.

Не можна не згадати ще одного аспекту життя працівників Інституту — політична освіта й громадська робота. Щоб охопити всіх співробітників політичним навчанням, були організовані систематичні семінари в кожному відділі. Програма семінарів надходила від райкому партії і виконувалася неухильно. На кожному семінарі виступав виділений раніше доповідач, який готував основну доповідь, а решта учасників семінару — обговорення її. Тематика семінарів була винятково політичною: це або якийсь твір класиків марксизму-ленінізму, або матеріали партійних з'їздів, або постанови вищих партійних органів щодо різних питань суспільного життя і т. ін.

Семінари відбувалися тут же, в Інституті, після роботи в обов'язковому порядку. Шкода було витратити час на ці засідання, на читання не фахової літератури, але ми ідеологічно «підковувалися».

Твори К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна, Й. Сталіна офіційна ідеологія проголошувала святиною. Такими нас сприймали і за кордоном. Пам'ятаю, як я 1966 р. брала участь у туристичному круїзі навколо Європи. 450 чоловік з різних республік Союзу на теплоході «Балтика» відбули в подорож на цілий місяць, відвідавши Туреччину, Італію, Францію, Великобританію, Швецію. І от у Лондоні, знаючи, що ми з СРСР, везуть нас автобусами на Хайгетське кладовище до могили К. Маркса. Проста огорожена могила, у головах невисокий постамент з погруддям. Уся могила поросла високим бур'яном, який діставав верхівками знаменитої бороди. Нам, чесно кажучи, стало не по собі. От тобі й пам'ять про «вождя світового пролетаріату»! Але в Інституті про це я розказати не наважилася.

Участі в громадській роботі надавалося великого значення. Багато з нас, замість того щоб берегти кожну хвилину для наукових досліджень, витрачали їх на різні засідання, збори, впорядкування парків, вулиць перед святами, переби-

рнання картоплі, моркви на овочевих базах, вистоювання на вулицях, зустрічаючи кортежі високих гостей.

Райкоми партії давали рознарядку «виділити стільки-то людей» на той чи інший захід. Це треба було виконувати.

Декілька років мене обирали секретарем партійного бюро Інституту, і я повною мірою відчула ті рознарядки. Спершу виконувала точно, пізніше почала «торгуватися щодо кількості людей». Було особливо прикро посилати докторів або кандидатів наук на овочеву базу перебирати картоплю чи інші овочі.

Обов'язки секретаря партбюро були дуже широкі. Крім відповідальності за творчий процес, виконання планових завдань, ідеологічну чистоту співробітників, організації систематичних засідань партбюро, проведення партійних зборів, додавалися ще й не «планові» заходи. Наприклад, треба комусь із співробітників Інституту «вибивати» квартиру. Це означало, що необхідно походити по різних інстанціях, посидіти годинами під кабінетами начальників, потім доводити їм необхідність, законність справи, просити сприяння.

Це вже були добрі справи, хоч і обтяжливі. Однією з добрих справ стала й наша діяльність щодо проблеми скорочення співробітників Інституту на 20%.

Президія Академії наук запланувала цю акцію з метою звільнити з академічних інститутів співробітників, які не відповідають за фаховим рівнем виконуваних робіт, але звільнення зробити під офіційно нейтральним приводом. Ця постанова стосувалася й нашого Інституту. Дирекція склала список працівників, яких мали скоротити. Але тут виявився суто людський «мстивий» фактор. До числа скорочуваних потрапив науковець І. Варченко, який мав необережність (чи сміливість) негативно публічно висловитися про одного з членів дирекції. Весь колектив зрозумів чи сприйняв цей акт як помсту, і Інститут загудів. Співробітники всіх відділів стали звертатися до Тетяни Борисівни Лукінової, яка тоді була головою профкому, і до мене як до секретаря парторганізації, щоб не допустити розправи, бо фаховий рівень І. Варченка був цілком задовільний. Ми з Тетяною Борисівною з певним ризиком для себе вирішили не допустити цього несправедливого акту.

А керівництво Академії наук у цьому скороченні співробітників застосувало ще один запобіжний захід: для справедливого скорочення викликало директорів Інститутів разом із секретарями партійних бюро до парткому Академії наук на розмову про хід скорочення і наявні труднощі. Від Інституту мовознавства викликали нашого директора І. К. Білодіда і мене як секретаря партбюро. У розмові з нами секретар парткому Академії акад. Белявцев закликав до щирості в обміні думками. І хоч І. К. Білодід сказав, що скорочення проходить нормально, я насмілилася зауважити, що скорочення І. Варченка викликає в колективі нерозуміння і заперечення. Белявцев став з'ясовувати всі обставини і запропонував подумати про скорочення І. Варченка, щоб залишити його. До Інституту ми поверталися самі не свої: Іван Костьович дуже сердитий, я — дуже збентежена. Але І. Варченка не звільнили — колектив сказав своє слово. На щастя, більше скорочень не було. І основну увагу ми звертали на працю над мовою.

Проте нас чекало нове потрясіння. Ганебною сторінкою в історії Інституту, надзвичайно болісною для його колективу, стала подія, яка розгорнулася навколо співробітниці Інституту Зіновії Тарасівни Франко, онуки Великого українця, поета Івана Франка. Вона була добрим фахівцем і палким патріотом України. Взагалі вся її родина була сповнена любові до України, вони переїхали до Києва після Великої Вітчизняної війни. Відомо, що Тарас Іванович, син поета і батько Зіновії Тарасівни, після побудови в Києві першої лінії метро, пішов до ЦК Ком-

партії України і переконав його працівників, що оголошення станцій у вагонах метро має бути не російською (як це відразу зробили), а українською мовою. І його послухали. І тепер ми в метро чуємо ці оголошення українською мовою.

А сталося таке. Зіновію Тарасівну виключили з партії рішенням районного комітету Компартії. Хоч ми в Інституті обмежилися доганою, розглянувши на засіданні партбюро її вчинок: принесла в Інститут і читала журнал «Свобода», який нелегально привозили з-за кордону. Відразу ж після цього за вказівкою «згори» її звільнили з роботи. Немає сумніву, що саме ці дії вкоротили їй життя. І досі болям у серці відгукується ця історія.

На цей час з'явилася нова форма громадської роботи — народний контроль. І знову не минуло мене нове навантаження. Тільки-но я зітхнула після обов'язків секретаря партбюро Інституту, як з'явилися нові: мені довелося стати головою групи народного контролю Інституту. Вже не пам'ятаю, чи обирали, чи призначали на це місце. Але те, що воно вельми неприємне, пам'ятаю добре. Адже обов'язки цієї групи полягали в тому, щоб виявити недоліки в роботі співробітників, особливо в недовиконанні планового навантаження. А ці ж співробітники часто не просто працівники Інституту, а твої товариші. От і знаходь форму доповісти на загальних зборах їхню провину, щоб не відступити від правди і не травмувати людей. Вельми непросто.

Я продовжувала працювати у відділі лексикології та лексикографії ще сім років після того, як мені виповнився пенсійний вік на посаді провідного наукового співробітника. Шкода було залишати Інститут. Тепер, оглядаючись на мої минулі роки творчої праці, я повністю усвідомлюю, як любила свою роботу. Можу сказати — моя робота над словом в Інституті мовознавства, потім в Інституті української мови була для мене подарунком Долі.

СЛОВО ПРО ВЧИТЕЛІВ

Українська лінгворусистика, започаткована видатними вітчизняними мовознавцями М. О. Максимовичем, О. О. Потебнею, І. І. Срезневським, гідно представлена в працях співробітників Інституту мовознавства. У 30–40-і роки в Інституті працював М. К. Грунський, автор відомих досліджень із русистики і славистики, беззмінний керівник кафедри російської мови Київського університету з 1915 по 1949 рік. Талановитий науковець М. К. Грунський був не менш талановитим педагогом, який міг серед маси студентства знайти справді залюблених у мову, у лінгвістику здібних молодих людей, увести їх у велику науку.

Серед вихованців М. К. Грунського, лінгворусистів за покликанням, були фундатори відділу російської мови Інституту мовознавства доктори філологічних наук професори Галина Прокопівна Їжакевич та Тетяна Купріянівна Черторизька, випускниці першого повоєнного (1945 р.) філологічного факультету Київського університету. Вони були однокурсницями, разом вступили трагічного 1937 року на філологічний факультет Київського університету, навчання в якому перервала Велика Вітчизняна війна.

Життя на окупованій території було жакливим і страшним. Г. П. Їжакевич мусила піти працювати в окупованому Києві в Контору лікарських рослин, щоб не бути вивезеною до Німеччини на примусові роботи, а Т. К. Черторизька виїхала до батьків на Донбас після того, як відпрацювала на окопах біля Києва.

Довгий час тавро «перебувала на окупованій території» аж до хрущовської відлиги переслідувало талановитих філологів: у 40-х роках Г. П. Їжакевич, молодого кандидата наук, не взяли на роботу у видавництво «Радянська школа» через те, що вона працювала «при німцях», а Т. К. Черторизьку було звільнено з посади асистентки кафедри російської мови КДУ «за скороченням штатів», хоч усім була зрозумілою причина цього скорочення.

Світлими спогадами про навчання в аспірантурі під керівництвом М. К. Грунського вони ділилися зі співробітниками відділу протягом багатьох років, пригадували цікаві розповіді професора про його шлях у науку, про те, як їх, аспірантів, у голодні повоєнні роки підгодовували в сім'ї М. К. Грунського.

Справжній прихисток, можливість реалізації свого наукового потенціалу, лінгвістичних мрій обидві знайшли в Інституті мовознавства, хоча шлях до лінгворусистики в їхньому науковому житті був досить довгим: Г. П. Їжакевич 1948 року була прийнята на роботу в Інститут мовознавства у відділ теорії української мови на посаду молодшого наукового співробітника, 1952 р. вона стала старшим науковим співробітником цього ж відділу.

Т. К. Черторизька прийшла до Інституту через десять років, 1958 р., у відділ лексикології і лексикографії теж на посаду молодшого наукового співробітника.

Г. П. Їжакевич та Т. К. Черторизька в Інституті мовознавства, русисти за освітою, стали відомими дослідницями української мови, спектр їхніх українознавчих досліджень охоплював українську діалектологію (Г. П. Їжакевич. «Про особливості говірок Броварського району Київської області». — К., 1950), історію української літературної мови, стилістику сучасної української мови. Т. К. Черторизька стала відомим українським лексикографом ще в 60-і роки ХХ ст. завдяки праці над «Словником мови Шевченка» та редагуванням восьмого тому «Словника української мови», який одержав 1983 р. Державну премію СРСР у галузі науки і техніки.

Українознавчі праці Г. П. Їжакевич та Т. К. Черторизької 50–70-х років вирізняються ретельним дослідженням мовного матеріалу, високою вимогливістю до якості підготовлених іншими авторами розділів та словникових статей. Часто доопрацьовуючи їх відповідно до концепцій монографій та словників, вони вчили своїх учнів і співавторів доносити свої ідеї до користувачів прозорою науковою мовою, не зловживати наукоподібними термінами при збереженні високого стилю академічного викладу.

Працюючи над українознавчою проблематикою, Г. Їжакевич та Т. Черторизька не полишали своїх юнацьких захоплень русистикою, зіставними дослідженнями близькоспоріднених мов. Про це свідчать праці Г. П. Їжакевич про різні аспекти російсько-українських мовних зв'язків, опубліковані як у фахових вітчизняних та зарубіжних виданнях («Мовознавство», «Дукля», чехословацький альманах), так і в засобах масової інформації («Літературна газета», «Вітчизна», «Вісті з України»). Т. К. Черторизька опрацьовувала питання перекладу українською мовою російських синтаксичних структур різних моделей («Питання мовної культури». — К., 1968), наслідків міжмовного контактування на лексичному рівні.

По-справжньому лінгвістичний талант шановних учених розквітнув у створеному 1971 р. відділі російської мови, який очолила проф. Г. П. Їжакевич, а старшим науковим співробітником стала Т. К. Черторизька. Науковці відділу змогли знайти свою нішу в розгалуженій сфері лінгвістичної русистики: це і зіставні дослідження споріднених мов, і ортологія, і лінгвопоетика, і лексикографія.

Зіставні дослідження систем східнослов'янських мов, здійснені у відділі під керівництвом Г. П. Їжакевич, є логічним продовженням основних ідей її монографії «Російсько-українські мовні зв'язки радянського періоду» (К., 1969). Г. П. Їжакевич і Т. К. Черторизька зуміли згуртувати науковців відділу, кафедр російської мови вузів України для розв'язання наукових проблем функціонування російської мови в іншомовному оточенні, зіставних досліджень. Вони знаходили оптимальні варіанти при виконанні планових тем, ураховуючи індивідуальні лінгвістичні інтереси членів відділу, готуючи гідну наукову зміну. Основна частина науковців-русистів у 70–80-і роки в Інституті мовознавства — колишні аспіранти і докторанти або Г. П. Їжакевич, або Т. К. Черторизької.

Лексикографічний доробок науковців відділу російської мови становлять праці, аналогів яким у вітчизняному мовознавстві на час їх опублікування не було. Це «Словарь русского литературного словоупотребления» (К., 1987) за редакцією Г. П. Їжакевич. Галина Прокопівна була не лише відповідальним редактором, але й одним із укладачів. Вона так захопилася першим у її науковому житті укладанням словника, що іноді навіть запізнювалася на різні засідання, пояснюючи це запізнення тим, що «хотіла закінчити слово, а воно ніяк не давалося». У виданні, яке містить близько 4 тис. статей, представлено мовні факти,

які потребували ортологічної оцінки з погляду доцільності вживання в певній комунікативній ситуації і які викликають труднощі в користувача з огляду на семантику, акцентуацію, вимову, граматичні характеристики.

Значним внеском у поетичну лексикографію є укладений русистами Інституту двотомний «Словарь языка русских произведений Т. Г. Шевченко» (К., 1985–1986; відп. ред. Т. К. Черторизька), який був логічним продовженням «Словника мови Шевченка» (К., 1964), удостоєний Державної премії УРСР у галузі науки і техніки 1989 року. «Словарь языка русских произведений Т. Г. Шевченко» у двох томах фіксує всю лексику і фразеологію основних і варіантних текстів російських творів Шевченка і дає кожній лексичній одиниці мови вичерпну семантико-стилістичну та граматичну характеристику, яка супроводжується необхідними ілюстраціями.

Російські твори Кобзаря — це органічна частина його величезної творчої спадщини. Взаємодія української та російської лексичних систем у творчому доробку Шевченка є успішно дослідженою в монографії та численних статтях Т. К. Черторизької, що стали концептуальним підґрунтям цієї лексикографічної праці. Завдяки своїм дослідженням мови Шевченка Т. К. Черторизька стала знаним шевченкознавцем, до якого зверталися поціновувачі шевченкового слова «от Москвы до самых до окраин», історики, літературознавці, краєзнавці.

«Словарь языка русских произведений Т. Г. Шевченко» як продовження «Словника мови Шевченка» є водночас завершенням лексикографічного вивчення всієї творчої спадщини поета.

Г. П. Їжакевич і Т. К. Черторизька брали участь у створенні словників різних типів: перекладних, орфографічних, ортологічних. Це і «Українсько-російський словник» (К., 1999; відп. ред. Т. К. Черторизька, Л. Г. Скрипник, співукладач — Г. П. Їжакевич). Поеднанням російської лінгводидактики та лексикографії є «Орфографический словарь русского языка. Для начальных классов» (К., 1985; укладачі Г. П. Їжакевич, Т. К. Черторизька). Словник містить найскладніші щодо написання й вимови слова, які є важливими для учнів початкових класів. Його побудовано за диференційним принципом. У реєстр включено лексеми, близькі за вимовою, формою і нерідко за значенням із українськими корелятами, але відмінні від них за правописом тих чи інших компонентів.

Соціолінгвістична проблематика також цікавила Г. П. Їжакевич та Т. К. Черторизьку. Вони є провідними авторами колективної монографії «Функционирование русского языка в близкородственном языковом окружении» (К., 1981), у якій на основі порівняльно-зіставного дослідження основних категорій усіх рівнів російської, української і білоруської мов висвітлюються процеси та механізми російсько-українського й російсько-білоруського мовного контактування на матеріалах російського літературного (усного і писемного) мовлення в Україні та Білорусі.

У книзі «Украинско-русское двуязычие. Социолингвистический аспект» (К., 1988; відп. ред. Т. К. Черторизька) на великому фактичному матеріалі із застосуванням соціолінгвістичних методів розглядаються суспільні функції російської та української мов в Україні, характер їхньої взаємодії.

Важливим напрямом у роботі інститутських лінгвурисистів були ортологічні дослідження, спрямовані на виявлення механізмів засвоєння в Україні кодифікованого еталона літературно-нормованого російського мовлення. Першою фундаментальною працею, у якій узагальнено пошуки українських русистів у сфері культури російського мовлення, теоретично осмислено характер і напрями відхилень від норм російського літературного мовлення в російському мов-

ленні мешканців України є колективна монографія «Культура русской речи на Украине» (К., 1976; відп. ред. Г. П. Їжакевич, автори В. М. Бріцин, В. М. Калюжна, Т. К. Черторизька та ін.).

Ортологічний напрям досліджень продовжено у працях «Культура русской речи в национальных республиках» (К., 1984), «Пути повышения культуры русской речи на Украине» (К., 1986).

Лінгвістична наука традиційно пов'язана з широкою мовною практикою. У мовному вихованні людей пріоритетного значення набуває шкільна освіта, оскільки саме в школі закладаються основи свідомого ставлення до мовних явищ і пізнаються норми літературного мовлення.

Лінгводидактичні розробки Г. П. Їжакевич та Т. К. Черторизької представлено в монографіях «Пути улучшения подготовки учителей русского языка» (К., 1984), «Воспитание словом» (К., 1989), у яких висвітлюються проблеми мовного виховання при формуванні всебічно розвиненої особистості в умовах науково-технічного прогресу, моральні та психологічні аспекти гуманізації навчального процесу.

Певний внесок у розвиток російської лінгводидактики в Україні становлять підручники, навчальні посібники, словники для шкіл і вузів. Кілька видань витримав навчальний посібник «Русский язык» (для шкіл з поглибленим вивченням російської мови) Г. П. Їжакевич та В. І. Кононенка (К., 1991; К., 1992; К., 1998). Г. П. Їжакевич і Т. К. Черторизька були професорами не лише за званням, а й за покликанням. Їхні глибокі цікаві лекції пам'ятають випускники Київського університету, а також філологи Донецька, Дрогобича, Сімферополя, Чернівців, Одеси та інших університетських міст. Багатьом із них подальшу наукову долю визначила зустріч із Г. П. Їжакевич та Т. К. Черторизькою, які спрямували їхні наукові пошуки в потрібному напрямі.

Галузь науки тоді набуває довшеного вигляду, коли створено її історію. У праці «Традиции русского языкознания на Украине» (К., 1977; відп. ред. Г. П. Їжакевич) вперше зроблено спробу проаналізувати та критично оцінити внесок українських русистів у науку про російську мову, простежити традиції вивчення російської мови в наукових філологічних центрах України, розкрити наступність цих традицій в українській лінгвістиці XIX–XX ст.

Ю. О. ЖЛУКТЕНКО У СПОГАДАХ _____

Як окремий структурний підрозділ Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні відділ романо-германського мовознавства виник у вересні 1975 року. Організатором його був доктор філологічних наук професор Ю. О. Жлуктенко.

Відкриваючи новий відділ, дирекція Інституту мала на меті, по-перше, розширити діапазон мов і лінгвістичних проблем, що досліджувалися в Інституті, за рахунок германських і романських, які відзначаються важливими культурно-історичними і функціональними характеристиками та активно контактують зі слов'янськими мовами, а по-друге, забезпечити науково-теоретичну орієнтацію та координацію наукових досліджень, що на той час велися майже на 200 кафедрах іноземних мов вузів України.

На той час я працювала на кафедрі англійської філології Київського університету ім. Тараса Шевченка, очолюваній Ю. О. Жлуктенком. Пам'ятаю як часто після лекцій він казав, що йде в Академію. Академія у співробітників кафедри асоціювалася з Інститутом мовознавства.

Колектив відділу на час відкриття, крім його керівника, складався з дослідників англійської (мол. наук. співробітник В. М. Вовк), німецької (канд. філол. наук, ст. наук. співробітник В. Н. Бублик і мол. наук. співробітник А. М. Муховецький) та французької (мол. наук. співробітник Л. В. Аніщенко) мов.

Фінансування академічних наукових установ (особливо інститутів гуманітарного профілю) за часів Радянського союзу, як, зрештою, і в незалежній Україні, було доволі обмеженим, прогодувати сім'ю (а особливо багатодітну) на зарплату науковця ставало важкувато, саме тому В. Н. Бублик у 1978 р. з жалем, але все ж був змушений залишити відділ і перейти на педагогічну роботу. Звільнену посаду старшого наукового співробітника дирекція Інституту погодилася поділити на дві посади молодших наукових працівників. Так наприкінці 1978 року у відділі з'явилися О. В. Двухжилов, фахівець з історії германських мов, майбутній засновник вітчизняної нідерландистики (щоправда, вже у стінах національного університету ім. Тараса Шевченка), знавець малопоширеної фризської мови; разом з ним за рекомендацією Ю. О. Жлуктенка у відділ прийшла працювати англіст Н. М. Биховець. Моя творча співпраця з Юрієм Олексійовичем розпочалася ще в рідній *alma mater* під час укладання Англо-українського словника, який вийшов друком 1978 р. та Українсько-англійського, рукопис якого ми передали до видавництва «Радянська школа» у грудні того ж року.

Варто зазначити таку рису Юрія Олексійовича як демократизм, простота у стосунках з іншими людьми, відсутність зверхності, відкритість, готовність прийти на допомогу, дати пораду, скерувати наукову роботу в правильному напрямку.

Думаю, що більшості його аспірантів і докторантів (а їх у нього було близько 50), а також тим, хто мали з ним інші наукові контакти, він таким і запам'ятався.

Говорячи про Ю. О. Жлуктенка як особистість, не можна не згадати того, що йому було притаманне вміння передбачити не лише шляхи подальших напрямів дослідження мови, а й майбутнього розвитку країни. Так, наприкінці 70-х років минулого століття він радив звернути увагу на гендерну лінгвістику. А під час моїх останніх зустрічей з уже тяжко хворим Юрієм Олексійовичем узимку 1989 р. він, передрікаючи майбутні зміни в нашому суспільстві, говорив, що воєнні дії в Україні малоймовірні, якщо війни й будуть вестися на території Радянського Союзу, то вони відбуватимуться на Кавказі.

Слід відзначити також титанічну працездатність Юрія Олексійовича. Неможливо зрозуміти, коли він встигав писати. А писати він продовжував і тоді, коли був невиліковно хворим. Саме тоді, влітку 1989 року, він завершував роботу над монографією «Українська мова на лінгвістичній карті Канади» (К., 1990) і працю про свого наставника Михайла Яковича Калиновича (К., 1991). Це засвідчує ще одну рису Юрія Олексійовича — його шанобливе ставлення до своїх учителів.

І насамкінець, жага до пізнання незвіданого ніколи не залишала Юрія Олексійовича. Уже у зрілому віці він вивчив фризську мову, маловідому найближччу родичку англійської, написав книгу про неї, популяризував своїми перекладами на українську фризських авторів.

Після святкування свого 70-річчя у вересні 1985 р., залишившись зі своїми найближчими учнями і колегами, Юрій Олексійович переконував, що вчитися ніколи не пізно, що вчився він не лише за книгами, а й постійно спілкуючись зі своїми учнями.

МИХАЙЛО ЯКОВИЧ КАЛИНОВИЧ: СПРОБА НАБЛИЖЕННЯ

*«Все выше стройные лиловые алтеи,
Коснулись облака их чайные цветы,
Но был глагол — и пали ветры, золотая,
И свистли гроздьями с лазурной высоты»*

(М. Калинович, 1914 р.).

Працюючи у відділі, очолюваному Анатолієм Павловичем Непокупним, усвідомлюєш, якими важливими можуть бути окремі невеликі деталі, штрихи при наближенні до цікавих, творчих людей, що залишили слід у науці, культурі, духовному надбанні народу.

Образ Михайла Яковича складався в уяві поступово: з фрагментів розповідей, хронологічно роз'єднаних, уривків спогадів рідних і знайомих. Ми з дідом (у нашій родині, до речі, не вживали стосовно Михайла Яковича зменшених «дідусь» тощо) розминулися в часі, проте «ділили» спільний простір квартири на вулиці Горького. Мій батько працював над художніми перекладами з англійської мови за татовим письмовим столом, де світила та сама настільна лампа, стояло індійське письмове приладдя зі слонової кістки, вишукані антикварні статуетки, привезені дідом із подорожей, поряд, на підлозі, — велика китайська ваза, його кактуси на підвіконні, а на стінах — японська старовинна гравюра чудового невідомого майстра, роботи А. Дюрера, що з'явилися в нього в кабінеті після навчання в Німеччині. Такого роду «мінімалістичні» трофеї багато чого промовляли про їхнього власника, з дитинства знайомого мені за світлинами різних періодів, починаючи з маленької «дореволюційної», що зберігалася в бабусиному записнику, де він напрочуд статний та гарний, з густим хвилястим волоссям і палким поглядом з-під темних довгих вій. До стискання серця запам'яталася й одна з останніх, на якій Михайло Якович сидить серед своїх книжок, із задумливим виразом, у позі настовбурченого птаха.

З юних років гортала я сторінки дідових улюблених творів, що повернулися з евакуаційної Уфи (протягом життя Михайло Якович зібрав цікаву різномовну бібліотеку, яка налічувала сотні художніх і наукових творів, словників; за свідченням очевидців, під час Другої світової війни німецькі офіцери, що зайняли наше помешкання в окупованому Києві, грілися, кидаючи до печі скарби давньоіндійської мудрості, оригінали французьких просвітників, навіть німецькомовних поетів і філософів), серед яких — «мандрівніади» Конрада, Кервуда, Майн Ріда, збірки Рембо, Тютчева, Анненського, розкішне повне зібрання шедеврів Шекспіра, ще із старим прифтом, перші видання з присвяченнями

М. Рильського, як, наприклад, «Михайлу Яковичу — чаша дружби» (на однойменній збірці), П. Панча, Н. Рибак, О. Корнійчука, також монографії та статті С. І. Маслова, І. В. Шаровольського, М. К. Гудзія, багатьох дослідників словесності, колег і друзів.

Пізніше до мене потрапив збірник власних поезій Михайла Калиновича «Шалфейные холмы», виданий під псевдонімом Amaryllis (тут мені спадає на думку спогад Л. А. Булаховського, де вчений, зокрема, відзначав глибокі, майже професійні знання Михайла Яковича в галузі ботаніки) у Лейпцигу в 35-ти нумерованих літерами примірниках, один з яких під літерою «Р» був присвячений бабусі. Вірші віддзеркалювали юнацькі враження Калиновича — схвилюваність навколишньою красою, ніжність до рідних, зворушливу відчуженість першого справжнього кохання:

«Припухшим просекам на диво,
И тепа лесовых царей,
Надели маленькие ивы
Кокошники из янтарей» (В Подолии, с. 10).

«В глуши сиреневых хохлаток
И серой грабовой коры
Игра серебряных загадок
На бледном личике сестры.

К селу заглохшему Украйны
Тропинки медленный подъем,
Когда слетят лесные тайны
На наш блаженный водоем...» (с. 12).

Молодий Михайло Калинович захоплювався малюванням. Коли роздвільяєшся його малюнки, переважно невеликі за форматом, спадає на думку, що вони виявляють у автора аналітичну вдачу, про дослідницький хист свідчить їх структурованість, вивіреність колористичних переходів, увага до деталей, певна чіткість і продуманість ліній. Ось перед очима виникає «Гіацинтова водойма» — акварельна мелодія, згадка про рідне Поділля, а ще — пристрасно виписана старенька мати (моя прабабуся Ольга Дементіївна), зменшена віком постать в урочистому вбранні, яка ніби вибачається за свій вигляд і просить не судити строго; якась яскраво забарвлена східна маска, скрупульозно відтворена, примарна.

Велика частка малюнків, речей і навіть меблевих аксесуарів і кактусів була перевезена до кімнати-музею академіка М. Я. Калиновича у м. Тиврові Вінницької області, на відкритті якого були співробітники Інституту мовознавства Л. С. Паламарчук, Т. Г. Линник, також ми з братом Михайлом. Запамяталася вражаюча гостинність урочистого прийому, але найбільше — принадність спонтанного спілкування. Згадую, як підійшов до нас літній чоловік, показав на пагорбок удалині — треба, до речі, відзначити дивовижну магію місцевого рельєфу — із словами: «Бачите, там руїни, а колись стояла церква... Батько Калиновича, священник Яків Антонович, правив службу. Щира була людина, односельчани його любили. Я це знаю від тітки Марії, яка ще дівчиною прислужувала у них у домі. Що ж до господині, була поважна, знала мови, освічена». За часи громадянської війни жакнівську церкву знищили, батьківський будинок перетворили на школу. Останнє, здається, цілком символічно...

Михайло ріс єдиним хлопчиком у сім'ї і виніс з дитинства ніжну стурбованість матері та близьких за духом сестер Ніни і Ксенії. Уже в шість років йому через уроджену ваду серця, що в той час не оперувалася, судилося залишити отчий дім і розпочати «самостійне життя», ставши учнем Керченської гімназії.

Стосовно цього моя бабуся, Маргарита Михайлівна, асоціативно згадувала болісний факт з біографії великого трудівника літературної ниви — Оноре де Бальзака, через обставини в чотирирічному віці відірваного від материнської ласки. Ця рання самостійність загартувала і того, й другого, привчаючи до самоорганізації та дисципліни думки.

Гортаючи далі сторінки життя, натрапляємо на гімназиста відомої Київської колегії Павла Галагана. Там, як і скрізь, охоче давали прізвиська. Юного Калиновича знали як «папу римського». Серйозний, заглиблений у навчання, видавався старшим за інших. Виявляв блискучі здібності. Керівництво колегії надіслало батькам лист подяки, вважаючи за честь мати такого учня. Закінчив заклад із золотою медаллю. Наступним кроком було навчання в Петербурзькому університеті. Однак рік у несприятливому кліматі викликав загострення серцевої хвороби, що й повернуло Михайла до Києва. Ставши студентом Київського університету Св. Володимира, він знову знайшов друзів та однодумців, деяких із них ще знайомих по колегії. Серед філологів і літераторів особливо близькими були Микола Зеров, Борис Ларін, Володимир Отроковський. Завдяки останньому, 20-річний Калинович і познайомився із своєю майбутньою дружиною Маргаритою, молодшою сестрою Володимира, на гімназійному балу в далекому 1908 році. Дівчині тоді ледь виповнилося 12 років, але вона гарно танцювала, була весела й начитана. Поступово рішуча вдача, що крилася під ангельською зовнішністю, підкорила уяву романтичного несміливого студента. Отримавши університетський диплом, він був готовий одружитися, проте наречена була ще занадто молодою. Неможливість шлюбу підштовхнула його до рішення продовжити навчання в Європі. М. Калинович два роки вчиться в Лейпцизькому університеті, складає там магістерські іспити. Будучи дуже здібним до мов, він вільно спілкується німецькою, англійською, іспанською, французькою, подорожує європейськими країнами. Згадував, що якби довелося змінити місце проживання, обрав би розмірену мальовничу Швейцарію. Дістається до Аргентини. Весь час листується з бабунею, на той час уже студенткою Вищих жіночих курсів історико-слов'янського відділення. Листи Михайла Яковича — ще одна іскра його таланту.

В Аргентині він оселяється в родині пастора, прогулюється апельсиновим гаєм, за вимовою його майже не відрізняють від місцевої інтелігенції, пропонують залишитися назавсім. Молодий науковець затримується в цій країні, захоплений незнаною екзотикою. Проте один випадок прискорив рішення повернутися до рідних широт. Літнього вечора він сидів у парку, схилившись над книгою, раптом за спиною почув якісь незвичні звуки. То був рій надзвичайно великих метеликів. Його тонкій поетичній натурі вистачило цього враження, щоб негайно повернутися додому. Задум подальшого удосконалення освітнього рівня в Парижі був «відкоригований» Першою світовою війною.

Нарешті, 1915 року, приват-доцент університету Св. Володимира вінчається у величному Володимирському соборі з Маргаритою Отроковською, також із родини священика. Їй здається, що вона його не варта: вона миловидна, він — вродливий. Врода й розум, людяність і делікатність — усе дісталось одному! Сором'язливий Михайло відчував майже те саме. Недооцінювання себе притаманне коханню.

Занурюючись у ті часи, бабуня полюбляла мені казати: «У тебе є друзі, у нас було *середовище* — в цьому різниця», маючи на увазі творчий науково-інтелігентський осередок своєї молодості; пізніше вагому частку з них віднесуть до «неокласиків».

Про Михайла Яковича, його наукову й викладацьку діяльність пізніше прекрасно писали його учні та послідовники: І. П. Сунцова, О. С. Мельничук, Ю. О. Жлуктенко.

Із спогадів бабусі мене найбільше вразили кілька розповідей. І вона, і дід любили, зокрема, читати п'єси. Уже в останній період життя йому спало на думку: чому це він має читати твори улюбленого Г. Ібсена у недосконалих перекладах?! І протягом року вивчив норвезьку мову. Взагалі, він казав своїм студентам, що чим більше мов знаєш, тим легше вивчити наступну. В автобіографії Михайло Якович писав, що володіє понад двадцятьма мовами. Мав вишукану вимову, часто за кордоном його не сприймали як іноземця. Аспірантам викладав санскрит, готську, латинську, давньогрецьку мови. Бабуся завжди згадувала, що він надзвичайно сумлінно ставився до викладання, по 2–3 години готувався, незважаючи на недобрий стан здоров'я, до лекцій, які читав багато років (курси «Вступ до мовознавства», «Порівняльна граматики індоевропейських мов» та ін.), завжди ретельно обмірковував та поновлював матеріал. Був вимогливим до себе і своїх учнів, одночасно був людяним (підтримував їх у важкі роки, нерідко запрошував до себе на обід), захоплювався їхніми творчими особистостями. Крізь життя проніс дружбу з фахівцем з англійської мови Наталією Калачевською, польської — Елеоною Ржевуською, німецької — Іриною Сунцовою. Михайло Якович мало вмів спілкуватися на «побутові» теми, пожвавлювався тільки, коли мова заходила про філологію (в широкому розумінні), мистецтво тощо. Дуже цінував товариство О. І. Білецького, Л. А. Булаховського, М. Т. Рильського.

Останнім часом зацікавлення науковою спадщиною Михайла Яковича «рефлектується» у виданих в Україні і поза українським простором працях. Найістотнішими видаються індологічні розвідки філософа Ю. Ю. Завгороднього, а також дисертаційне дослідження О. М. Томенко «Історико-літературна концепція Михайла Калиновича в контексті українського літературного процесу 20–30-х років ХХ століття».

Мені не хотілося повторювати те, що вже написано й вийшло друком. Зовсім уникнути цього неможливо. Сподіваюся, у тому, про що тут згадано, можна простежити, наскільки знаковою була фігура діда в нашій родині.

Важко стверджувати, що склався портрет саме його особистості. Це було лише наближення... і знак любові.

ДО ПИТАННЯ ПРО СИСТЕМНУ КОНЦЕПТОГРАФІЮ СВЯТОГО ПИСЬМА _____

У статті викладено системні когнітивно-лінгвістичні принципи концептографічної інтерпретації текстів. Уведено поняття не випадкового тексту. Проаналізовано та систематизовано операційні засади концептографії не випадкових текстів. Теоретичні підходи проілюстровано на прикладі тексту Нового Завіту.

Ключові слова: Новий Завіт, концептографія, не випадковий текст.

Останніми роками з'являється все більше наукових публікацій з напряму концептології й концептографії. Зазначена активність умотивована збігом багатьох чинників, які зумовили розквіт когнітивної лінгвістики як ділянки когнітивної науки, зосередженої на вивченні мовних аспектів феномену знання, що є цілком природним в епоху становлення «суспільства знань». Особливої актуальності концептологічні студії набули завдяки потребам практики, яка все наполегливіше вимагає від учених розроблення засобів автоматичного пошуку смислів та інших змістово означених структур у великих цифрових текстових масивах, зокрема в Інтернеті. Нового звучання набувають праці згаданого напряму у зв'язку з розгортанням робіт, пов'язаних зі створенням елементів Грід-систем — надпотужних інтелектуальних мереж опрацювання інформації (так званих Knowledge Grid та NLP-GRID)¹.

Однак, незважаючи на екстраординарну концептологічну активність, відчувається певний брак досліджень, орієнтованих на операційні аспекти концептографії, тобто такі, де базові концентратори смислів, якими є концепти (а також їхні системи, комплекси) разом з їхніми змістовими репрезентаціями, будувалися б як результат застосування певних універсальних формалізованих теоретичних схем. Саме на цьому шляху, на нашу думку, можна досягти максимальної об'єктивності концептуального аналізу і, отже, концептуального опису дійсності та позбавитися відчуття випадковості, яке супроводжує чимало концептологічних побудов.

Зазначимо, що сучасна практика концептології демонструє два основні підходи до цього предмета: а) інтегрально-когнітивний, який ґрунтується на загальній сумі знань про галузь, що є об'єктом дослідження та опису, або на «мовній картині світу» в цілому, і б) текстуально-дискурсивний, орієнтований на конкретний дискурс або на достатньо чітко визначену суму текстів.

¹ Zhuge H. A knowledge Grid Model and Platform for Global Knowledge Sharing. Expert Syst. Appl. 22(4)(2002)313–320; Cannataro M., Talia D. The Knowledge Grid, Communications of the ACM.— 2003.— Vol. 46. N 1.— P. 89–93.

Наше дослідження ґрунтується саме на другому підході. Звідси й необхідність введення фундаментального для цієї гілки концептології поняття «невипадковий текст». Саме тексти, які в певному розумінні є не випадковими, об'єктивно (тобто незалежно від когнітивних, герменевтичних, аксіологічних та інших уподобань їхніх дослідників) виступають носіями певних систем концептів. Інакше кажучи, ми віримо, що саме для не випадкових текстів можливе створення універсальних схем, застосування яких приводить до концептографічного опису зазначених текстів, тобто побудови відповідних систем концептів спільно з їхніми інтерпретаціями.

Оскільки поняття не випадкового тексту є принциповим для нашого дослідження, спинимося на його визначенні. На інтуїтивному рівні воно є доволі прозорим. Наприклад, великий літературний твір (скажімо, роман), який характеризується добре розробленим сюжетом, єдиним комплексом дійових осіб, стильовою єдністю тощо, видається не випадковим у порівнянні, скажімо, з антологією творів поетів певної доби або певної країни. У той же час зрозуміло, що поняття не випадкового тексту непросте і може бути охарактеризоване лише комплексно. Ми виділяємо п'ять груп критеріїв не випадковості тексту: 1) статистичні критерії (особливості розподілу мовних одиниць, що містяться в тексті; кореляції між їхніми окремими підмножинами); 2) лінгвістичні (зв'язність тексту, його цілісність); 3) когнітивні (єдина модель знання (онтологія), яку можна побудувати на текстовій структурі); 4) прагматичні (цільові настанови тексту, його комунікативна орієнтація, модальність, ілюкутивність, перлокутивність тощо); 5) жанрово-стильові (стильова детермінованість тощо).

Кожна група критеріїв не випадковості повинна отримати глибші і водночас формально визначені інтерпретації; цьому будуть присвячені окремі праці концептологічного циклу, першою з яких є ця стаття. У ній нам достатньо інтуїтивних уявлень про не випадковість тексту, адже об'єктом нашого концептографічного дослідження є текст Євангелія — Нового Завіту², не випадковість якого не викликає жодних сумнівів.

Структурно-семантична організація не випадкового тексту являє собою єдність різних когнітивних рівнів, що забезпечує виконання певного комунікативного завдання. Побудова такої багаторівневої мовленнєвої системи зумовлена прагматикою тексту.

Текст Нового Завіту, як вищою мірою не випадковий, покликаний явити людям Боже одкровення, Божу істину і показати шлях до спасіння.

Якщо інтерпретувати прагматику цього тексту саме в такому розумінні, то одним із завдань дослідника – незалежно від його ідеологічних настанов — є віднайдення істини, вираженої різними мовними засобами, і в такий спосіб — розкриття смислу вчення, яке міститься в Новому Завіті як частині Святого

² Ми вживаємо назву «Новий Завіт», а не «Новий Заповіт», яка часто зустрічається у вітчизняній літературі, а також у назвах перекладів Святого Письма, оскільки *завіт*, на нашу думку, точніше передає біблійний зміст. Так, у комп'ютерній базі даних Словника української мови в 20 томах представлено такі лексичні значення слова *заповіт*.: «1. Офіційний документ, який містить розпорядження певної особи щодо її майна на випадок смерті. 2. *перен.* Настанова, наказ, дані послідовникам або нащадкам. Те саме, що *заповідь* 2», у той час як слово *завіт* має спеціальне біблійне значення, а саме: «*бібл.* Своєрідна форма взаємовідносин, союз, угода між Богом і людьми. *Ви стоїте сьогодні всі перед лицем Господа, Бога вашого .. щоб ти ввійшов у Завіт Господа, Бога свого, .. щоб поставити сьогодні тебе народом для Себе, а Він буде тобі Богом* (Біблія. Пер. І. Огієнка); *Текст Біблії християни називають Святим Письмом, Одкровенням Бога, Його Завітом, Словом Божим, Пророцтвами тощо* (із журн.)».

Письма. При цьому необхідність і практична потреба лінгвістичної інтерпретації біблійних текстів є беззаперечною, про що пишуть й учені-теологи. Так, відомий богослов А. Карсон наполягає: «Жодна людина не має права стверджувати, як це робить дехто: “Дух говорить мені, що значення фрагмента є таке або таке”. Як він може бути впевненим, що це — Святий Дух, а не дух омани, якщо він не має підтверджень, що його тлумачення ґрунтується на правильному значенні слів?»³.

Зрозуміло, що читаючи Новий Завіт, люди сприймають його по-різному, при цьому один бік віри є більш співзвучним духові одного християнина, другий — іншого. Наше завдання полягає в тому, щоб відшукати істину (за своєю природою — теологічну), виходячи з різних мовних засобів її вираження, і таким чином усвідомити об'єктивний зміст доктрини, яка міститься в Новому Завіті.

При визначенні методологічної парадигми цього дослідження вважаємо вартим уваги твердження Флойда В. Вільсона у статті «Як я тлумачу Біблію»: «Я працюю з переконанням у тому, що тільки справді об'єктивний метод дослідження бере до уваги реальність Бога і Його діянь і що будь-який інший погляд обтяжений припущеннями, які насправді, нехай і досить непомітно, містять приховане заперечення цілісної християнської віри». Цінним у цьому висловлюванні є настанова щодо орієнтації на об'єктивні методи. На нашу думку, таким об'єктивним методом дослідження тексту є метод його концептологічного і концептографічного аналізу.

Виходячи з викладеного, сформулюємо мету нашого дослідження. Це: 1) визначення особливостей концептів тексту Нового Завіту на основі виявлення об'єктивними методами їхньої ієрархічної структури (субконцепт — концепт — суперконцепт), 2) опис класифікаційних ознак біблійних концептів, що становлять зміст тексту — від ядра до периферії, а також 3) з'ясування системних характеристик концептуального комплексу Святого Письма і на цій основі — 4) визначення спеціального формалізованого об'єкта — «концептографічної системи», системні принципи побудови якого можуть бути застосовані до визначення концептуальних комплексів будь-яких не випадкових текстів. Зрозуміло, що таке масштабне завдання не може бути повністю розв'язане в одній статті, тому автори вважають цей текст лише вступом до системної концептографії та прикладом застосування методу концептографічних систем, повну, замкнену теорію яких ще необхідно побудувати.

При виконанні дослідження ми виходимо з уявлення про концепт як порівняно сталу інформаційно-когнітивну сутність, що є носієм або концентратором смислів певного дискурсу або певної системи знань. Не завжди формування концептів є наслідком свідомої діяльності того або тих, хто створював певний дискурс чи формував певну систему знань. Можуть траплятися випадки, коли певні концепти виникають як результат неусвідомлюваного («безсвідомого», «позасвідомого»), «автоматичного» процесу, як наслідок «природи речей» і усвідомлюються вже постфактум. Проте концепти завжди інтенсивно взаємодіють з мовною системою, перебираючи на себе її властивості, через що дослідження концептів неодмінно пов'язується з їхніми втіленнями в мові — мовними «іпостасями». Таким чином, концепт є певною когнітивною абстракцією, яка узагальнює значення (сенси) ряду своїх мовних реалізацій. Отже, конкретна форма концепту визначається певним інтервалом абстракції, у

³ Цит. за книгою: Верклер Г. Герменевтика. Принципы и процесс толкования Библии. — Б. м., Б. р. — С. 60.

його межах він є стійким і якісно визначеним через обсяг лексико-семантичної парадигми, що формується мовними одиницями, які передають цей концепт у тексті.

Концепт визначається цілим рядом ознак, суттєвими серед яких є багатовимірність і дискретна цілісність смислу, властива лінійному, не випадковому тексту як носієві певного культурно-історичного простору. У процесі дослідження дискурсної організації не випадкового тексту описуються парадигми і позиції, які репрезентують концептуальні кластери, формуючи цілісну концептуальну систему. Зрозуміло, що будь-яка концептуальна система складається з певної кількості різних концептів, формування яких відбувається за індивідуальною схемою в кожному конкретному тексті і які можуть бути осмислені лише в межах певної мовної парадигми, оскільки передбачають закріпленість за певним способом мовної реалізації. Проте всі такі концептуальні побудови і структури мають спільні властивості й ознаки, зміст яких можна передати таким чином.

У не випадковому тексті маркери концептуального комплексу втілюються у вигляді множини так званих ключових, домінантних слів (формально-граматично ними можуть бути й словосполучення). На першому етапі дослідження концептосфери тексту здійснюється виділення цих слів у системі лексико-семантичних засобів тексту.

Ключові слова мають ряд суттєвих ознак, що дозволяють диференціювати їх на фоні інших лексичних одиниць. Такими ознаками є: 1) високий ступінь повторюваності цих слів у тексті, частотність їх уживання; 2) здатність конденсувати, згортати інформацію, виражену у відповідній частині тексту, а також і текстом у цілому (ця ознака особливо яскраво виявляється в ключових словах заголовної позиції); 3) редукована контекстом багатозначність, семантична визначеність, реалізація в тексті їхніх парадигматичних, синтагматичних і словотвірних зв'язків.

Опора на ключові слова зумовлена тим, що вони формують систему лейтмотивів, які характеризуються високим ступенем підключення до текстових смислів завдяки розвиненій сітці зв'язків і відношень, що їх індукує повторюване слово, а отже, вони є провідними носіями смислів, утворюють своєрідний змістовий каркас, на який «натягуються» основні ідеї тексту. Таким чином, ключове слово є представником надвербального змісту, співвідносного з певними текстовими фрагментами, воно є одним із виявів категорій перспекції і ретроспекції тексту. Лейтмотив тексту за своєю природою має знаковий характер, репрезентуючи певне імпліцитне, інваріантне значення, що виникає на основі структур вербального тексту — смислових асоціацій і «перегукувань» у текстовій структурі, він формує композиційний зв'язок між фрагментами дискурсу, лінії його розвитку, стійкі мотиви й наскрізні образи, утворюючи в такий спосіб архітектоніку тексту. Засоби організації такого загального змісту можуть бути різними, його конструюють різні мовні й текстові одиниці, а їх комплексний аналіз на основі визначеної і сталої сукупності семантичних процесів дозволяє окреслити сутнісні ознаки світу, що моделюється текстом, визначити підтекст твору та його наскрізні образи.

Ключовий знак має формальне вираження — частіше за все тією чи іншою мовною одиницею, рідше — знаком вторинної семіотичної системи або знаками, що виникають унаслідок унікальних текстових процесів, властивих лише конкретному тексту. При визначенні ключових слів Нового Завіту до уваги не

бралися службові частини мови, а також повнозначні високочастотні слова, які апріорі є нерелевантними для формування біблійних смислів (наприклад: *жінка, світ, тіло, час, іти, говорити, бачити, чути, великий, короткий* та ін.); не враховувалися також біблійні слова, що не виявили конструктивності при формуванні біблійних постулатів: *ангел* (*ангел з'явився, ангел сказав* і т. д.), *пророк* (*слухайте пророка, Бог поставив пророка* тощо), а також *дух, душа, перво-священик, хрестити, церква* і т. ін.

При аналізі ключових слів ураховувалися деривати (*віра – вірувати, віруючий, повірити, увірувати, невіра, невіруючий* та ін.) й синоніми (*Євангеліє – Блага Вість, благовість, слово спасіння* тощо).

Таким чином, як ключові для цього дослідження були обрані слова, що мають понад 100 слововживань у тексті (*Ісус Христос* – 954 слововживання, *Бог* — 830, *віра* (вірувати...) — 571, *Господь* — 551, *Отець* — 311, *закон* — 181, *гріх* — 155, *спасіння* — 152, *благодать* — 135, *Царство Небесне* — 133, *Євангеліє* — 122).

Першим кроком в аналізі текстових концептів є виділення ключових слів на основі їхньої частотності й змістового наповнення в тексті. Ця процедура дозволяє визначити перший, «зовнішній» концептуалізований шар структури Нового Завіту. Подальша концептографічна методика складається з дослідницьких процедур, спрямованих на висвітлення їхнього текстового наповнення. Аналіз текстового простору, спрямований на декодування, розгортання та актуалізацію концептуальної структури, демонструє закріплення її елементів за певними вербальними засобами реалізації, сукупність яких становить «план вираження» відповідних лексико-тематичних кластерів, вибудованих навколо домінанти — ядра, представленого іменем концепту. Оскільки інтерпретація концептів спирається на певну лексико-семантичну множину, суть методу полягає в семантичному виведенні компонентів концептуалізованої області із сукупності мовних одиниць, що розкривають одну тему (мікротему). Для цього на основі текстових матеріалів визначається референтна ситуація, з якою співвідноситься певний концепт, причому увага зосереджується на текстових значеннях і смислах, що встановлюються найближчим контекстом, залишаючись у рамках дистрибутивних зв'язків лексем. Таким чином, реконструкція і семантичне дослідження концепту може розраховувати на повноту за умови здійснення аналізу текстового простору в цілому, а не фрагментарно. Тобто для визначення концептуальної природи ключових слів тексту необхідно врахувати і зафіксувати семантику, породжувану розгортанням дискурсу. В результаті такого аналізу вибудовуються багатокомпонентні смислові системи текстових реалізацій ключових слів.

Як приклад наведемо функціонування в тексті Нового Завіту ключового найменування — *Ісус Христос*, яке одержує смислове наповнення при оперті на певні лексико-семантичні множини, визначаючи в такий спосіб основні семантичні лінії, пов'язані з ім'ям Божого Сина.

При аналізі враховувалися також дані етимології досліджуваних одиниць: *Ісус* — грецька форма єврейського імені Єшуа — скорочена форма від Єгошуа, що означає «Єгова є спасіння (спасає)», або «Господь є спасіння (спасає)». Слово *Христос* означає «месія» (євр.), або «помазаник» (гр.). Із плином часу назва «Христос» стала так тісно асоціюватися з ім'ям, що все словосполучення — *Ісус* (Який є) *Христос* — перетворилося на ім'я *Ісус Христос*. У давньогрецькому оригіналі Старого Завіту вживається слово *μασιαχ*, яке означає «помазаник». Відповідне арамейське слово *мешиха* набуло в давньогрецькій вимові форми *Μεσσίας* (українською — *Месія*), а в грецькому перекладі — *Хрис-*

тос. Як відомо зі Старого Завіту, помазаниками називали людей, покликаних через помазання єлеєм на особливе Боже служіння. Вони проходили через обряд помазання і таким чином виділялися для здійснення певних установлених Богом обов'язків теократичного порядку. Це були священики, пророки і царі. Ісус із Назарета прийшов, щоб здійснити місію, яку не могли виконати ні старозавітний народ, ні його помазаники — священики, пророки і царі. У цьому розумінні Ісус із Назарета, Якого «помазав Святим Духом і силою Бог», щоб бути Месією, є істинним Пророком, Священиком і Царем: «Він знайшов перше Симона, брата свого, та й говорить до нього: Знайшли ми Месію, що визначає: Христос» (Ів.1:41)»⁴.

Ім'я Ісус Христос отримує цілий ряд змістових інтерпретацій, які моделюються через системне використання певних мікроконтекстів. Саме завдяки текстовим впливам Нового Завіту забезпечується смислове наповнення цього найменування, участь у якому беруть інші концептові складники Святого Письма, зокрема

віра: «Ісус же до нього промовив: Іди, твоя віра спасла тебе! І той зараз прозрів, і пішов за Ісусом дорогою» (Мар. 10:52); «Ісус же, почувши, йому відповів: Не лякайся, тільки віруй, і буде спасена вона» (Лук.8:50); «Ісус же до нього сказав. Стань видючий! Твоя віра спасла тебе!» (Лук. 18:42); «Ісус відповів і сказав їм: Оце діло Боже, щоб у Того ви вірували, Кого Він послав» (Ів. 6:29); «Ще ж написано, щоб ви вірували, що Ісус є Христос, Божий Син, і щоб, віруючи, життя мали в Ім'я Його!» (Ів. 20:31); «І я свідчив юдеям та гелленам, щоб вони перед Богом покалялись, та вірували в Господа нашого Ісуса Христа» (Дії 20:21); **спасіння:** «Та ми віруємо, що спасемося благодаттю Господа Ісуса так само, як і вони» (Дії, 15), «бо Бог нас не призначив на гнів, але щоб спасіння одержали Господом нашим Ісусом Христом» (1 Сол. 5:9), «Вірним і гідним усякого сприйняття є слово, що Ісус Христос прийшов у світ, щоб спасти грішників, серед яких першим є я» (1 Тим. 1:15), «так і Христос один раз був у жертву принесений, щоб понести гріхи багатьох, і не в справі гріха другий раз з'явитися тим, хто чекає Його на спасіння» (Євр. 9:28); **гріх:** «І вона вродить Сина, ти ж даси Йому ймення Ісус, бо спасе Він людей Своїх від їхніх гріхів» (Матв.1:21), «А Ісус, як почув, промовляє до них: Лікаря не потребують здорові, а слабі. Я не прийшов кликати праведних, але грішників на покаєння» (Мар. 2:17), «Наступного дня Іван бачить Ісуса, що до нього йде, та й каже: Оце Агнець Божий, що на Себе гріх світу бере!» (Ів. 1:29), «Бо й Христос один раз постраждав був за наші гріхи, щоб привести нас до Бога, Праведний за неправедних, хоч умертвлений тілом, але Духом оживлений» (1Петр. 3:18); **Євангеліє:** «І ходив Він по всій Галілеї, по їхніх синагогах навчаючи, та Євангелію Царства проповідуючи, і вздоровлюючи всяку недугу, і вську неміч між людьми» (Матв. 4:23), «Ісус відказав: Поправді кажу вам: Немає такого, щоб дім полишив, чи братів, чи сестер, або матір, чи батька, або діти, чи поля ради Мене та ради Євангелії» (Мар.10:29), «Він слово послав для Ізраїлевих синів, благовістячи мир через Ісуса Христа, що Господь Він усім» (Дії.10:36), «Але я ні про що не турбуюсь, і свого життя не вважаю для себе цінним, аби не скінчити дорогу свою та служіння, яке я одержав від Господа Ісуса, щоб засвідчити Євангелію благодаті Божої» (Дії. 20:24); **Небесне Царство:** «Із того часу Ісус розпочав проповідувати й промовляти: Покайтеся, бо наблизилося Царство Небесне!» (Матв. 4:17), «А коли Іван виданий був, то прийшов Ісус до Галілеї, і проповідував Боже Євангелію, і говорив: Збулися часи, і Боже Царство наблизилося. Покайтеся, і віруйте в Євангелію!» (Мар. 1:14-15), «Бо щедро відкриється вам вхід до вічного Царства Господа нашого й Спасителя Ісуса Христа» (2 Петр. 1:11).

Концептуальне дослідження імені Ісус Христос дозволяє проаналізувати текстову мотивацію його значення через етимологію і контекстуально-семантичний опис зв'язків імені з концептуально зумовленими функціонально-смісловими групами, які й визначають конструктивні елементи його смислового наповнення. При цьому спостерігаємо чітко виражену співвіднесеність між

⁴ Цитати наводяться за текстом: Біблія або книги Святого Письма Старого і Нового Заповіту із мови давньоєврейської й грецької на українську наново перекладена / Пер. І. Огієнко.— К., 1992.— 1255 с.

словами *Ісус* і *Христос* на рівні текстової інтерпретації та асоціативних зв'язків між ними. Проведений аналіз дозволяє дати таке тлумачення цього імені: *Ісус* є *Месією*, Який спасає людей через служіння Пророка, Священика і Царя. Як Пророк Він дає людям пізнання Євангелія; як Священик Він Своєю жертвою звільняє людей від гріхів, виступаючи потім посередником між Богом і ними; як Небесний Цар Він вірою відкриває їм дорогу в Своє Царство.

На третьому етапі концептуалізації текстового простору відбувається так зване «занурення» в текст, здатне декодувати, розгорнути й актуалізувати внутрішню, смислову структуру тексту. На цьому етапі здійснюється моделювання підтексту твору через текстову експлікацію суперконцептів. Останні є носіями багатовимірних ланцюгів смислів, виражених, як правило, словами і словосполученнями. Контекстуальний аналіз, що спирається на статистику ключових слів, дозволяє побудувати відповідний багатовимірний індекс — лексикографічну систему основних, домінантних понять (семантичних зон) Святого Письма, їхніх зв'язків і кількісних (статистичних) характеристик. Як смисловий портрет тексту Нового Завіту розглядаються фразові об'єднання кількісно рівнозначних семантичних домінант, а отже, таких, які мають рівноцінну смислову вагу в тексті, що дозволяє вибудувати цілісну систему їхньої смислової значущості, використовуючи їх як семантичні маркери для подальших когнітивних і герменевтичних студій.

Таким чином, у системі концептосфери Нового Завіту суперконцептами виступають фразові об'єднання, які організують текстові смисли у вигляді ядерної, серединної та периферійної зон:

Ісус Христос спасає людей через віру (елементи зустрічаються понад 10 разів);

Ісус Христос спасає людей через віру, прощаючи їхні гріхи і даруючи їм вічне життя в Небесному Царстві (додано ті, що зустрічаються понад 5 разів);

Ісус Христос пролив Свою кров і воскрес, щоб *прощати*, благословляти, зцілювати, освячувати і **спасати людей**, які покалися *в гріхах* і хрестилися, **через** проповідь Євангелія, **віру** і благодать, *даруючи їм вічне життя в Небесному Царстві* (додано ті, число яких більше або дорівнює 3).

Аналогічні текстові побудови виконано і для інших елементів концептосфери Нового Завіту, що дозволило зробити такі висновки.

Концепти відіграють визначальну роль у забезпеченні когнітивної структури тексту. Вони є актуальними одиницями в системі текстових відношень, які репрезентують кванти структурованого знання, сформовані в тексті у вигляді багатовимірних смислових утворень, де можна виділити три основні виміри: 1) *компонентний (лексичний)* вимір — у вигляді системи ключових слів, що реалізують у своїй семантичній структурі базові значення концептів і представляють його актуальний, ідентифікаційний шар, маніфестуючи водночас мовний складник когнітивного каркасу тексту; 2) *текстовий (інтерпретаційний)* вимір, сформований комплексними текстовими структурами — певними лексико-семантичними множинами, які «обчислюються» за допомогою описаних вище процедур і представлені мережею своїх реалізацій; 3) *смисловий (нід-текстний)* вимір, який демонструє смислові домінанти тексту, вибудовані в ряди (ланцюжки) за їхньою концептологічною значущістю, що репрезентують імпліцитну інформацію, на основі якої формуються смислові лінії глибинної структури тексту.

Важливо, що всі три виміри репрезентації концептографічної структури тексту реалізуються за допомогою процедур майже алгоритмічних, які значною

мірою можуть бути автоматизовані. При такому підході концепти постають когнітивними структурами, які узагальнюють значення ряду своїх мовних реалізацій, маніфестують текстові смисли, виступаючи посередниками між мовною та позамовною реальністю твору, а вивчення їх уживання та значення надає ключ до розуміння головної мети твору. На матеріалі Нового Завіту запропонована методика дозволила експлікувати з підтексту вербалізовані смисли, провідні біблійні ідеї, сформовані контекстом цілого і представлені концептосферою Святого Письма.

V. A. SHYROKOV, L. L. SHEVCHENKO

THE PROBLEM OF SYSTEMIC CONCEPTOGRAPHY OF THE HOLY BIBLE

The paper describes systemic cognitive-linguistic principles of the conceptographic interpretation of the texts. The concept of nonrandom text is introduced. The operational principles of conceptography for the nonrandom texts are analyzed and systematized. Theoretical approaches are illustrated by the example of the New Testament text.

Key words: New Testament, conceptography, nonrandom text.

До 175-річчя від дня народження Олександра Опанасовича Потебні

И. Г. ДОБРОДОМОВ, Л. А. ЩЕРБАКОВА

ОБ ОДНОМ НАБЛЮДЕНИИ А. А. ПОТЕБНИ И ЕГО ДАЛЬНЕЙШЕМ ОСМЫСЛЕНИИ В РУССКОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ

А. А. Потебня в 1879 г. обратил внимание на разное произношение слова *сума* и предположного сочетания *съ ума*, отметив наличие особого звука между предлогом и следующим за ним словом с гласным началом в сочетании *съ ума* [сумă], затруднившись его назвать. Это наблюдение ученого было забыто, но впоследствии лингвисты видели в этом загадочном звуке гортанную смычку (фр. *coup de glotte*, нем. *Knacklaut*), которая претендует на роль своеобразной факультативной фонемы, проявляющейся, например, внутри слова в минимальной паре *сѹжєнный* — *сужєнный* [с'у́жəнə] — *сужəнə*]. Разное проявление гортанной смычки связано с пограничными сигналами, о которых писал Н. С. Трубецкой применительно к словам и морфемам.

Ключевые слова: пограничные сигналы, оглушение согласных, смягчение согласных, твердый приступ, гортанная смычка.

В большом научном наследии А. А. Потебни имеются наблюдения и соображения, которые опередили время и долго оказывались невостребованными, но впоследствии получили дальнейшую разработку другими учеными гораздо позже его и зачастую независимо от него.

Таковы были соображения А. А. Потебни об особом звуке, который он явно слышал между согласным звуком предлога и следующим за ним словом, начинавшимся гласным звуком: «Мне кажется вернымъ, что мы *слухом* различаем “с А́нной (с'Анной) и сáнной”, “с ума́ и сумá”, “из у́ст и изу́стный”, “разогрѣть и разогрѣть”. Есть ли это глухой звук? И да, и нет. Да, в смысле того минимума гласности, без которого “согласная эксплозивная на конце не могла бы быть произнесена; нет — в смысле глухого, образующего слог”¹.

Спустя полвека Е. Д. Поливанов определил характер этого оставшегося для А. А. Потебни загадочным звукопредставления (так Поливанов называл фонему) как гортанного взрывного гласного (фр. *coup de glotte*, н. *stimmbänderverschluss*), проявляющегося в медленном произношении: «Это звукопредставление, в конце концов, оказывается не чуждым даже русскому языку, по крайней мере произношению уроженцев Прибалтики, примером чего может служить мой собственный (Е. П.) индивидуальный говор. Именно, м. б. под влиянием немецкого языка, на котором я говорил в детстве, в словах с начальным гласным я нормативно употребляю [ʔ]; когда же перед основой такого слова имеется согласный предлога (к, от и т. п.), гортанный смычный [ʔ] оказы-

¹ Потебня А. А. Разбор сочинения П. Житецкого «Очерк звуковой истории малорусского наречия». К., 1876 г. // Записки Имп. Академии наук. Приложения к XXXIII. — СПб., 1879. — С. 824; С. 61 отдельного оттиска.

вается принципиальной границей между данным согласным и началом основы; получаются, таким образом, своего рода “гамзированные” согласные: [kʰas:u] = “к отцу”, [atʰas:a] = “от отца” и т. д. В таких же случаях, как “в ад”, “в атаманы”, этот *coup de glotte* [ʔ], действуя как и прочие глухие согласные, оглушает собою (при медленном произношении, ибо в быстрой речи это [ʔ] я часто пропускаю) предшествующее *v* предлога (или “префикса”): [fʰat, fʰatamanʂ]»².

Здесь привязывание гортанного смычного к Прибалтике и к влиянию немецкого языка едва ли существенно, зато чрезвычайно важна связь его с медленным произношением, что коррелирует с «тщательным произношением» и наименованием этого звука «легкой задержкой» в комментариях А. М. Сухотина к книге Э. Сепира «Язык» применительно к появлению твердого приступа в русском языке: «В русской речи <...> он фонемой не является, но все же иногда может попадаться <...> при чрезмерно тщательном произношении *от этого*, когда между *т* и *э* слышится легкая задержка»³.

А. А. Реформатский в примечаниях к русскому переводу французского «Словаря лингвистических терминов» появление в русском языке гортанного смычного привязывает к «искусственному» произношению с использованием одного из примеров Е. Д. Поливанова: «В русском произношении гортанный приступ может возникать лишь при искусственном отделении предлога, заканчивающегося согласным, от существительного (и не только.— *И. Д., Л. Щ.*), начинающегося гласным: *к/отцу*»⁴.

Со старательным произношением гортанная смычка увязывается и в дальнейшем: ее «можно услышать, если постараться различить произношение словосочетаний *письмо о Тане* и *письмо от Ани*. Во втором случае после [t] ясно слышен гортанный смычный»⁵.

Рассматривая проявляющуюся в сочетаниях предлогов *в*, *к* с гласным началом последующего слова закономерность сохранения их твердого произношения, Р. И. Аванесов не видит, однако, наличия в получающихся сочетаниях твердого приступа перед начальным гласным следующего за предлогом слова: «Игнорирование ее <этой закономерности> может привести к двусмысленности: фраза *ја нѣп'исѧ ѿиѧл'ију* — может иметь два значения (*я написал Виталию* и *в Италию*). Напротив того, соблюдение ее дает возможность дифференцировать эти значения: *ѿиѧл'ију* (*Виталию*), *ѿиѧл'ију* (*в Италию*).

То же, примерно, можно сказать о еще более распространенном произношении *к'-ивѧну*, *к'-ин'с'т'итуту* вместо орфоэпических *к-ывѧну*, *к-ын'с'т'итуту*. Правда, [к] и [к'] (в противоположность [в] и [в']) не образуют в русском языке двух разных фонем. Но сочетание [кы] употребляется только на стыке двух слов, и потому оно служит ярким средством образования этого положения. Несоблюдение этой особенности русского произношения также может привести к двусмысленности. Фраза — *к'ир'и нѣл'зѧ ит'и* может иметь два значения: *Кире нельзя идти* и *к Ире нельзя идти*. Эти значения легко различаются в литературном произношении: *кѣр'и* (*к Ире*), *к'ир'и* (*Кире*)»⁶.

² Поливанов Е. Д. Введение в языкознание для востоковедных вузов.— Ленинград, 1928.— С. 90.

³ Сепир Э. Язык. Введение в изучение речи.— М.; Ленинград, 1934.— С. 185–186.

⁴ Марузо Ж. Словарь лингвистических терминов.— М., 1960.— С. 8.— Прим. ред. 2.

⁵ Шайкевич А. Я. Введение в лингвистику.— М., 1995.— С. 24.

⁶ Аванесов Р. И. Вопросы русского литературного произношения // Рус. яз. в шк.— 1937.— № 4.— С. 91–93.

Последний пример (*к Ире — Кире*) послужил для А. Н. Гвоздева стимулом к тому, чтобы оспорить принятое в «московской фонологии» в то время объединение в одну гласную фонему [и] гласных [и] и [ы], а также в одну фонему [к] согласных [к] и [к'], которое сейчас уже осталось в прошлом⁷. Никаких звуков между компонентами сочетания *к Ире* А. Н. Гвоздев, как и Р. И. Аванесов, не отмечает, но указывает, что *к Ире* [к'ыр'и] и *Кире* [к'ир'и] различаются фонемами [к], [ы] в первом примере и [к'], [и] — во втором: «Для иллюстрации того, что смысловозначительная функция звуков необязательно связана с их положением в отдельных позициях, любопытны такие соотношения: *Отнеси к Ире* (к'ыр'и) — *Отнеси Кире* (к'ир'и), или *К Иргизу* (кыр'г'изу) — *Киргизу* (кир'г'изу). Различие здесь налицо...

На худой конец необходимо признать разными фонемами хотя бы одну из этих пар звуков»⁸.

Совсем по-иному к явлениям типа описанных у А. А. Потебни, Е. Д. Поливанова, А. М. Сухотина, А. А. Реформатского и А. Я. Шайкевича и Р. И. Аванесова подошел Н. С. Трубецкой, который считал вообще сильный приступ одним из разграничителей между языковыми элементами, но при анализе сочетаний предлогов с конечным согласным и начинающихся с гласного следующими словами не обращается к твердому приступу (как это было и у Р. И. Аванесова): «В русском языке (так же как в немецком и английском) противоположение палатального и велярного *к* является афонематическим: перед *е*, *и* звук *к* произносится как палатальный, а во всех прочих положениях — как велярный. Это правило, однако, недействительно за пределами слова. Если одно слово оканчивается на *к*, а другое рядом стоящее начинается с *е* или *и*, то *к* остается велярным, а гласные *е*, *и* оказываются соответственно сдвинутыми назад (*е* > *Е*, *и* > *и*), например: “к этому” произносится *kEtəmʲ* (но “кета” произносится *k'etā*); “мог это” произносится *mokEtə*, “к избам” произносится *kʷzɐbəm* (но “кис бы” произносится *k'izbu*), “друг и приятель” произносится *dru'kʷ pr'ijæt'il* (но “руки приятеля” — *rʊkʲ pr'ijæt'il*”). Таким образом, сочетания *кЕ*, *кш* в русском языке являются групповыми сигналами, указывающими на наличие границы слов между фонемой *к* и следующими за ней гласными *е*, *и*. Перед *е* внутри морфемы в русском языке возможны только палатализованные согласные, в результате чего в этом положении корреляция по палатализации нейтрализуется, но если перед *е* пролегает морфологическая граница, то предшествующий согласный может не смягчиться; ср. «с этим», «из этого», «в этом», «под этим», «от этого» (произносятся *set'im*, *izetəwə*, *vetəm*, *pādetim*, *ātetəvə*), где отсутствие палатализации перед *е* является афонематическим групповым сигналом морфологической границы»⁹.

Невнятную критику этих наблюдений Н. С. Трубецкого высказал А. А. Реформатский, но его критика, кажется, осталась без последствий: «В качестве групповых пограничных сигналов в русском Трубецкой указывает на сочетания [кэ-] [кы-] (*к этому*, *к избам*). То же и в случаях: *с этим*, *из этого*, *под этим*, *от этого* без палатализации [с, з, д, т]. Здесь Трубецкой опять-таки несколько эмпирико-статистически подходит к вопросу. Ведь в последних примерах *с*, *без*, *под*, *от* — отдельные слова, законом для которых является сохранение твердос-

⁷ Касаткин Л. Л. Фонетика. Орфоэпия // Краткий справочник по современному русскому языку. — 2-е изд. — М., 1995. — С. 106, 107.

⁸ Гвоздев А. Н. О фонологии «смешанных» фонем // Известия Академии наук СССР: Отд. лит. и яз. — 1953. — Вып. 1. — С. 51–52.

⁹ Трубецкой Н. С. Основы фонологии. — М., 2000. — С. 294–295.

ти конечной согласной; значит, это не «групповые сигналы». Что же касается предлога *к*, то перед *э* в русском *к* здесь не палатализованное, и не просто заднеязычное, а заднеязычное средненебное: *к этому, к Эмме*¹⁰.

Приходится пожалеть, что А. А. Реформатский в эту свою реплику не включил свой опыт анализа пограничного сигнала в паре *Кире* — *к Ире* 1957 г.¹¹, а также пример *к⁷отцу* (в его транскрипции *к/отцу*), использованный им вслед за Е. Д. Поливановым в примечании к словарной статье *Гортанный приступ* в «Словаре лингвистических терминов» Ж. Марузо (1960): все три подхода А. А. Реформатского к одному и тому же явлению остались у него изолированными, что не позволило сделать общий вывод.

Разная трактовка явлений на стыке консонантного исхода предлога и следующего за ним слова с вокалическим началом у А. А. Потебни с его последователями, с одной стороны, и у Н. С. Трубецкого и Р. И. Аванесова, — с другой объясняется тем, что у них была опора на разный материал: первая группа исследователей делала свои наблюдения над идеальным (полным, искусственным, старательным, медленным, тщательным, акцентированным, отчетливым) стилем произношения, а Н. С. Трубецкой и Р. И. Аванесов описывали разговорный стиль, свойственный спокойной беседе людей без акцентирования каких бы то ни было речевых элементов.

Именно последний стиль произношения (разговорный) и является объектом исследования наших фонетистов и предметом пропаганды пуристов-орфоэпистов при игнорировании полного стиля.

Неучет противопоставления полного и разговорного стилей произношения был основой безрезультатности дискуссии между А. Н. Гвоздевым и А. А. Реформатским о причинах разного произношения слов пары *к Ире* и *Кире*, состоящих, по А. А. Реформатскому, из одинаковых фонем (=букв).

Решение этого парадокса Р. И. Аванесова — А. Н. Гвоздева было предпринято А. А. Реформатским в рамках той старой московской фонологической школы, когда в ее рамках согласные [к] и [к'], а также гласные [и] и [ы] объединялись парно и считались позиционными вариациями фонем [к] и [и].

Разбирая различное произношение входящих в пару *к Ире* — *Кире* фонетических слов, А. А. Реформатский настаивал, что в обоих случаях «состав фонем тот же», однако «в случае *к Ире* фонема [к] в сильной позиции (конец слова, пусть служебного), а фонема [и] — в слабой (после твердой согласной, где [и] аккомодирует предшествующему соседу и «переходит» в [ы]), а в *Кире* — наоборот: фонема [и] в сильной позиции (после мягкой согласной), а фонема [к] в слабой (перед [и]).

Тем самым не только фонемы, но и позиции соотнесены со смыслоразличением»¹².

Таким образом, не вдаваясь в подробности, А. А. Реформатский «соотнесенные со смыслоразличением» позиции приравняет к фонемам-смыслоразличителям.

А. Н. Гвоздев решительно возражал против не очень понятного вывода А. А. Реформатского о соотнесении позиций со смыслоразличением; его аргументация была построена с использованием большого числа предположно-падеж-

¹⁰ Реформатский А. А. Н. С. Трубецкой и его «Основы фонологии» // Трубецкой Н. С. Основы фонологии. — М., 2000. — С. 337.

¹¹ Реформатский А. А. Фонологические заметки // Вопр. языкознания. — 1957. — № 2. — С. 101.

¹² Там же.

ных сочетаний в противопоставлении их знаменательным словам, где предложно-падежные формы с консонантным предлогом перед вокалическим началом в противопоставлении цельным словам типа *к Оле* — *Коле* даны вперемешку с парами типа *красе* — *к росе*, где консонантный предлог сочетался с консонантным же началом следующего за ним слова: *к Оле* и *Коле*; *с утки* и *сутки*; *красе* и *к росе*; *с лова* и *слова*; *в арку* и *варку*; *о пушке* и *опушке*, а также *о будке* и *об утке* и далее *со сна* — *сосна*, *под арками* — *подарками*¹³.

Не вдаваясь особенно в аргументы А. Н. Гвоздева, итоги дискуссии позже попытался подвести М. В. Панов, фактически опиравшийся на соображения Н. С. Трубецкого о так называемых пограничных фонетических сигналах.

М. В. Панов постулировал доказанность довольно смутных суждений своего учителя А. А. Реформатского о смысловоразличительной функции позиций в загадочной паре *к Ире* — *Кире*, однако незаметно перешел на другую точку зрения, сведя разницу между *к Ире* — *Кире* к наличию в сочетании предлога с именем *к Ире* загадочной диэремы (пограничного сигнала), которая, однако, даже попала в состав фонемной цепи при фонематическом транскрибировании пары: <к#йр'э> и <кйр'э>¹⁴.

Пограничный сигнал-диэрема-смысловоразличитель попал в состав фонем, поскольку в отличие от <кйр'э> во втором случае <к#йр'э> «фонемная цепь включает диэрему. Нет фонематического тождества!»¹⁵.

В составе реальных звуков-фонем оказалось нечто бестелесное, обозначенное как особый сегмент символом #, вопреки категорическому заявлению: «Диэрема — предельно суперсегментная единица»¹⁶.

Бестелесный диэреме # бытового (разговорного) стиля произношения в идеальном (полном) стиле произношения соответствует физически выраженная звуковая единица гортанная смычка «[?]», исчезновение которой в бытовом стиле оставило следы в облике соседних фонем и своеобразии их сочетаемости.

Надо заметить, что в полном (идеальном) стиле произношения гортанная смычка появляется не только после предлога с консонантным исходом перед вокалическим анлаутом следующего слова, но это имеет место и на стыке полноточных слов с такими же характеристиками стыкующихся ауслота и анлаута.

Будучи глухим согласным, гортанная смычка «[?]» в таких случаях вызывает оглушение предшествующего звонкого шумного в глухой и исчезает потом в бытовом (разговорном) стиле произношения. Отсюда загадочное оглушение конечного шумного звонкого согласного даже перед гласными и сонорными согласными следующего слова¹⁷, не получившее никакого объяснения у наших фонетистов и лишь вскользь упоминаемое в учебниках фонетики¹⁸ и получающее фантастическое, хотя и (на первый взгляд!) правдоподобное объяснение как результат постепенных изменений: «Процесс был — в XIII–XIV вв. История языка свидетельствует <???, что, действительно, в это время п о с т е п е н н о звонкие на конце слова становились глухими: все реже в речи встречались произнесения с конечными звонкими, все чаще звонкость становилась полувонкостью, чет-

¹³ Гвоздев А. Н. Обладают ли позиции смысловоразличительной функцией? // *Вопр. языкознания*. — 1957. — № 6. — С. 60.

¹⁴ Панов М. В. Современный русский язык : Фонетика. — М., 1979. — С. 175–176.

¹⁵ Там же. — С. 176.

¹⁶ Там же. — С. 169.

¹⁷ Аванесов Р. И. Русское литературное произношение. — М., 1954. — С. 67–69: *скл[т-а]ткрыт* и т. д.

¹⁸ См., например: Панов М. В. Цит. работа. — С. 225.

вертьзвонкостью, полной глухостью... Так было»¹⁹. Надо сказать, что эта фантастика возникла из ложного понимания несколько двусмысленной фразы у историка языка: «Конечные звонкие согласные *б, в, г, д, ж, з* с течением времени во всех почти великорусских, белорусских и западно-малорусских говорах перешли в глухие...»²⁰.

Даже характер оглушения звонких согласных описан весьма сбивчиво: «Наличие на конце слова в русском языке только глухих парных согласных объясняется имевшим место (после утраты редуцированных) ослаблением произношения конца слова и в результате этого утратой голоса шумными согласными (оглушением)»²¹.

На самом же деле «ослабление произношения» здесь означает не только ослабление сонорности, но и усиление характерной для глухих согласных напряженности произношения конечных согласных за счет поглощения ими гортанной смычки.

Вероятно, оглушение звонких шумных в конце слова перед паузой также связано с исчезновением в этой позиции конечных гортанных смычек, которые при поглощении их предшествующими согласными делали последние глухими, что до сих пор не получило объяснения, считаясь, однако, важным законом русской фонетики.

Весьма любопытно, что наши фонетисты почему-то не замечают твердого приступа на границе сочетания предлога с гласным исходом и самостоятельным словом с таким же началом: *за[?]окно́м*, *за[?]окна́ми*, где в беглой речи исчезновение твердого приступа приводит к неодобряемому орфоэпией стяжению: *з[а]кно́м*, *з[о]кна́ми*.

Орфоэписты, осуждая стяженное произношение типа *з[а]кно́м*, фактически признают закономерность и орфоэпичность звучания на месте стыка гортанной смычки, которой отделяются друг от друга гласные²².

Все загадки, возникшие на стыке консонантного предлога со следующим словом, начинающимся гласным звуком в среднем (разговорном) стиле произношения, легко разрешаются при обращении к более высокому (полному, идеальному и т. п.) стилю произношения, но соотношения между этими стилями произношения пока в русской фонетике не выявлены и не описаны, что затрудняет исследования.

Итак, обнаруженный А. А. Потебней своеобразный (согласный!) глухой звук «[?]» между конечным согласным предлога и начальным гласным следующего слова оказался гортанной смычкой (твердым приступом), которая в полном (идеальном) стиле произношения отделяет предлог от следующего слова (обычно существительного), выступая, таким образом, в качестве пограничного сигнала: *с[?]ума́* (но ср. *сума́*).

Глухой согласный «[?]» отделяет согласный предлога от начального гласного следующего слова, причем, если это гласные переднего ряда *и, э*, то смычка препятствует смягчению конечного согласного в предлоге.

Исчезая в беглом разговорном стиле произношения, согласный «[?]» оглушает при этом предшествующий звонкий согласный и перемещает следующий за ним

¹⁹ Там же. — С. 145 (разрядка наша. — *И. Д., Л. Ш.*).

²⁰ *Соболевский А. И.* Лекции по истории русского языка. — М., 1907. — С. 119.

²¹ *Аванесов Р. И.* Фонетика современного русского литературного языка. — М., 1956, — С. 163; то же ср.: *Иванов В. В.* Историческая грамматика русского языка. — 3-е изд. — М., 1990. — С. 180.

²² *Аванесов Р. И.* Русское литературное произношение. — С. 52 и далее.

гласный в более заднюю зону образования, отсюда *вокруг*[к-ы]збы́. В результате сегментный пограничный сигнал «[?]» оставляет в качестве своего заместителя групповой (суперсегментный) пограничный сигнал, о котором писал Н. С. Трубецкой.

Отмеченное А. А. Потебней частное явление русской фонетики привлекало внимание русских лингвистов, которые подходили к нему с разных позиций, объясняли его различные стороны. В результате сведения разных объяснений в единое целое имеем комплексное его объяснение как многостороннего явления, которое получило более или менее полное объяснение.

(Москва)

I. G. DOBRODOMOV, L. A. SHCHERBAKOVA

CONCERNING AN OBSERVATION BY OLEKSANDR POTEBNYA AND ITS FURTHER APPREHENSION IN THE RUSSIAN LINGUISTICS

In 1879 A. A. Potebnya draw attention to different pronunciation of Russian word *сума́* and prepositional word-combination *съ ума́*. He noticed, that there was a special sound between the preposition and the following word with a vocal initial in a prepositional word-combination *съ ума́* [с[?]ума́], but he found it difficult to name that sound. This observation was forgotten, but afterwards linguists named that mysterious sound as a glottal stop (fr. coup de glotte, germ. Knacklaut). This sound pretends to be an original optional phoneme in Russian language, which can appear within the word in a minimum pair *суженный* — *суженный* [с[?]ужэнэj — сужэнэj], for example. The special glottal stop's manifestations are connected with the border marks, which were described by N. S. Trubetskoy concerning the words and morphemes.

Key words: border marks, unvoicing, palatalization, rough glide, glottal stop.

НАСКІЛЬКИ УКРАЇНСЬКИЙ СИНТЕТИЧНИЙ МАЙБУТНІЙ ЧАС Є СИНТЕТИЧНИМ? _____

У статті висвітлюється питання синтетичності складного майбутнього часу з погляду ареалогії та діакронічної типології. Спираючись на погляди О. О. Потебні, автор пропонує розглядати складний майбутній час як наслідок дії вторинного аналітизму, який поширювався історично з південного заходу на північ та південний схід українського мовного ареалу. Існування в цьому ареалі континууму клітичності дозволяє автору розглядати рефлексів форм допоміжного часу *-му/-меш/-ме* тощо як флексивні клітики.

Ключові слова: синтетичний майбутній час, флексивна клітика, континуум клітичності, граматикизація, рангове розташування клітик.

О. О. Потебню можна вважати засновником сучасного тлумачення синтетичного (складного) майбутнього часу, який утворюється в українській мові (а також у деяких білоруських та російських говорах) за допомогою інфінітива недоконаного виду та особово-числових форм колишнього допоміжного дієслова *кати* 'брати', пор. *писати* + *му/меш/ме* тощо¹. Принаймні О. О. Потебню згадують практично всі автори, які цікавляться цим майбутнім часом, незалежно від того, чи вони поділяють його погляди, чи ні. Щоправда, у цьому разі йдеться винятково про слов'янських мовознавців, адже погляди О. О. Потебні на складний майбутній час узагалі не згадуються на Заході, за винятком, можливо, наших праць². Тож нам залишається зосередитися на тих вітчизняних тлумаченнях, що якнайяскравіше відбивають протилежні тенденції в трактуванні складних форм, оскільки мало не весь спектр поглядів на такі форми у східнослов'янській науковій літературі розглянуто 1999 р. у дисертаційному дослідженні Л. М. Марчило.

Ми обрали для нашого аналізу дві типові інтерпретації, умовно названі тут прескриптивною (синхронічною) та дескриптивною (з елементами ареалогічного та діакронічного підходів), які пропонуємо порівняти з поглядами самого

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике.— М., 1958.— Т. 1–2.— С. 358; Дыялекталагічны атлас беларускай мовы.— Мінск, 1963.— Карта 166; Krížková H. Vývoj opisného futura v jazycích slovanských, zvláště v ruštině.— Praha, 1960.— S. 128, 130, 136.

² Dahl Ö. The Grammar of future time reference in European languages // Tense and aspect in the languages of Europe.— Berlin ; New York, 2000.— P. 309–328; Andersen H. Periphrastic futures in Slavic. Divergence and convergence // Change in Verbal Systems. Issues in Explanation / K. Eksell, Th. Vinther (eds.).— Bern, 2006.— P. 9–45; Levin-Steinmann A. Studien zur Grammatikalisierung.— Hamburg, 2010.— S. 47–85. Потебневські погляди на розвиток та функціонування перифрастичних конструкцій на позначення майбутньої дії, а також аналітичних зворотів із модальним значенням в історії українських діалектів використані в нашій праці: Danylenko A. Is there any inflectional future in East Slavic? A case of Ukrainian against Romance reopened // Dating dialectal changes in grammatical categories in Indo-European / B. Drinka, E. Dahl et al. (eds.).— Amsterdam ; Philadelphia (у друці).

О. О. Потебні на семантику та форму складного майбутнього часу в українській мові.

Першою — прескриптивною — є теорія, що потрапила на сторінки «Теоретичної морфології української мови» І. Вихованця та К. Городенської. Засадничі положення цієї теорії такі:

1. Синтетична форма майбутнього часу недоконаного виду «історично по-стала» з аналітичної форми, до складу якої входив інфінітив основного дієслова й «особово-числові форми» допоміжного дієслова *ити* або ж, як додають автори, *имати*, *имити* ³.

2. Унаслідок «злиття цих форм» з'явився аломорф особових закінчень сучасної синтетичної форми — з «нарощеною фонемою -м-» на особове закінчення теперішнього часу, звідки *-му/-меш/-ме/-мемо/-мете/-муть*. Щоправда, у виносці автори ототожнюють таку «нарощену фонему» з формотворчим суфіксом, до якого додаються особові закінчення, успадковані від допоміжного дієслова ⁴. Таке ототожнення мало чим відрізняється від тлумачення, запропонованого в академічній граматиці 1969 р. за редакцією І. К. Білодіда, де *-м-* названо суфіксом майбутнього часу, до якого додаються варіанти тематичних суфіксів *-у-* та *-е-* й особові закінчення, пор. *носити-м-у*, *носити-м-е-ш* і т. ін. ⁵

3. На думку І. Вихованця та К. Городенської, синтетична форма та аналітична, яка утворюється за допомогою «морфеми-зв'язки *бути*» у формі майбутнього часу (! — А. Д.) й інфінітива основного дієслова, «рівнозначні у вираженні часової семантики», що засвідчує їхнє паралельне вживання в художніх творах таких українських письменників, як Т. Шевченко, Леся Українка та В. Симоненко ⁶. Хоч автори не згадують у цьому місці О. О. Потебні, але їхні аргументи побудовані на запереченні Потебневого твердження про особливий «відтінок починальності» у форм на *-му/-меш/-ме*, про що йтиметься нижче.

Викладені міркування авторів «Теоретичної морфології української мови» містять низку аргументів, які потребують уточнення або й спростування. За браком місця ми не спинятимемося на критичному обговоренні таких термінів, як «нарощена фонема» та «морфема-зв'язка *бути*». Натомість в око впадають інші вразливі положення в теорії цих авторів. Скажімо, якщо синтетична форма на *-му/-меш/-ме* тощо постала з аналітичної, то чому аналітична форма з «морфемою-зв'язкою *бути*» так само не переросла в синтетичну? Чи пов'язано це зі значенням «морфеми-зв'язки», чи зумовлено якимось іншим чинником у розвитку двох паралельних форм майбутнього часу? Чому приклади на рівнозначність двох форм майбутнього часу наведені з творів письменників, чия мова відбиває лише північне та південно-східне наріччя? Прикметно, що, крім поета-шістдесятника В. Симоненка, Т. Шевченко і Леся Українка належать до кола нормалізаторів мови другої половини ХІХ — початку ХХ ст. А відтак, чому автори «Теоретичної граматики української мови» не наводять прикладів з творів письменників, які походили з південно-західного діалектного ареалу, на базі якого, нехай із запізненням у кілька десятиріч, ішло формування галицького (І. Франко), буковинського (Ю. Федькович) та, із певними застереженнями, за-

³ Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови. — К., 2004. — С. 254. Див. нашу рецензію на цю книжку: Danylenko A. [Review of] I. Vykhovanets', K. Horodens'ka. Teoretychna morfolohija ukrajins'koji movy. — Kyiv, 2004. — 398 p. // WORD. — 2005. — Vol. 56 (2). — P. 258–263.

⁴ Вихованець І., Городенська К. Зазнач. праця.

⁵ Сучасна українська літературна мова. Морфологія / За ред. І. К. Білодіда. — К., 1969. — С. 373.

⁶ Вихованець І., Городенська К. Зазнач. праця.

карпатського варіантів⁷ літературної мови у другій половині XIX — початку XX ст.⁸

Отже, теорія І. Вихованця та К. Городенської має як формальні, так і соціолінгвістичні прогалини. Останні є наслідком орієнтації на наддніпрянський варіант літературної мови, який, хоча й локалізується переважно в центральній зоні українського мовного ареалу, синтезує елементи й інших діалектних зон⁹.

За приклад дескриптивної (історично-ареалогічної) інтерпретації, що спирається багато в чому на погляди О. О. Потебні, слугує розвідка С. Бевзенка 1997 р., яку можна вважати класичною за висвітленням відповідної проблематики¹⁰. Варто почати з того, що автор не сумнівається в паралельності аналітичної і синтетичної форм в українських говірках. Утім, як уважає С. Бевзенко, науковці не дали переконливої відповіді на питання про те, 1) як саме аналітичні форми типу *иму брати* чи *брати иму* перетворилися на складні, синтетичні форми типу *братиму*? Які саме передумови стояли на шляху до виникнення цих форм?; 2) чому поряд із формами на зразок *братиму* і в літературній мові, і в діалектах, де вони поширені, існують аналітичні форми типу *буду брати*?; 3) якими семантичними відношеннями пов'язані синтетична й аналітична форми майбутнього часу в літературній мові і в говорах, де вони співіснують у паралельному вжитку, — чи вони справді мають однакове значення, як твердять автори прескриптивних граматик¹¹?

Оминаючи деякі деталі, відповіді С. Бевзенка на поставлені питання можна передати так. По-перше, витворенню синтетичних форм передувало закріплення допоміжного дієслова в постпозиції стосовно інфінітива, що сталося в більшості українських говорів, а також «фонетична деформація» цього допоміжного дієслова, що виявилось у випущенні початкового ненаголошеного [и]. Як припускає автор, це сталося раніше, ніж злиття допоміжного дієслова в одне слово з інфінітивом¹². Отже, злиття відбувалося не через «стягнення», як прийнято сьогодні вважати, а через «лексикалізацію», тобто «злиття складових елементів аналітичної складеної форми в одне слово»¹³.

⁷ Щодо формування закарпатського варіанта в контексті розвитку нової української літературної мови див. нашу працю: *Danylenko A. Between the vernacular and Slaveno-Rusyn: the Huklyvyj Chronicle and the eighteenth-century Rusyn literary language // Slavica Orientalis.*— 2009.— Vol. 59 (1).— P. 53–75. Особливості формування наддніпрянського та галицького варіантів у контексті змагання регіональних мовних програм розглянуті в нашій статті: *Danylenko A. The formation of new standard Ukrainian: from the history of an undeclared contest between Right- and Left-Bank Ukraine in the 18th century // Die Welt der Slaven.*— 2008.— Vol. 53 (1).— P. 82–115. Український переклад цієї статті див.: *Даниленко А. Формування нової української літературної мови: з історії неоголошеного змагання Правобережної і Лівобережної України XVIII століття // Зап. Наук. т-ва імені Шевченка.*— 2009.— Т. 257.— С. 505–535.

⁸ П. Гриценко називає їх «[окремими] літературними мовами» (див.: *Гриценко П. Е. Некоторые замечания о диалектной основе украинского литературного языка // Philologica Slavica : К 70-летию академика Н. И. Толстого.*— М., 1993.— С. 284–294).

⁹ Там же.— С. 291; *Danylenko A. The new Ukrainian standard language (1798) — between tradition and innovation // Ch. Y. Bethin (ed.). American Contributions to the 14th Congress of Slavists in Ohrid ; Macedonia, 2008.— Bloomington, IN, 2008.— Vol. 1.— P. 59–74.*

¹⁰ *Бевзенко С. Форми вияву майбутньої дії в українських діалектах // Український діалектологічний збірник.*— К., 1997.— Кн. 3.— С. 213–217.

¹¹ Там же.— С. 214, 216.

¹² Там же.— С. 214.

¹³ Там же. Популярна в українському мовознавстві (П. Житецький, М. А. Житецький, О. П. Безпалько, Л. М. Марчило та ін.), теорія стягнення набула поширення і на Заході. Наприклад, в останній порівняльній граматиці слов'янських мов Р. Сассекса і П. Кабберлі, надрукованої у престижному видавництві Кембриджського університету, стверджується, що синтетична форма в українській мові утворюється через стягнення двох [i] (? — *А. Д.*) (див.: *Sussex R., Cubberley P. The Slavic Languages.*— Cambridge, 2006.— P. 288); див. ще: *Křizková H. Op. cit.*— S. 132.

Запропонована С. Бевзенком хронологія випущення ненаголошеного [и], радше [i], потребує певного уточнення. Слід наголосити, що цей процес відбувався незалежно від постання синтетичної форми, хоча таке випущення могло таки підсилити десемантизацію допоміжного дієслова в перифрастичних зворотах на позначення майбутньої дії. Якщо не брати до уваги сумнівного прикладу XII ст. — *изъдати матъ*, в якому А. Кримський помилково вбачав форму дієслова *яти*¹⁴, занепад початкового [i] в дієслові *мѣти* стався мало не одночасно, в самому кінці XIII ст., з аналогічним випущенням початкового [i] у прийменникові (префіксові) *из* ~ *з* (*с*) або навіть раніше¹⁵. Це була контекстуально вмотивована зміна за аналогією, яка, поширюючись із південного заходу¹⁶, охопила, зокрема, морфологічно інноваційну форму *имати*, звідки постала не тільки вже згадана форма *мѣти*: *мамъ* (сучас. укр. *мати*), але й *яти* : *му*¹⁷. Як відомо, допоміжне дієслово без початкового [i] стало спорадично вживатися в часових конструкціях уже в середині XV ст. При цьому таке допоміжне дієслово вживалося як у позиції Вакернагелевої клітики, тобто у препозиції до інфінітива, так і в постпозиції на зразок *мочь мемъ* (1457)¹⁸.

Відповідаючи на друге і третє питання, С. Бевзенко наголосив, що аналітична та синтетична форми майбутнього часу аж ніяк не рівнозначні¹⁹, принаймні в деяких контекстах існують відчутні відмінності, які до певної міри випливають із відмінності в семантиці допоміжних дієслів *буду* та *иму*, що входять до складу цих форм²⁰. При цьому автор послався на О. О. Потебню, який назвав форми з допоміжним дієсловом (*и*)*му* тощо «майбутнім починальним»²¹. До С. Бевзенка прибічниками цього погляду були О. Курило, І. Огієнко, С. Смеречинський, С. Смаль-Стоцький, В. Сімович та ін. Спираючись на аргументи С. Смеречинського, С. Бевзенко так само стверджує, що синтетична форма вживається тоді, коли увага зосереджується на самій дії, саме на її майбутньому початку, тимчасом як аналітична форма потрібна тоді, коли йдеться про майбутню дію взагалі, без відтинку початку, коли вона здебільшого тривала, повільна, коли увага концентрується на підметі, коли є відтінок пасивного стану як наслідок майбутньої дії, нарешті, коли треба використати цю форму зі стилістичною метою²².

Наведене пояснення категоріального значення аналітичної форми є надто імпресіоністичним, щоб його прийняти без жодних застережень. Тому можна погодитися з Л. Марчило, яка попередила, що сучасне використання аналітичної та синтетичної форм має тенденцію до нівеляції їхніх семантичних відмінностей, хоча, з історичного погляду, синтетична форма могла була позначати конкретнішу дію порівняно з аналітичною як більш універсальною²³. Проте дослід-

¹⁴ Шахматов Ол., Кримський Аг. Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської староукраїнщини XI–XVIII вв.—К., 1924.— С. 105.

¹⁵ Шевельов Ю. Історична фонологія української мови.— Х., 2002.— С. 349.

¹⁶ Жовтобрюх М. А., Русанівський В. М., Скляренко В. Г. Історія української мови.— К., 1979.— С. 302.

¹⁷ Див.: Danylenko A. Slavica et Islamica. Ukrainian in Context.— München, 2006.— P. 205–207.

¹⁸ Огієнко І. Українська літературна мова XVI ст. Крехівський апостол 1560-х рр.— Варшава, 1930.— С. 386; Керницький І. М. Система словозміни в українській мові.— К., 1967.— С. 233–234.

¹⁹ Про рівнозначність аналітичної та синтетичної форм пишуть і західні мовознавці, пор.: Dahl Ö. Op. cit.— P. 319.

²⁰ Бевзенко С. Зазнач. праця.— С. 213–217.

²¹ Потебня А. А. Зазнач. праця.— С. 358.

²² Бевзенко С. Зазнач. праця.— С. 217.

²³ Марчило Л. М. З історії складних форм майбутнього часу в українській мові // Система і структура східнослов'янських мов : Міжкафедр. зб. наук. праць.— К., 1997.— С. 23–24; див.: Křížková H. Op. cit.— Praha, 1960.— S. 129.

ниця не врахувала ареального чинника, якого треба брати до уваги при поясненні категоріального значення складної і складеної форм майбутнього часу. Першим, хто спробував синтезувати історичний і ареальний підходи в трактуванні згаданих форм майбутнього часу, був Ю. Шевельов. Ураховуючи труднощі, що їх доводиться долати в описових граматиках, науковець припустив, що аргументи про «починальний відтінок» спираються на походження форм, а не на їхнє «теперішнє вживання». Утім, він тут же додав, що деякі південно-західні говірки зберегли давніший стан розвитку складних форм, а відтак ще й досі мають починальний відтінок значення²⁴. Як наслідок, замість того щоб приписувати елементові **-м-** статус формотворчого афікса або закінчення, Ю. Шевельов запропонував розглядати «елементи» **-му/-меш/-ме** тощо як одне ціле²⁵.

Підсумовуючи, варто наголосити, що в сучасному українському мовознавстві ще й досі існує суперечність між прескриптивним та дескриптивним підходами до потрактування того, що сьогодні називається синтетичною формою майбутнього часу. Спроба Ю. Шевельова усунути цю суперечність через синтез синхронії, діакронії та ареалогії могла видатися свого часу «надто еклектичною», а тому не знайшла послідовників, головню в Радянській Україні, де його твори не поширювалися.

Розглянемо тепер погляди самого О. О. Потебні на стан і розвиток складних форм майбутнього часу, які в певних діалектах і на певних етапах свого розвитку могли виявляти «відтінок починальності».

Одразу слід зазначити, що з приводу майбутнього часу з допоміжним дієсловом *мати* О. О. Потебня написав набагато менше, ніж його послідовники та інтерпретатори. Уся його теорія, разом із численними прикладами з творів Г. Квітки-Основ'яненка, викладена на одній сторінці. Її можна узагальнити кількома реченнями. По-перше, у східнослов'янській мові звороти з допоміжним дієсловом *имаамь* (*имѣти*) 'мати' слід відрізнити від конструкцій із допоміжним дієсловом *иму*, *имеши*, *имуть* 'брати'. По-друге, саме конструкції з допоміжним дієсловом 'брати' утворюють «майбутній починальний» час. По-третє, у таких зворотах, уживаних на південному заході, допоміжне дієслово може стояти як перед, так і після інфінітива, тимчасом як на сході України — «лише разом». По-четверте, починальне значення «звичайно ще досить очевидне», хоча часом його важко відрізнити від «майбутнього тривалого» з *буду*²⁶.

У теорії О. О. Потебні можна виокремити кілька принципових положень, які, на жаль, дуже часто затираються в поглядах його послідовників (або опонентів). З одного боку, О. О. Потебня трактував значення «починальності» в історичній площині, припускаючи поступове зникнення речовинного значення допоміжного дієслова в деяких сучасних діалектах та відповідній нормі писемної мови. Інакше кажучи, науковець ладен був приписати ширший значеннєвий і формальний спектр майбутньому часу з колишнім допоміжним дієсловом *мати*, яке історично змінювало свої морфосинтаксичні та семантичні ознаки. З другого боку, у просторовій площині, О. О. Потебня розглядав випадки вживання допоміжного дієслова в південно-західному наріччі у вигляді проклітики (позиція Вакернагеля) та енклітики як вияв однієї категорії — «майбутнього починального», пор. *му робити* і *робити му*. Таке клітичне вживання допоміжного дієслова з **-му/-меш/-ме** тощо було, на думку О. О. Потебні, однотипним з «[написанням] разом», адже і в першому, і в другому випадках ішлося про реалізацію того самого «майбутнього по-

²⁴ Шерех Ю. Нарис сучасної української літературної мови. — Мюнхен, 1951. — С. 306–307.

²⁵ Там же. — С. 306.

²⁶ Потебня А. А. Знач. праця. — С. 358.

чинального», пор. південно-західні «форми-написання» *му робити / робити му з робити-му* в південно-східних та деяких північних говірках. Отже, у поглядах О. О. Потебні наскрізною є ідея про свого роду морфосинтаксично-семантичний континуум клітичності в оформленні «майбутнього починального» — від уживання клітичної форми допоміжного дієслова «окремо» на Південному Заході до використання «разом» на Півночі та Південному Сході України.

На прикладах, ексцерпованих переважно з творів Г. Квітки-Основ'яненка, О. О. Потебня показав, що, на відміну від очевидних клітичних «форм починальності» в південно-західному наріччі, у південно-східних формах майбутнього часу (з клітикою, немов складеною у момент мовлення з інфінітивом) семантика «починальності» часто губиться. Приклади з творів Квітки, редагованих О. О. Потебнею²⁷, досить показові в цьому плані. По-перше, вони відбивають слобожанську говірку, якій властиві синтетичні форми майбутнього часу. По-друге, їх потрактування може коливатися від «починальності» (П) до значення «тривалості» (Т), залежно від того, чи робиться наголос на клітичній природі *-му/-меш/-ме* тощо чи на позірній синтетичності усієї форми з клітикою, ледь припасованою до інфінітива, пор.:

«Тогди и вона *розумитеметь* (П), що добре, а що худо; и *буде знаты*, чого цуратыся и стерегтыся, а чого держатыся» (Диты, 12); «[...] дочечка наша охотнише *буде вчытыця*, якъ и твоя Мехася зъ нею *вчытыметця*» (П/Т) (там же, 12); «А я свое *робытему* (П/Т)!» (Сн., 4); «Циый годъ матирью *зватему* (Т)» (там же, 6); «Та тутъ тебе такъ видвередую, що ты й гадкы *нема-тымешъ!* (П)» (там же, 7); «И поты усе *вередуватьму* (Т), ажъ покы купышъ ласошывъ» (там же, 8); «Сусиды почують, ще билшъ *смйатемутця* (П): скажуть, що ты зовсимъ одуришь» (там же, 8); «Отъ бачъ, и неустану, и непиду зъ хаты, хочъ тутъ що прыйизжи *робытмутъ* (П)» (там же, 8); «Винъ хочъ не *лятиме* (П/Т), та мовчачы *сердытеметця* (П/Т), що паска невдаха и що ёму стыдно йи несты межъ люде до церкви на посвященье» (Скарб, 5); «Покынули не-вистку, а самы и за холодну воду *непрыньмутця* (П)» (там же, 5–6).

Колівання в потрактуванні прикладів майбутнього часу спостерігається і в аналізі мови П. Гулака-Артемівського (родом з Черкащини), якій властиві риси середньонаддніпрянської говірки²⁸. О. О. Потебня зредагував і видав кілька текстів цього письменника 1888 р., тобто саме тоді, коли готував до друку друге видання «Из записок по русской грамматике», пор.:

«Що жъ *матемешъ* (П), Ёвграпе, чыныты?» (Гулак, 194); «А щожъ *робытымешъ* (П/Т)? То сказано — війна! [...] Теперъ-то *будемо* Ляхивъ и Турка *чубыть!* (Т)» (там же, 207).

Цікаво, що прикладів уживання синтетичних форм у творах П. Гулака-Артемівського надзвичайно мало. Частково це може бути пов'язано з обмеженою кількістю жанрів, що потрапили до видання за редакцією О. О. Потебні. Ідеться про кілька коротеньких приказок, два прозові тексти («писульки») та чотири байки — з них дві перелицьовані оди Горация. З іншого боку, обмежена кількість синтетичних форм може відбивати реальний розподіл часових форм у рідній говірці автора, хоча й це не певно, бо Гулакові тексти писані суцільною (стилізованою) говірною мовою. Отже, питання поширення синтетичних форм майбутнього часу в цього автора потребують додаткового вивчення.

²⁷ Приклади наводяться за такими виданнями: *Квитка Г. Ф.* Божи диты / Подъ ред. А. А. Потебни. — Х., 1877 (далі скорочено — Диты); *Квитка Г. Ф.* Пархимове сниданья. На пуцання — якъ завязано. Підбрехачъ / Подъ ред. А. А. Потебни. — Х., 1877 (далі — Сн.); *Квитка Г. Ф.* Отъ тоби и скарбъ / Подъ ред. А. А. Потебни. — Х., 1877 (далі — Скарб). За винятком наголосів, правопис першодруку збережено, зокрема й написання частки *не* з дієсловами.

²⁸ Приклади наводяться за виданням: [А. Потебня]. Сочинения П. П. Артемовского-Гулака // Киевская старина. — 1888. — Т. 21. № 5. — С. 184–208 (далі — Гулак). Правопис, старанно відтворений О. О. Потебнею за першоджерелом, збережено.

Утім, будь-які інтерпретаційні коливання в наведених прикладах з творів, редагованих самим О. О. Потебнею, лише підтверджують *системне коливання* в категоріальному значенні так званих синтетичних форм. Причому це коливання може бути різного діапазону, хоча в жодному разі воно не виходить за межі континууму клітичності, який покриває всю україномовну територію в напрямі, як ми вже зазначали, приблизно з південного заходу через північ на південний схід.

Деінде ми припустили, що в синтетичній словоформі майбутнього часу рефлекс допоміжного дієслова *-му/-меп/-ме* тощо залипилися клітиками, хоча й із різним ступенем синтаксичної автономності в різних українських діалектах. Отже, такі рефлекси не можна ототожнювати із службовими афіксами, навіть якщо вони тяжіють до інфінітива в постпозиції, що спостерігається у південно-східних та частині північних діалектів²⁹. Форми на зразок *сміяти-му-сь*, у яких особово-числовий маркер *му* стоїть перед часткою *ся*, аж ніяк не доводять афіксального статусу *му*. У цьому разі йдеться про рангове розташування (ен)клітик на зразок того, що функціонувало в давніх східнослов'янських діалектах і збереглося частково в архаїчних українських говорах. Скажімо, давньоруські енклітики мали тенденцію до розташування за вісьмома рангами, як-от: *же, ли, бо, ти* (частка), *бы* тощо, зі зв'язками 1-ї і 2-ї особи наприкінці³⁰. Порядок розташування *му-ся(сь)* є, судячи з усього, історично вторинним, що міг поступово усталитися з посиленням граматикалізації допоміжного дієслова у складі зворотів на позначення майбутнього часу з кінця XVI ст.

Побіжно зауважимо, що тенденція до рангового розташування клітик спостерігається й у формах минулого часу з колишнього перфекта, що поширені в південно-західних та волинсько-поліських говорах³¹. Особово-числові маркери-енклітики в таких формах виявляють коливання в розташуванні стосовно зворотної частки. Це стає очевидним при дублюванні особово-числових маркерів, посталих як із форм теперішнього часу давнього допоміжного дієслова *бути*, так і з форм, що, як припустив свого часу О. О. Потебня³², запозичили елемент *x* зі складу умовної частки *бих* (пор. п. *bych*), але не аориста, який на той час уже зник, пор. гуц. *був-јех* 'я був'³³. За браком місця наведемо лише два приклади з гуцульського говору, що засвідчують тенденцію до рангового розташування клітик, яка, однак, не вповні реалізована з огляду на варіантність у розташуванні зворотної частки, пор.: *дививјех си сме* проти *дивевјех-сме-си* 'я дивився'³⁴. Відмінність у написанні наведених форм вельми характерна, бо вона відбиває незначні коливання в рівні граматикалізації клітик, а відтак — відмінність у їхньому ранговому розташуванні.

²⁹ Даниленко А. І. Предикати, відмінки і діатези в українській мові: історичний і типологічний аспекти. — Х., 2003. — С. 401–404.

³⁰ Див.: Зализняк А. А. Древнерусские энклитики. — М., 2008. — С. 28; Критичний огляд цієї праці див. у нашій рецензії, надрукованій у: *Slavic and East European Journal*. — 2009. — Vol. 53 (4). — Р. 726–728.

³¹ Атлас української мови : В 3 т. — К., 1988. — Т. 2. — Карта 245.

³² Потебня А. А. Знач. праця. — С. 253–254.

³³ Генеза та поширення таких форм, включаючи чотири відомих дієслова, засвідчених переважно в закарпатських говорах — *заміух, привіух, заплюх, збух* (від *бости* 'бити рогами'), обговорюються в нашій статті: *Danylenko A. «Lota vŷvjuh'', a pjat' varŷšuv' pohubyl'»: a case of auxiliary clitics in Southwest Ukrainian // Studien zur Sprache und Literatur bei den Slawen. Gedenkschrift für George Y. Shevelov aus Anlaß seines 100. Geburtstages / A. Danylenko, S. Vakulenko (eds.). — München, 2010 (у друці).*

³⁴ *Ogonowski E. Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache. — Lemberg, 1880. — S. 145; Кобилянський Б. Гуцульський говір і його відношення до говору Покуття // Український діалектологічний збірник. — К., 1928. — Кн. 1. — С. 59.*

Варто зазначити, що термін «граматикалізація» ще не усталився в українському мовознавстві. Утім, сягаючи своїм початком праць А. Мейє, відповідна теорія набула популярності за останні 20 років на Заході, особливо у працях Бернда Гайне, Тані Кутевої, Геннінга Андерсена і Бйорна Вімера, який нещодавно опрацював найповніший перелік наслідків граматикалізації у слов'янських мовах, зокрема й синтетичну форму майбутнього часу в українській мові³⁵. В основі граматикалізації лежить процес втрати лексичним елементом свого речовинного значення і його поступове перетворення на граматичну одиницю (афікс). Цей процес можна визначити за кількома параметрами, як-от: а) уживання певної одиниці в нових контекстах; б) десемантизація, тобто втрата лексичного (речовинного) значення; в) зміни в морфосинтаксичних характеристиках такої одиниці, наприклад: допоміжне дієслово → флексивна клітика → афікс; г) «фонетична ерозія» морфемних стиків³⁶. Яскравим прикладом дії всіх перелічених параметрів може бути формування одного з різновидів майбутнього часу в сербській мові, де модальне дієслово перетворюється на афікс синтетичної словоформи: *хођу писати* > *писати*=*xђ-y* > *писа*=*ђ-y*³⁷.

Згідно з вітчизняною традицією, на позначення цього процесу використовується інший термін — «лексикалізація»³⁸, який, з огляду на десемантизацію відповідної одиниці (втрату лексичного значення), видається двозначним. Отже, якщо допоміжне дієслово *иму* поступово втрачає своє лексичне значення у межах відповідного часового звороту, то безпосереднім наслідком цього процесу може бути перетворення допоміжного дієслова на те, що його можна називати флексивною клітикою³⁹. Якщо це так, то немає підстав говорити про будь-яке «виділення -м-» зі складу такої клітики, яка функціонує не як особове закінчення, а як особово-числовий маркер (флексивна клітика). Відповідно словоформи типу *писати-му* складаються за аглютинативним зразком, тобто, на відміну від справді синтетичної сербської словоформи *писађу*, без жодної фузії, або «фонетичної ерозії», на місці посткореневого стику морфем, що суперечить канонічній флексивній словоформі української мови.

Відсутність «ерозії» (фузії) на тлі ареального континууму клітичності свідчить про брак повної граматикалізації допоміжного дієслова у складі часового звороту. Інакше кажучи, допоміжне дієслово ще не перетворилося на службову морфему — чи то «суфікс майбутнього часу», чи то особове закінчення. Через це в українських діалектах рефлексі допоміжного дієслова вживаються як флексивні клітики (проклітики / енклітики), які на периферії континууму клітичності, а саме в південно-східних говірках, усе більше тяжіють до інфінітива, звідки поява «псевдосинтетичної форми» майбутнього часу.

³⁵ Wiemer B. Grammaticalization in Slavic Languages // Handbook of Grammaticalization / B. Heine, H. Narrog (eds.).— Oxford (у друці).

³⁶ Heine B., Kuteva T. Language Contact and Grammatical Change.— Cambridge, 2005.— P. 15.

³⁷ Andersen H. Grammaticalization in a speaker-oriented theory of change // Grammatical Change and Linguistic Theory. The Rosendal papers / Th. Eythyrsson (ed.).— Amsterdam ; Philadelphia, 2008.— P. 27.

³⁸ Див.: Бевзенко С. Знач. праця.— С. 215; Марчило Л. М. Зі спостережень над часовими формами дієслова у пам'ятках XVIII ст. // Проблеми граматики і лексикології української мови.— К., 2006.— Вип. 2.— С. 156. Щоправда, в ранішій праці авторка пише про граматикалізованість окремих елементів в інфінітивних сполученнях, але робить це дуже обережно й обмежує граматикалізацію втратою синтаксичної самостійності (див.: Марчило Л. М. З історії складних фор майбутнього часу...— С. 23).

³⁹ Див.: Danylenko A. Is there any inflectional future in East Slavic? A case of Ukrainian against Romance reopened // Dating dialectal changes in grammatical categories in Indo-European / B. Drinka, E. Dahl et al. (eds.).— Amsterdam ; Philadelphia (у друці).

З типологічного погляду, український синтетичний майбутній час є виявом вторинного аналітизму, що історично поширювався з (південного) заходу через північ на (південний) схід України⁴⁰. Запровадження інновацій на морфо-синтаксичному рівні супроводжувалося поширенням інноваційних рис і на рівні фонетичному. Деінде ми пояснили появу історично вторинного g_2 , а також африкат dz_2 і $d\check{z}_2$ у південно-західному наріччі формуванням опозиції за глухістю / дзвінкістю у його діалектах⁴¹. Через це в західнополіських, волинських, наддністрянських, подільських, буковинських та інших південно-західних говірках спостерігається повна нейтралізація приголосних перед шумними (як напруженими, так і ненапруженими), звідки *про*[z']ба та *ду*[š]ка; у більш просунутих із цього погляду південно-західних говірках така нейтралізація зустрічається і на межі слів, пор. *лі*[t] (*лід*). Натомість у південно-східному наріччі, а також у більшості північних говірок наявна лише часткова нейтралізація на зразок *про*[z']ба⁴². Такий розподіл типів нейтралізації свідчить про існування особливої фонологічної системи дзвінкості (phonemic voicing system) в південно-західних говірках, тимчасом як у південно-східних та північних говірках діє фонологічна система напруженості (phonemic protensity). З історичної перспективи властива протоукраїнському консонантизмові опозиція за напруженістю уповні розвинулася спочатку в південно-західних говірках, після чого охопила решту українських діалектів, з-поміж них південно-східні говірки — в останню чергу. Згодом у південно-західному наріччі опозицію за напруженістю заступила новіша опозиція за дзвінкістю / глухістю. Досить прикметно, що поширення цієї вторинної опозиції відбувалося паралельно з розвитком майбутнього починального із допоміжним дієсловом *яти*.

Якщо постання двох типів майбутнього часу — одного з допоміжним дієсловом *бути* та другого з допоміжним дієсловом *яти* — було не випадковим збігом обставин, а наслідком нашарування двох історично паралельних тенденцій, то семантичні відмінності між ними, про які писав свого часу О. О. Потебня, мають підстави з погляду як історії, так і ареалогії. Оскільки розвиток майбутнього починального із флексивними клітиками *-му/-меш/-ме* тощо є наслідком дії вторинного аналітизму, немає смислу описувати відповідні форми в термінах синтетизму, особливо на тлі ширшого континууму клітичності, який мав на увазі О. О. Потебня, описуючи рефлекс майбутнього починального в українських говірках.

(Нью Йорк, США)

A. I. DANYLENKO

HOW MUCH SYNTHETIC IS THE UKRAINIAN SYNTHETIC FUTURE TENSE?

The article deals with the question of synthetism of the synthetic future tense from the point of view of its areal distribution and diachronic typology. Premised on O. Potebnja's views, the author proposes to treat the future synthetic tense as the result of secondary analytism spreading historically from Southwest via North to Southeast Ukrainian. The existence of a particular clitic continuum allows the author to view reflexes of the auxiliary verb *-mu/-mesh/-me* and the like as inflectional clitics.

Key words: the synthetic future tense, inflectional clitic, clitic continuum, grammaticalization, clitic positioning.

⁴⁰ Даниленко А. Знач. праця.— С. 389–414.

⁴¹ Danylenko A. From *G* to *H* and again to *G* in Ukrainian: between the West European and Byzantine tradition? // *Die Welt der Slaven*.— 2005.— Vol. 50.— P. 33–56.

⁴² Жилко Ф. Т. Нариси з діалектології української мови.— 2-е вид.— К., 1966.— С. 180–181, 144.

О. О. ПОТЕБНЯ ЯК АКЦЕНТОЛОГ

Статтю присвячено аналізу акцентологічної спадщини О. О. Потебні, його внеску в розвиток славістичної акцентологічної науки. На тлі досліджень ученим специфіки наголошення лексики в різних слов'янських мовах розглянуто деякі проблемні питання сучасного українського наголосу.

Ключові слова: акцентологія, наголос, українська мова, іношомовні слова.

Інтерес до акцентології у славістичній науці, як, напевно, у жодній лінгвістичній галузі, циклічний. Він то підіймається до неймовірної висоти, захоплюючи в акцентологічне лоно мало не всю наукову еліту, то спадає, жевріючи всередині вузького кола вчених. Хоч, як відомо, наукові здобутки не завжди залежать від цього фактора.

Вибух наукового зацікавлення акцентологією стався в останній чверті XIX ст. Тоді чи не кожен з великих лінгвістів намагався сказати своє слово в галузі слов'янського наголосу (В. Ягич, П. Ф. Фортунатов, Р. Ф. Брандт, О. І. Соболевський, О. О. Шахматов та ін.). Виходить ряд солідних праць, зокрема «Начертание славянской акцентологии» Р. Ф. Брандта (1880), «Zur vergleichenden Betonungslehre der litu-slavischen Sprachen» П. Ф. Фортунатова (1880). Період інтенсивних акцентологічних досліджень у славістиці тривав до 20-х років XX ст., і до них активно долучилися Ф. де Соссюр, А. Лескін, Г. Гірт, А. Мейє, Н. ван Вейк, І. Огієнко, Л. А. Булаховський, Т. Лер-Сплавінський та ін. Проблемам українського наголосу присвячено розділ у граматиці О. Огоновського «Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache» (1880), монографію І. Гануша «Über die Betonung der Substantiva im Kleinrussischen» (1883), статті К. Ганкевича, І. Верхратського та ін. Теоретичний виклад праці С. Смаль-Стоцького та Т. Гартнера «Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache» (1913), де ілюстративний матеріал послідовно наголошено, власне, також подано з урахуванням специфіки української акцентної системи.

О. О. Потебня в акцентологічних студіях був попередником цих досліджень, тобто розпочав їх раніше, але не став попереду когорти видатних учених, як у багатьох лінгвістичних сферах. Його дослідження наголосу опубліковано тільки через століття. Свого часу вчений як акцентолог був знаний за статтею «О полногласии» та екскурсами в «Заметках о малорусском наречии», цитованими Р. Ф. Брандтом, О. Огоновським, І. Ганушем та ін. Рукописні акцентологічні матеріали, які зберігалися в архіві О. О. Потебні, упорядкувала й видала 1973 р. під назвою «Ударение» В. Ю. Франчук. Вона ж написала ґрунтовну передмову до монографії, в якій, зокрема, схарактеризувала стан вивчення наголосу в 60-і роки XIX ст., коли вчений працював над книгою. Видання в цей час акцентоло-

гічної праці О. О. Потебні є до певної міри символічним, адже саме в 60-і — 80-і роки ХХ ст. відбувається черговий підйом акцентологічної науки. Новий етап у дослідженні слов'янського наголосу пов'язаний значною мірою з виходом книги Х. Станга «*Slavonic accentuation*» (1957) та його морфологічною концепцією праслов'янської акцентології, що ґрунтується на протиставленні акцентних парадигм: баритонованої, окситонованої та рухомої. Питання слов'янського наголосу отримали розвиток у працях В. Кіпарського, З. М. Веселовської, В. А. Диббо, В. В. Колесова, В. Г. Складенка, А. А. Залізняка, В. М. Винницького та ін. У цьому ж руслі виконані дослідження О. О. Потебні, однак йому не судилося визначати напрями розвитку слов'янської акцентології, бо праця десь загубилася в численних невиданих рукописах видатного вченого. Потім Р. Ф. Брандт видав свою книжку, та ще й з такою місткою назвою. Належно оцінивши цю роботу, відомий сучасний російський мовознавець В. В. Колесов зазначив: «Перша опублікована в цій галузі розвідка Р. Ф. Брандта в багатьох відношеннях поступається перед працею О. О. Потебні»¹.

Дослідження слов'янського наголосу було тільки розпочато, але О. О. Потебня вже тоді глибше від сучасників розумів завдання, які стоять перед акцентологією. У відповідь на пошуки О. Х. Востоковим і Я. К. Гротом можливості пізнати систему наголошення російської мови вчений указує шляхи розв'язання цієї проблеми. Суть його теорії полягає в тому, що вивчення літературного наголосу не дасть розуміння руської² системи наголошування слів і акцентних процесів, які відбуваються в ній. Тому до уваги треба брати не лише всі діалекти російської мови, а й з метою отримання вивірених результатів необхідно залучати до дослідження українську мову, а виявлені розбіжності звести до східнослов'янської, загальнослов'янської, балтослов'янської, індоєвропейської мовних єдностей³. На всіх цих етапах, зрозуміло, не уникнути залучення до досліджень знакових мов, які утворюють зазначені єдності. І це не просто декларування принципів акцентологічних студій. Такої методології вчений дотримувався у своїх дослідженнях. Щоправда, теорія порівняльної акцентології на той час не була новою. Як зазначає В. Ю. Франчук, порівняльне вивчення наголосу в індоєвропейських мовах започатковане працею Ф. Боппа «*Vergleichendes Accentuationssystem nebst einer gedrängten Darstellung der grammatischen Übereinstimmungen des Sanskrit und Griechischen*» (1854), де використано також акцентуаційні факти литовської та слов'янських мов⁴. О. О. Потебня враховував акцентологічні напрацювання Ф. Боппа, а в порівняльному дослідженні слов'янського наголосу він був першопроходцем.

Учений залучає до аналізу фактичний матеріал з російської, української, сербської, хорватської, болгарської мов, спорадично литовської, грецької та інших індоєвропейських мов. Наведено численні ілюстрації з церковнослов'янських текстів. О. О. Потебня глибоко усвідомлював необхідність розвитку історичної акцентології: «Одним з найважливіших засобів для вивчення руської акцентуації мало б бути порівняння її сучасного стану з акцентуацією давніх руських і старослов'янських пам'яток, якби вони були відомі»⁵. Дослідник орієнтувався в питаннях акцентуації давніх пам'яток, але історичного матеріалу

¹ Колесов В. В. [Рец. на:] А. А. Потебня. Ударение / Подгот. к изд. В. Ю. Франчук. — К., 1973. — 172 с. // Мовознавство. — 1974. — № 6. — С. 80–83.

² За традиційною термінологією О. О. Потебні, «русский язык» (у статті при перекладі — «русська мова») — це мова, що об'єднує «великорусский язык / наречие» (у статті — «російська мова») і «малорусский язык / наречие» (у статті — «українська мова»).

³ Потебня А. А. Ударение / Подгот. к изд. В. Ю. Франчук. — К., 1973. — С. 21.

⁴ Там же. — С. 9.

⁵ Там же. — С. 22.

він не зібрав. Факти з російської мови вчений брав із тогочасних словників та граматики О. Х. Востокова; переважно зі словників та граматик, зокрема праць В. Караджича і А. Мажуранича, узято південнослов'янський матеріал (болгарські ілюстрації автор збирав також з етнографічних збірників). Осібно стоїть українська мова. Український наголос учений подає за зібраним ним же ілюстративним матеріалом зі збірок народної творчості М. Костомарова, П. Куліша, А. Метлинського, М. Номиса, поезій І. Котляревського, Є. Гребінки, видання прозових творів Г. Квітки-Основ'яненка з проставленими П. Кулішем акцентами. Нерідко знаходимо ілюстрації зі словника П. Беринди, і подано їх на підтвердження тільки українського наголошування. Цікаво, що автор ніде не виділяє наголос цієї пам'ятки як давніший, а подає його в ряду з ужитим пізніше.

Такий широкий український ілюстративний матеріал свідчить про те, що О. О. Потебня не лише хотів показати своєрідність українського наголосу в системі східнослов'янського. Учений, власне, досліджував українську акцентну систему. Він цікавився літературним наголосом, який тільки-но почав набувати ознак нормативності, діалектним та історичним наголошенням. Про глибину й масштабність його зацікавлень українською акцентуацією свідчить намір видати твори Г. Ф. Квітки-Основ'яненка з проставленими двома наголосами: оксією (´) для виділення слів, що відіграють головну роль, та варією (˘) для позначення слів, що мають допоміжну функцію. Цими планами вже знаний у науковому світі мовознавець ділиться в листах із І. І. Срезневським⁶, В. Ягичем⁷. Річ у тім, що акцентований П. О. Кулішем двотомник творів Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, виданий 1858 р., уже у 80-х роках XIX ст. став букіністичною рідкістю, а головне, О. О. Потебня не погоджувався з багатьма Кулішевими наголосами. Це закономірно, адже нормативного українського наголошення в середині XIX ст. не існувало, а вчені-редактори були носіями різних діалектів: О. О. Потебня, як і Г. Ф. Квітка-Основ'яненко, — слобожанського говору південно-східного наріччя, П. О. Куліш — східнополіського говору північного наріччя. У 1887 р. виходять два томи значно повнішого зібрання прози Г. Ф. Квітки-Основ'яненка за редакцією О. О. Потебні з двома наголосами, проставленими вченим, та зміненим відповідно до оригіналу правописом.

Питаннями акцентології вчений цікавився впродовж усього наукового життя. Період же його інтенсивних досліджень у галузі слов'янського наголосу і створення праці про наголос, як дослідила В. Ю. Франчук, припадає на 1860 — 1870 роки. Як глибокий учений-лінгвіст, О. О. Потебня зі своїм природним мовним чуттям і прагненням пізнати об'єктивні й суб'єктивні закони мовного розвитку органічно прийшов до потреби ґрунтовного вивчення акцентних процесів у мові. Очевидно, до цього його також спонукали граматика О. Х. Востокова, де традиційно від граматик Л. Зизанія та М. Смотрицького наголос виділено в окремий розділ, але не пояснено закономірностей російського наголошення, праці Я. К. Грота, присвячені окремим акцентологічним проблемам, а також відсутність у тодішніх словниках повних парадигм відмінюваних слів. Про все це вчений говорить уже в перших реченнях вступу до праці про наголос. Крім того, вічним покликом, любов'ю і боєм була для О. О. Потебні рідна українська мова з її суттєво відмінним від російського та дуже строкатим діа-

⁶ Олександр Опанасович Потебня. Ювілейний збірник до 125-річчя з дня народження. — К., 1962. — С. 89.

⁷ *Айзеншток І.* З листування О. О. Потебні // Україна. Науковий двохмісячник українознавства. — К., 1927. — Кн. 1–2. — С. 174.

лектним наголосом. Саме тому він приділяв так багато уваги українській мові в своїх акцентологічних дослідженнях, у працях із граматики східнослов'янських мов постійно вдавався до українських наголосових екскурсів, опікувався виданням акцентованих творів. «Узагалі, дуже невигідно для майбутніх досліджень, — відзначає вчений, — що попри існування хороших прикладів, зразки народних говорів (ідеться про українську мову. — І. Г.) до сих пір видаються без наголосів. Немає сумніву, що вчення про наголос становить досить важливий розділ історії руської мови»⁸.

Широта знань з різних галузей славістичної мовознавчої науки, наукова ерудиція та інтуїція дозволили вченому сформулювати основні закони російського й українського наголосу, виявити і схарактеризувати особливості українського наголошення дієслова, прикметника, іменника. Звернімося до деяких акцентуаційних сюжетів, розглянутих О. О. Потебнею, які є актуальними для сучасної лінгвістичної науки.

Зіставляючи акцентуацію 1-ї та 2-ї осіб множини теперішнього часу російських, українських, сербських, хорватських та болгарських дієслів, учений доходить висновку, що наголос на -мб, -тб (як в українській мові та чакавському наріччі: *ведемб* — *ведетб*) є давнішим від російського *ведём* — *ведёте*. Для акцентології завжди спірним було питання можливості наголошення кінцевих глухих б та ь. За О. О. Потебнею, форма 1-ї особи множини на -мь є давнішою, де ь міг бути наголошеним⁹. Ці положення в сучасній акцентологічній науці вже не викликають сумнівів¹⁰. Водночас О. О. Потебня ставить проблемне питання, яке без достатнього історичного матеріалу розв'язати не міг: «Правило це в 2-й особі множини до сих пір дотримується в церковних книгах не тільки південного (українського. — І. Г.), але й північного (північноросійського. — І. Г.) друку. Не можу вирішити, чи такий наголос занесено на північ південно-західним духовенством у XVI — XVIII ст., або й до цього часу й на півночі він зберігається в церковних книгах. Церковнослов'янські *соблюди́те, твори́те, по́ститесь*..»¹¹. Тільки комплексне дослідження А. А. Залізняка історичного російського наголошення в різних діалектних ареалах підтвердило другу з висунутих версій¹². Правда, відповіді на близьке до цього питання, чи трапляється в північних російських пам'ятках закінчення з наголошеним кінцевим -мо в 1-й особі множини дієслів праслов'янської рухомої парадигми, яке досить часто спостерігаємо в українських стародруках, ми не знаходимо. Як відомо, північноросійські говори виявляють багато спільних з українськими акцентних рис, однак ця проблема потребує ширшого порівняльно-історичного вивчення.

Аналізуючи наголошення дієслів минулого часу (колишніх дієприкметників минулого часу на -лб) типу російського *был* — *была* — *было* — *были* та порівнюючи його з українським, сербським, хорватським і болгарським, учений доходить висновку, що українське перенесення наголосу на закінчення *був* — *була* — *було* — *були* є новим явищем. На первинність російського наголошення слів цієї парадигми (*да́ть, жи́ть, ли́ть, пи́ть*) указує й В. Г. Складенко¹³. Українські дієслова зазнали впливу дієслів праслов'янської окситонованої акцентної парадигми як *могті́, лягті́*, які в обох мовах мають у минулому часі

⁸ Потебня А. Заметки о малорусском наречии. — Воронеж. — 1871. — С. 10.

⁹ Потебня А. А. Ударение. — С. 25–26.

¹⁰ Складенко В. Г. Праслов'янська акцентологія. — К., 1998. — С. 164–170.

¹¹ Потебня А. А. Ударение. — С. 25.

¹² Залізняка А. А. От праславянской акцентуации к русской. — М., 1985. — С. 316–322.

¹³ Складенко В. Г. Знач. праця. — С. 151–152.

флексійну акцентуацію. Очевидно, у південно-східних говорах указане перенесення наголосу набуло ознак акцентуаційної тенденції, оскільки, відповідно до ілюстрацій з творів поетів, що були носіями цих говорів, О. О. Потебня зараховує до флексійнонаголошеного типу в минулому часі *надути*, *віти* (без зазначення семантичної диференційної функції наголосу: *вила* «скигвила» і *вила* «плела, звивала») ¹⁴. Водночас більшість південно-західних говорів і нині зберігає давнє наголошення слів цього типу, уніфікувавши ще й наголос жіночого роду: *був* — *була* — *було* — *були*, так само *жила*, *лила*, *пила* тощо. На нашу думку, цей досить стійкий західний наголос є проблемним у плані впровадження та закріплення літературної орфоепії, бо він, за нашими спостереженнями, нині інтенсивно поширюється на схід і стає певною мірою навіть модним у середовищі політиків.

У своїх акцентологічних дослідженнях О. О. Потебня насамперед ставив завдання за допомогою порівняльного аналізу акцентуації в східнослов'янських та південнослов'янських мовах визначити давнє, тобто спільнослов'янське (праслов'янське), наголошення слів. Але не тільки. Учений завдяки гострій мовній інтуїції відчував проблемні з погляду акцентуації граматичні групи й намагався донести до читачів закономірності їхнього російського та українського наголошення. Наведемо (за автором) кілька груп розбіжностей акцентування минулого часу в українській і російській мовах. Ці розбіжності виявилися неподоланими не лише для значної частини носіїв української мови, а й для багатьох фахівців, якими є ведучі радіо- та телевізійних програм.

1. «В українській: *брав, звав, прав, ірвав, ждав, слав, родив, умер* — *умёрла* [...] — зберігають той же наголос у жіночому, середньому роді та множині» ¹⁵, на відміну від російських *братъ, звать, прать, рвать, ждать, родить*, які наголошуються за зразком *был* — *была* — *было* — *были*.

2. В українських дієсловах при додаванні префікса наголос у минулому часі не змінюється (крім префікса *ви-*, який в обох мовах відтягує на себе наголос: *вибув* — *вибула* — *вибуло* — *вибули*), напр.: *забрів* — *забрала* — *забрало* — *забрáli*, *почів* — *почала* — *почало* — *почали*. У російській же деякі дієслова «...переносять наголос на префікс у чоловічому і середньому роді та множині минулого часу: *дóдал* — *пéредал* — *пéредало* — *пéредали* — *передала́* (*не́ жил* — *не́ жила́*, *не́ был*), *додала́*, *прóлил*, *дóлил*, *отлил*, *прóжил*, *пóплыл*, *прíбыл* — *прíбыло* — *прíбыли* — *прибыла́*, *долила́* та ін., *сóздал* — *сóздало* — *сóздали* — *создала́*. Таких же змін зазнає минулий час префіксальних дієслів на *-ять*, *-чатъ*, *мереть* і *переть*, з яких перші два не вживаються без префікса, а два останніх мають у минулому часі нерухомий наголос: *на́чал*, *за́нял*, *рòзнял* — *рòзняло* — *рòзняли*, *у́мер*, *от́мер* — *от́мерло* — *от́мерли* — *от́мерла́*» ¹⁶. Цитуємо цю частину характеристики російського наголосу повністю, оскільки сучасний літературний наголос не завжди збігається із запропонованим О. О. Потебнею. Зокрема, у слові *передать* «вручити, повідомити тощо» поряд із префіксальним допустимим є також наголошення *передáл* — *передáло* — *передáли*, а для слова *передать* «дати зайвого» нормативний наголос *передáл* — *передала́* — *передáло* — *передáли*. Допустимим літературним вважається кореневий наголос чоловічого, середнього роду та множини дієслів минулого часу *додáть*, *дожéть*, *пролéть*, *создáть*; як рівноправний поряд із префіксальним він уживається в словах

¹⁴ Потебня А. А. Ударение.— С. 95.

¹⁵ Там же.— С. 95.

¹⁶ Там же.— С. 94.

доліть, отліть (чомуś в однокореновому проліть — тільки як допустимий), а у словах попліть, різнять лише кореневий наголос є нормативним. Слова *знять, начать, отмереть, прибыть* характеризуються в минулому часі, крім жіночого роду, нормативним префіксальним наголосом.

3. «З'єднуючись зі зворотним займенником *ся*, ці дієслова минулого часу (чоловічого роду. — *І. Г.*) в літературній російській мові переносять наголос на *ся*, а в решті форм — на закінчення перед *ся*: *дался, удался, прижился, полился, влился, начался, заперся, звался, назвался, дождался, брался, родился*, жіночий рід — *-ась(ся)*, середній рід *-ось(ся)*, множина *-ись(ся)*». В українській мові наголос «...не переноситься на *ся*: *почався, удався* тощо»¹⁷. У сучасній російській лексикографії передкінцевий наголос аналізованих дієслівних форм чоловічого роду, крім *заперся* (про закриття дому на ключ тощо), але *запёрся* (про затятість людини), *родился* і *родился* (про народження когось) та *родился* (про народження думок, замислів), подається як ненормативний або ж як застарілий. В українській мові дієслова з *-ся (-сь)* у минулому часі наголосу не змінюють, тобто поширений у мові телевізійників наголос *зібрались* є неукраїнським — таким, що спричинений російським акцентним впливом.

О. О. Потебня багато уваги приділив акцентуації пасивних дієприкметників минулого часу, яка ще й нині є проблемною для носіїв російської мови. Ідеться про російські дієприкметники, які в чоловічому роді приймають наголос на суфіксі, а в жіночому, середньому і множині переносять наголос на флексію за зразком прикметників *бел — белá — белó — белы́* та дієслів минулого часу, як *плел — плелá — плелó — плели́* переносять наголос на закінчення, пор.: *веден — веденá — веденó — ведены́*. Наводячи приклади такого наголошення (*бережён, везён, плетён, прочтён, пражён, толчён*), учений висловлює сумнів, що тільки цей наголос властивий російській мові: «Принаймні моє вухо звикло до вимови як “коса заплётена”, “вещи перевезены”, “перенесены”, “лошади запряжены”»¹⁸. Однак сучасні лексикографічні праці подають такий наголос як неправильний¹⁹.

В українській мові, як відзначає вчений, у пасивних дієприкметниках минулого часу, утворених від дієслів з наголошенням в інфінітиві *-ти* або попереднім суфіксальним голосним, наголос переважно відтягується на попередній склад і залишається незмінним в усіх формах: *месті — мѐтений — мѐтена — мѐтене — мѐтени*, так само *любіти, кроїти, читати, міняти, купувати, малювати, одягнути, тягнути* тощо. Префіксальні утворення від дієслів на *-іти/-ію* не змінюють наголосу: *затвердіти — затверділий — затверділа — затверділе — затверділі, захворіти, змокріти, озвіріти, осиротіти, посіріти*; як не змінюється він і в похідних від дієслів з кореневим та подвійним наголошенням: *бáчити — бáчений, посівіти — посівілий*.

Пасивні дієприкметники минулого часу з префіксом *ви-* мають наголос на цьому префіксі, пор.: *вівезений — завѐзений*. О. О. Потебня звертає увагу на наголошення дієприкметників з невокалічним коренем: «*Гнуть, мкнуть і ткнуть* через односкладність переносять наголос на префікс: *сóгнут — сóгнута — сóгнута*. Українське *зігнутий, зámкнутий — зámкнений, зátкнутий*»²⁰, так само *звáний — нáзваний, гнáний — зáгнаний*. Наголошення таких префіксальних

¹⁷ Там же. — С. 94—95.

¹⁸ Там же. — С. 99.

¹⁹ Для подання сучасного російського нормативного наголосу в основному використовуємо: Орфоэпический словарь русского языка: Произношение, ударение, грамматические формы / Под. ред. Р. И. Аванесова. — М., 1983. — 704 с.

²⁰ Потебня А. А. Ударение. — С. 101.

дієприкметників у сучасній українській мові не усталене й характеризується хитанням. Причин цьому дві. По-перше, не всі префікси однаковою мірою виявляють здатність переймати на себе наголос, пор.: *ві́гнутий, віді́гнутий, піді́гнутий, розі́гнутий* і *погн́утий, пригн́утий, прогн́утий*. По-друге, як дослідив В. М. Винницький, первісним у цих дієприкметниках було наголошення, яке збігається з наголосом твірних основ, тобто префіксальний наголос є вторинним, про що свідчить залучений ученим ілюстративний матеріал XVI — XX ст.²¹ Очевидно, процес відтягнення наголосу на префікс у розглянутих утвореннях триває й досі, і в різних діалектних ареалах його інтенсивність не однакова. Сучасні словники фіксують стан наголошення цих утворень у художній літературі 2-ої половини XIX — 1-ої половини XX ст., тому навіть у словах з префіксами, які мають схильність до акцентування, наголос подано за твірним дієсловом, пор.: *загн́утий, нагн́утий* і *вві́гнутий, зі́гнутий, зоѓнутий, перéгнутий, півзі́гнутий*. Однак, як відомо, нормативного наголосу в XIX ст. в українській мові не існувало, а в поезії першої половини XX ст. він ще не був усталеним. Проблема української лексикографії стосовно акцентуації слів полягає в тому, що зафіксований понад півстоліття тому наголос не переглядався з метою вирівнювання акцентних парадигм, що відбило б зміни в мовленні, сприяло б наведенню акцентного ладу та в результаті покращило б засвоєння літературного наголосу мовцями.

Форми на *-но, -то*, що походять від коротких дієприкметників середнього роду, а нині протиставляються їм за синтаксичною функцією, акцентуаційно нічим не відрізняються від пасивних дієприкметників минулого часу, оскільки пройшли такий самий акцентуаційний шлях. Акцентним хитанням у поетичному мовленні відзначається слово *да́но*, на відміну від співвідносного дієприкметника. В. М. Винницький виявив, що писемні джерела XVI — XIX ст. послідовно фіксують *да́но*, а кінцевий наголос з'явився в поетичних творах XX ст.²² Безперечно, до цього спричинилося російське наголошення слова, про яке йшлося вище. Глибокий знавець української мови М. Т. Рильський критично висловився про вжите П. Г. Тичиною *данó*, що римується зі *знаменó*²³.

О. О. Потебня досить ґрунтовно проаналізував наголос слов'янського прикметника і встановив акцентні типи двоскладних слів. Важливими є його висновки про залежність наголосу члених прикметників від нечлених, що ґрунтуються на даних української, російської, сербської та хорватської мов. На матеріалі XIX ст. розглянуто особливості наголосу українського прикметника, що дало можливість авторові виявити давню тенденцію до уодноманітнення у двоскладових словах наголосу на флексії, напр.: *ті́сний, бли́зький, гладкі́й, тонкі́й*. Учений показує залежність наголошення прикметників від якісних характеристик суфіксальних морфем та кінцевих компонентів загалом (*-éзний: старéзний, -éнний: глибочéнний, -цький: коза́цький* тощо), робить порівняльний аналіз відад'єктивних прислівників на *-о* у російській та українській мовах, констатуючи, що в останній їм властива лише коренева акцентуація незалежно від того, до якого акцентного типу належить прикметник, пор.: *ну́дно, пру́дко, сі́льно, стра́ино, ху́тко*²⁴.

Актуальним для сучасної акцентології є розглянутий ученим наголос порівняльного ступеня, який сучасні словники фіксують дуже рідко. Річ у тім, що на-

²¹ Винницький В. Українська акцентна система: становлення, розвиток.— Л., 2002.— С. 390–397.

²² Винницький В. Акцентуаційні етюди.— Жовква, 2004.— С. 227–228.

²³ Рильський М. Ясна зброя.— К., 1971.— С. 67.

²⁴ Потебня А. А. Ударение.— С. 133–137.

голос у ступеневих формах не залежить від наголошення прикметника в початковій формі. Двоскладові прикметники послідовно отримують наголос на суфіксі *-іш(-ий)*, пор.: *добрий — добріший — найдобріший* (далі наводимо тільки 1-й ступінь порівняння, бо в 2-му ступені наголос не змінюється), *гіркий — гіркіший*. Для три- і багатоскладових прикметників виводиться закономірність, за якою у ступеневих формах вони зберігають наголос «нульової форми, якщо ця форма наголошується на основі: *активний — активніший..*». При цьому подається десяток винятків: *весілий — веселіший, гарячий, зелений, красівий* тощо²⁵. Але ж цих винятків не десяток, а чи не кожне четверте кореневонаголошене слово у ступеневих формах виявляє схильність до уніфікації наголосу на суфіксі. О. О. Потебня вказує на специфіку українського суфіксального наголошення й подає його якомога ширше: *моторніший, покірніший, розумніший, славніший, але завзятіший, письмєнніший*²⁶. Мабуть, не кожен нині погодиться з двома першими наголосами. За нашими спостереженнями, існує пов'язаність і залежність між можливістю утворення демінутива з суфіксами *-есеньк-, -ісінк-* та суфіксальним наголошенням у ступеневих формах прикметника, пор.: *моторний — моторнєсенький — моторніший, покірний — покірнєсенький — покірніший, червоний — червонєсенький — червоніший і доцільний — доцільніший, організований — організованіший, письмєнний — письмєнніший*. Ця, на наш погляд, закономірність не ґрунтується на об'єктивних акцентологічних законах, адже йдеться лише про ступінь засвоєння та вживання слова в зменшено-пестливому значенні в усному мовленні, але лінгвіст з природним чуттям мови принаймні має від чого відштовхнутися.

О. О. Потебня всебічно дослідив акцентуацію слов'янського іменника. Він розглядає специфіку наголосу іменників за їхньою належністю до певної відміни (виділяються чотири відміни: для іменників чоловічого роду, іменників середнього роду, іменників жіночого роду з вокалічним закінченням та іменників множинних і жіночого роду на приголосний). Такий підхід акцентуаційного аналізу іменника власне за родами переважає й у сучасному мовознавстві. Розглянуто також залежність наголошення від дериваційних характеристик слова, абстрактного чи конкретного значення, кількості складів тощо. Особливу увагу приділено іменникам з рухомим наголосом, зокрема виділено два розряди іменників жіночого роду: 1) з відтягненням наголосу в називному множини (*брові — брові — брови*); 2) з відтягненням наголосу у знахідному однини та множині (*весні — весні — весні — весні*)²⁷. Слід зазначити, що питання акцентуації розглядаються і в неакцентологічних дослідженнях. Так, у граматичній праці вчений аналізує специфіку наголосу окремих відмінків, напр.: «Імена, що мають родовий на -а наголошене, переважно, якщо мають і род. на -у, не вимагають наголосу над останнім закінченням: *слідá і слѣду, судá і сѣду, мостá і мбсту*. [...] Частково це властиво і російській мові»²⁸. Тут же наведено приклади з російської: *с полку* (хоч *из полка*), *с мбсту* (і *мостá*), а також винятки в українській мові: *сміху, гріху і сміху, гріхá*²⁹. Виявлено специфічні риси українського наголосу, зокрема сильнішу, ніж у російській мові, дію тенденції до акцентуаційного

²⁵ Сучасна українська літературна мова. Морфологія / За ред. І. К. Білодіда. — К., 1969. — С. 166.

²⁶ Потебня А. А. Ударение. — С. 137—138.

²⁷ Там же. — С. 125—127.

²⁸ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике : В 4 т. — М., 1985. — Т. 4. — С. 21.

²⁹ Там же.

протиставлення однини і множини (*голуб* — *голуби́*, *баба* — *баби́*)³⁰. О. О. Потебня засвідчує збереження в українській кличного відмінка, в якому він виключає кінцевий наголос³¹. Для вивчення історії наголошення вокатива це важливий факт, адже нині частина іменників втрачає первісний наголос і набуває флексійного (*весно́*, *знавцю́*)³².

Цікавий висновок робить автор стосовно наголосу називного множини в російській мові, де одні іменники вживаються лише із закінченням *-а*: *берега́*, *господа́*, але *хозяева́*, а інші мають паралельні закінчення з наголошеними *-а́*, *-я́* і ненаголошеними *-и*, *-и* (*волоса́* і *вло́сы*, *лекаря́* і *ле́кари*), але це правило дотримується не завжди (*зубья́* і *зубы́*). Автор пояснює факти різного акцентування тим, що у випадку типу *года́* йдеться про збірну множинність, коли втрачається неподільність предметів, а у формах типу *годы́* надається значення одиничної множинності, тобто багатьох предметів або осіб, розгляданих окремо. Тому вчений пристає до думки, що пристойніше сказати *господа офице́ры*, ніж *офице́ра*³³. Очевидно, перша форма виконує функцію двоїни, втраченої в російській мові. В українській мові форми двоїни та множини в багатьох випадках розрізняються за допомогою наголосу: дв. *два́*, *три́*, *чотири́* *лікари́* — мн. *лікари́*, дв. *кни́жки* — мн. *книжкі́*, дв. *мі́ста* — мн. *міста́*.

Особливістю цього розділу є залучення до аналізу іншомовних слів. З цього приводу О. О. Потебня, спираючись на Я. К. Грота, відзначає: «чим більше вони засвоєні народом, тим легше піддаються зміні наголосу, якщо тільки такій зміні не суперечать інші, сильніші й постійніші закони мови». На думку вченого, якщо первісно іншомовне слово, вживане у множині, гнучке у вимові, тобто має рухомий наголос, це означає, що народ повністю зжився з ним, зовсім забув його походження³⁴. Звичайно, не кожне іншомовне слово отримує на східнослов'янському ґрунті рухомий наголос, як, зрештою, і питомі утворення. З певних причин (фонеме оформлення, кількість складів, час запозичення, інтенсивність уживання тощо) іншомовні слова зберігають у мові-реципієнті акцент мови-джерела. Для окремих лексем термін акцентуаційної адаптації може бути досить тривалим. Зокрема, О. О. Потебня зазначає, що запозичення з польської мови у формах множини *скарби́*, *жарти́*, *шлюби́* не зазнали в українській мові наголосових змін³⁵. Однак нині іменник *скарб* у множині характеризується флексійним наголошенням: *скарби́*, род. *скарби́в* (ОСУМ, II, 553), що сталося під дією тенденції до акцентуаційного протиставлення однини і множини. Ця тенденція виникла в українській мові ще в XVII ст., і частина питомих утворень та запозичень отримала наголос на флексії ще тоді. У розгляданому слові адаптаційний період виявився довшим. Українські стародруки послідовно фіксують незмінний кореневий наголос *ска́рбы* (Гал., 235; Рад., 387, 634, 863), ор. *ска́рбами* (Рад., 318, 414). Тільки у першій половині XX ст. пропонується подвійний наголос *ска́рби* і *скарби́* (Голоск., 367), але на першому місці — все-таки ще наголос мови-джерела; далі вже *скарби́* і *ска́рби* (УЛВН, 603; Погрібний, 526), а

³⁰ Потебня А. А. Ударение.— С. 117–122.

³¹ Там же.— С. 115, 125.

³² Докладніше див.: Тараненко О. О. Словозміна української мови.— Ніредьгаза, 2003.— 198 с.; Гальчук І. Ю. Акцентологічні дослідження О. О. Потебні і сучасні проблеми українського літературного наголосу // Наукова спадщина О. О. Потебні в контексті сучасності / Відп. ред. В. Франчук.— К., 2005.— С. 43–51.

³³ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике.— С. 31–32.

³⁴ Потебня А. А. Ударение.— С. 140.

³⁵ Там же.— С. 141.

пізніше тільки *скарбі*, род. *скарбів* (ОС 94, 696), що відбиває сучасний стан в усному мовленні.

Загалом відзначимо, що дослідження О. О. Потебні в галузі слов'янської акцентології були дуже продуктивними, однак, не будучи оприлюдненими свого часу, вони не відіграли належної їм ролі в розвитку акцентологічної науки. Віддаючи належне внеску вченого, зокрема, у вивчення українського наголосу, доводиться констатувати, що нині його акцентологічні студії використовуються більшою мірою як ілюстративний матеріал для історичних досліджень. Але зазначимо, що цей матеріал дуже цінний, оскільки поданий він великим ученим, зачинателем української акцентології як науки та глибоким знавцем тогочасного літературного й діалектного наголосу.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- Голоск. — *Голоскевич Г.* Правописний словник.— 20-е вид.— Нью-Йорк; Л., 1994.— 460 с.
Гал. — *Галатовскій І.* Ключ разумѣнія.— К., 1659 (стародрук).
ОС 94 — Орфографічний словник української мови / Уклад.: С. І. Головашук, М. М. Пещак, В. М. Русанівський, О. О. Тараненко.— К., 1994.— 864 с.
ОСУМ — Орфоепічний словник української мови : В 2 т. / За ред. В. М. Русанівського.— К., 2001.
Погрібний — Орфоепічний словник / Уклад М. І. Погрібний.— К., 1984.— 629 с.
Рад. — *Радивилловскій А.* Огородок.— К., 1676 (стародрук).
УЛВН — Українська літературна вимова і наголос : Словник-довідник.— К., 1973.— 724 с.

І. Yu. HALCHUK

O. O. POTEBNIA AS ACCENTOLOGIST

The author focuses on O. O. Potebnia's accentological legacy as well as his contribution in Slavic accentological studies. The also analyses some issues of Modern Ukrainian accentuation using Potebnia's works on the specificity of accentuation of words in various Slavic languages.

Keywords: accentology, stress, Ukrainian language, foreign words.

Коцюба З. Г.

**РЕФЛЕКСІЯ ПОБУТОВОЇ СВІДОМОСТІ В РІЗНОМОВНОМУ
ПРОВЕРБАЛЬНОМУ ПРОСТОРІ (ВІД УНІВЕРСАЛЬНОГО
ДО НАЦІОНАЛЬНОГО)**

Л. : ДП «Видавничий дім “Укрпол”», 2010. — 472 с.

На одне з чільних місць у сучасній лінгвістиці сьогодні висунулася проблематика досліджень ідіотетичного й універсального в різноструктурних мовах, створення теорії універсальних комунікацій. Один із підходів до розв'язання цієї різноаспектної проблеми репрезентовано в рецензованій монографії, у якій на основі зіставлення прислів'їв і приказок української, російської, польської, англійської, французької та деяких інших мов подано результати досліджень особливостей паремійної вербалізації універсальних і національних базових світоглядних засад їх носіїв. Аналіз паремійного матеріалу з опорою на принципи лінгвокультурології та лінгвокогнітології дав змогу авторці з'ясувати місце і роль паремій зіставлюваних мов у когнітивній базі народів-носіїв, установити значення цих одиниць як частин мовної картини світу, висвітлити особливості співвідношення універсальних і національних елементів у різномовних паремійних корпусах.

Дослідження проводиться загалом у плані синхронії. Елементи діахронії застосовано з метою визначення хронологічних меж виникнення деяких паремій, їх міжмовної міграції і трансформації, а також для з'ясування варіативності прислів'їв і приказок унаслідок дії часового чинника, тривалості побутування паремійних одиниць у мовах, історичного розвитку ключових слів аналізованих паремій.

Оскільки авторка переконана, що «жодне окремо взятє прислів'я чи приказка не може категорично вважатися загальнонародним переконанням, виразником національного характеру чи способу мислення» (с. 40), аналіз паремій у праці проводиться не ізольовано, а системно — в межах відповідних паремійних тематичних блоків і груп. Фактичний матеріал дослідження, дібраний із 45 паремійних словників, збірок, довідників, фразеологічних словників, частину з яких уперше залучено до наукового аналізу, є, безпе-

речно, достатньо повним. Функцію *tertium comparationis* при зіставленні виконував латиномовний паремійний корпус. Урахування принципу зіставності, що нерідко ігнорується дослідниками паремій, — передумова адекватного добору матеріалу для рецензованої праці.

Термінологічний апарат дослідження є загалом добре продуманим. У монографії обстоюється вживання філософських і психологічних термінів «побутова свідомість» (цей термін або вживаний також сьогодні його розширеніший варіант «повсякденно-побутова свідомість» видаються адекватнішими, науковішими порівняно з більш уживаним на пострадянському лінгвістичному просторі терміном «наївна свідомість» і, відповідно, «наївна картина світу», хоча в монографії використовуються також і останні визначення), «колективна свідомість», «рефлексія», виражається авторське ставлення до широко вживаного в сучасній лінгвістиці поняття «концепт», пояснюється використання термінів «паремійний тематичний блок», «паремійна тематична група». Як похідний прикметник від іменника *прототип* на позначення одного з ключових понять сучасної когнітивної семантики в монографії (як, до речі, і в більшості праць відповідної тематики в сучасному вітчизняному мовознавстві) вживається *прототиповий* (с. 101 та ін.), однак кращим видається все-таки варіант *прототипний*, який усуває із внутрішньої форми прикметника мимовільне асоціювання з *типовий* у значенні «характерний» і ставить його в один ряд з певною мірою суміжними одиницями *архетипний*, *стереотипний* і под. Замість *англомовляни* (с. 350, 365, 391 та ін.), тобто носії англійської мови, варто було б, очевидно, вживати *англомовці*, оскільки іменник *мовляни* давно вже не використовується в нашому мовознавстві.

У першому розділі «Теоретичні засади дослідження паремій» З. Коцюба визначає

статус паремійних одиниць як об'єкта етнолінгвопсихологічного дослідження, з'ясовує способи дослідження прислів'їв і приказок, пропонує власну методику їх лінгвокультурологічного аналізу. Головним чинником, який впливає на трактування паремійних еквівалентів у різних культурах і зумовлює невідповідності в їх тлумаченнях, вважає дослідниця, є етнокультурна маркованість ключового слова паремії (паремійного блоку). Цей чинник важливо насамперед ураховувати при дослідженні прислів'їв і приказок, опорні слова яких (або й самі паремії) мають відповідники або псевдовідповідники в зіставляваних мовах, оскільки слова, а тим більше прислів'я, які б абсолютно точно переносили з мови в мову свій зміст, що повністю розкривається лише у сфері національного мовленнєвого використання, є достатньо рідкісними. Чинник варіативності тісно пов'язаний із чинником частотності, оскільки опосередковано дає інформацію про те, яке прислів'я або група прислів'їв уживаються частіше. Конвергентна кількісна репрезентативність паремійних блоків або груп у міжмовному зіставленні не є ознакою світоглядної ізоморфності, однак у багатьох випадках кількісна дивергентність указує на якісні міжкультурні невідповідності. Чинник якісної репрезентації паремійної тематичної групи виявляється в існуванні мережі розгалужених синонімічних, антонімічних та омонімічних відношень, що зумовлює трактування паремій як системи одиниць мови, які мають просторовий характер. Паремійна «просторовість» — це також результат універсальності значної частини різномовних прислів'їв і приказок, у яких вербалізуються передусім загальнокультурні стереотипи свідомості. Локальність окремих паремійних зразків у деяких випадках (особливо тоді, коли йдеться про одномовні субкультурні варіанти або синоніми) може бути релевантною, але не визначальною в міжмовному зіставленні. Історичний чинник, як і чинник локальності (регіональності), тісно пов'язаний із чинником варіативності. Для дослідника в деяких випадках важливо знати якщо не час виникнення паремії (що здебільшого майже неможливо), то принаймні дату першої її писемної фіксації, а також певні аспекти її функціонування в діяхронії.

У цьому ж розділі авторка обстоює думку про необхідність синхронно-діяхронного багатомовного зіставного дослідження паремій, які є результатом тривалого різночасового культурно-ціннісного оброблення; авторка порівнює науковий (репрезентований у дослідженнях лінгвістів, пареміологів, філософів) і народний (об'єктивований у самих пареміях) підходи до трактування прислів'їв, а також простежує хронологічні межі становлення паремійних фондів сучасних

європейських мов, які вона вважає контамінацією різночасових міжкультурних світоглядних напашарувань, що й зумовлює їх базову універсальність. Різнобічне дослідження різномовного паремійного матеріалу, зокрема аналіз прислів'їв і приказок тематичної групи «жінка», дає підставу З. Коцюбі висловити думку, що більшість прислів'їв і приказок досліджуваних мов є порівняно новими паремійними утвореннями, які виникли або були запозичені в європейські мови (найчастіше з латини — безпосередньо або за посередництвом інших мов) не раніше XVI–XVII ст., а чимало й значно пізніше. Різномовний проverbs'яльний простір є відображенням різних етапів осмислення світу: від найдавнішого архетипного, а також міфічного світобачення, які є універсальними стадіями становлення всіх культур, до новіших — релігійного та філософського сприйняття світу, на яких найповніше виявляється багатоманітність культур. Біблійні тексти, переконана дослідниця, мали істотний вплив на поповнення сучасних паремійних корпусів, але цей вплив був здебільшого ідейним, оскільки цілісні біблійні сентенції рідко поповнювали національні паремійні зібрання. Християнські світоглядні засади мали особливе значення тільки для формування логічно-образної структури взаємопов'язаних концептів «совість» і «гріх» у всіх аналізованих мовах, що виявляється в паремійній інтерпретації логем, реалізованих у біблійних текстах (с. 144–157).

У монографії обстоюється переконання, що генетична спорідненість мов не є визначальним чинником, який зумовлює склад і наповнюваність їхніх паремійних корпусів. Територіальна близькість мов уможливило існування значної кількості контактних запозичень, що пояснює побутування паремійних аналогів та еквівалентів у різноструктурних мовах, якими послуговуються народи-сусіди, і їх відсутність у споріднених мовах територіально віддалених народів (с. 75). Проте факт існування паремійних аналогів у мовах різних мовних груп територіально віддалених народів культурно і релігійно неконгруентних цивілізацій не завжди є наслідком запозичення і може пояснюватися можливістю виникнення паремійних еквівалентів на основі подібних форм мислення в аналогічних життєвих ситуаціях. З. Коцюба вказує також на подібність основних принципів виникнення образів у різних народів (с. 36).

Здатність паремій впливати на формування світоглядних підвалин представників конкретного народу, особливо на сучасному етапі розвитку, є, як відомо, дискусійною і малодослідженою, але в монографії ця проблема, на жаль, розглядається лише побіжно. Не заперечуючи такої здатності прислів'їв і

приказок, дослідниці, однак, цілком слушно сумнівається в категоричності твердження про те, що паремії і сьогодні формують етичні норми та регулюють поведінку народу-носія (с. 61).

Оскільки у прислів'ях якнайповніше відображений саме опозиційний спосіб побудови логічних взаємозв'язків, зіставне дослідження паремій у другому розділі монографії «Асоціативно-вербальні зв'язки в паремійних корпусах слов'янських, германських і романських мов» проводиться на основі аналізу специфіки паремійної вербалізації універсальних матричних протиставлень «добро — зло», «розум — глупота» і «багатство — бідність», які в своїй сукупності формують каркас асоціативно-вербальної сітки, на який накладаються найрізноманітніші етноспецифічні та універсальні зв'язки. Домінантні позиції в побутовій картині світу займає протиставлення «добро — зло», що є універсальною базовою опозицією в царині етичного; у побутовій свідомості воно майже накладається на протиставлення «правда (істина) — неправда» і своєю здатністю не лише до експліцитної, а й імпліцитної реалізації як стійкої латентної концептуальної ознаки більшості проverbsально об'єктивованих концептів пронизує паремійні корпуси мов.

Новаторською є також спроба З. Коцуби схарактеризувати універсальну структуротвірну функцію концептів «Бог», «доля», «правда», «люди», «прислів'я», «дурень», які, за спостереженням дослідниці, поєднані низкою спільних концептуальних ознак у слов'янській, германській і романській побутових картинах світу і по-різному корелюють з базовою універсальною опозицією «добро — зло». Ознака «неосудність» об'єктивується в прислів'ях і приказках аналізованих тематичних блоків через асоціативно-вербальні зв'язки ключового для фольклорної картини світу концепту «правда», що є основою для експлікації функціонального навантаження різнотипних, на перший погляд, концептів при формуванні народного світосприйняття. Ознаки «неосудність», «неминучість» і «всюдисущість» при здебільшого конвергентній вербалізації в пареміях досліджуваних мов отримують етноспецифічну актуалізацію в російських прислів'ях з опорним словом «люди», що вказує на особливий статус громади (рос. «община») у взаємозалежності «люди — община» в стереотипних народних уявленнях росіян. У концептах «дурень» і «правда» ознаки «суворість», «грубість» набувають двобічної експлікації: дурень і правда в пареміях виступають як суб'єктом, так і об'єктом грубості. У різномовних прислів'ях і приказках спостерігається також поєднання базових ознак концептів «Бог» і «доля».

Заслужують на увагу висновки дослідниці про особливості корелятивних зв'язків між компонентами аналізованих опозицій у колективних уявленнях носіїв різних мов — компонентами, які, перебуваючи у мові в антонімічних відношеннях, у побутовій свідомості є нечітко структурованими. Так, семантична амплітуда опозиції «розум — глупота» у пареміях коливається від протиставлення до часткового уподібнення (с. 248). Різномірною є також народна оцінка компонентів опозиції «правда — неправда», «добро — зло» (с. 158, 160, 164). Найчіткіше опозиційність виявляється в пареміях, які репрезентують опозицію «багатство — бідність», незважаючи на неоднозначність кваліфікації її компонентів у слов'янському, германському і романському proverbіальному просторі.

Чинник етнокультурної маркованості ключового слова паремії (паремійного блоку) послужив основою для дослідження особливостей паремійної вербалізації опозиції «пан — мужик» в останній частині цього розділу. Такий підхід до аналізу цілком виправданий, оскільки актуалізація паремій, які репрезентують названу опозицію в різних культурах, безпосередньо залежить від особливостей концептуалізації носіями цих мов опорних слів аналізованих прислів'їв і приказок. Тому при запозиченні значна частина концептуальних ознак різномовних компонентів опозиції «пан — мужик» зникає, що є наслідком утрати «природного» етнокультурного середовища його формування і побутування.

У третьому розділі «Опозиція “своє — чуже” як універсальний маркер культурної та етнічної визначеності» простежено універсальні ознаки і національні особливості взаємовідношень опозицій «своє — чуже» та «добро — зло» в прислів'ях і приказках зіставлюваних мов, виявлено закономірності і причини існування прямих і перехресних зв'язків між компонентами аналізованих протиставлень у колективній свідомості їх носіїв. Основну причину суб'єктивної кваліфікації зв'язків між компонентами аналізованих опозицій З. Коцуба вбачає в універсальній тенденції до оцінювання життєвих ситуацій крізь призму людського «Я», що не залежить від етнічної належності, соціального статусу, природно-географічних та економічних умов побутування.

Власне «Я» особи, що в мовному вимірі абстрагується в узагальнене «Я» носія мови, є також спільною для побутової свідомості носіїв багатьох мов точкою відліку у сприйнятті відношень належності. Універсальність відзначеної тенденції не виключає існування дивергентного бачення місця й ролі особи в світоглядній системі представників різних мовних спільнот, про що свідчить дослідження специфіки різномовної паремійної реалізації універсальної семіотичної

моделі «я — вони» у рецензованій праці. Дивергентною є також вербалізація стереотипних національних уявлень про статус і функції *своїх* і *чужих* у пареміях, зумовлена певними диспропорціями в розумінні меж *свого* і *чужого* в колективній свідомості носіїв досліджуваних мов.

Вдалою є спроба уніфікувати підходи до формування етностереотипів. Колективні уявлення про чужинців у різномовних прислів'ях і приказках, зумовлені історичними або територіальними кваліфікаційними чинниками, ґрунтуються на типових для всіх паремійних корпусів параметрах: це національні риси характеру, типові ознаки, релігійне протиставлення, мовна розрізненість, спосіб життя, улюблені заняття, звички, гастрономічні уподобання, зовнішній вигляд. Найтиповішими характеристиками інших народів, що не залежать від конкретного суб'єкта чи об'єкта оцінки у всіх паремійних корпусах, є хитрість, брехливість і дурість. Певним чином уніфікованими є оцінки інших субетносів.

У цій же частині монографії на прикладі англійського прислів'я «An Englishman's house is his castle», що його дослідники традиційно вважають безеквівалентною паремією, яка виражає національні морально-ціннісні пріоритети, а також усієї паремійної тематичної групи з ключовими словами *house* і *home* в зіставленні з відповідними групами прислів'їв і приказок української, російської, польської, німецької і французької мов З. Коцюба обґрунтовує твердження, що «майже все універсальне у паремійних корпусах зіставлених мов містить елементи ідіоетнічного, а, з другого боку, у багатьох паремійних зразках, які традиційно вважаються виразниками національно-ціннісних пріоритетів, можна відшукати ознаки універсального» (с. 276).

В останньому розділі «Національні особливості ієрархії цінностей у пареміях» простежено особливості національних пріоритетів у системі цінностей носіїв української,

російської, польської, англійської і французької мов. Своєрідною точкою відліку при аналізі паремійного матеріалу в цьому розділі є матеріальні цінності, що є універсальним для побутової свідомості багатьох народів критерієм оцінювання суспільних явищ, подій тощо, який знайшов своє найповніше відображення в різномовних пареміях. Дослідження специфіки різномовної вербалізації прислів'їв і приказок цієї групи дає підстави для визначення національно зумовлених пріоритетів на шкалі універсальних цінностей, спричинених особливостями історико-культурного розвитку націй. Паремійно об'єктивовані ієрархії цінностей носіїв названих мов у монографії репрезентовані й за допомогою схем (с. 404–407). Концепт «праця» як різночасове багатоплосове утворення, що має широку об'єктивацію в паремійних корпусах зіставлених мов, у рецензованій праці вважається засобом реалізації ціннісних концептів різного рангу.

Не цілком чітко в дослідженні диференціюється лінгвокультурна специфіка різних народів, які послуговуються однією мовою, наприклад англійською, і хоч іноді авторка вказує на особливості власне американської або британської етнічної свідомості (с. 200, 282, 310, 330), здебільшого ці народи номінуються узагальнено: «носії англійської мови».

Загалом монографія З. Коцюби охоплює чимало актуальних для сучасного мовознавства питань, значно поглиблює теоретичні концепції, пов'язані з дослідженням різномовних культурних просторів крізь призму мови і дискурсу, репрезентує новий підхід до міжмовного лінгвокультурологічного аналізу прислів'їв і приказок. Результати цього дослідження будуть корисними не лише лінгвістам, а й усім, хто цікавиться функціонуванням мови як складника культури, зокрема культурологам та етнопсихологам.

О. ТАРАНЕНКО

Гнатюк Л. П.

**МОВНИЙ ФЕНОМЕН ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ
В КОНТЕКСТІ СТАРОУКРАЇНСЬКОЇ КНИЖНОЇ ТРАДИЦІЇ**

К. : ВПЦ «Київський університет», 2010.— 446 с.

В історії української літературної мови є ще чимало дискусійних питань, до яких належить, зокрема, і питання про мову найвидатнішого українського філософа XVIII ст. Григорія Сковороди. І досі не вироблено однозначної оцінки цього своєрідного явища в історії української літературної мови. Саме тому праця Л. П. Гнатюк «Мовний феномен Григорія Сковороди в контексті староукраїнської книжної традиції» як перше монографічне дослідження мовної особистості українського філософа (передусім через реконструкцію його мовної свідомості) у проєкції на мову його доби та попередньої літературно-письмної традиції є значним внеском у вивчення процесу функціонування староукраїнської літературної мови у XVIII ст.

Характеризуючи мовний феномен Г. Сковороди, авторка стверджує, що його необхідно розглядати з позицій реконструйованої мовної свідомості мислителя та тогочасного староукраїнського суспільства, а не оцінювати з погляду носія української літературної мови, орієнтованого на сучасну мовну норму. Мовна свідомість давніх українців «опредметнена» передусім у текстах, для адекватного прочитання яких потрібне ґрунтовне вивчення мовно-культурного контексту епохи. На думку Л. П. Гнатюк, приписування Г. Сковороді мовного хаосу зумовлене як складністю самого об'єкта вивчення, так і невизначеністю оцінки «українське / неукраїнське» щодо явищ староукраїнської літературної мови в цілому і мовної практики видатних староукраїнських діячів зокрема. Мовна свідомість староукраїнського суспільства першої половини XVIII ст., у тому числі української еліти, хоча й формувалася під впливом несприятливих політичних та культурних чинників, усе ж зберігала стрижневі константи суспільної мовної свідомості попереднього періоду (кінця XVI–XVII ст.), позначені ідеєю цінності рідної мови (що було співзвучним з аналогічними процесами в Європі) водночас із усвідомленням значущості церковнослов'янської мови, яка тогочасною мовною свідомістю сприймалася не як чужа, а як «культивований різновид рідної» (В. М. Живов). Про ці питання і йдеться в перших двох розділах монографії.

Перший розділ присвячено теоретичним засадам дослідження мови Г. Сковороди крізь призму староукраїнської мовної свідо-

мості. Дослідниця аналізує сучасні лінгвістичні напрацювання в такій досить новій галузі, як вивчення та реконструкція мовної свідомості (індивідуальної, колективної, етносу), розглядаючи її у зв'язку з мовною особистістю (яка стоїть і за староукраїнським текстом), зокрема її вербально-граматичним, когнітивним та прагматичним рівнями (за Ю. М. Карауловим), обґрунтовує необхідність реконструкції мовної свідомості при вивченні явищ української літературної мови попередніх епох, що, на переконання автора, дозволить уникнути помилок і непорозумінь, спричинених застосуванням сучасних дослідникові мовних норм до давніх текстів.

Проаналізувавши погляди на мову Г. Сковороди українських культурних діячів XIX ст., українських та зарубіжних дослідників (передусім лінгвістів) XX і XXI ст. та зіставивши їх з оцінкою мови деяких творів самим філософом, дослідниця дійшла висновку, що переважна більшість науковців при характеристиці мови Г. Сковороди виходила з позицій сучасної їм мовної свідомості, що викривило справжню сутність мовного феномена визначного українського мислителя. Автор монографії пропонує методiku реконструкції мовної свідомості Г. Сковороди та тогочасного староукраїнського суспільства.

На нашу думку, заслуговує на схвалення також те, що Л. П. Гнатюк не обмежилася аналізом підходів до вивчення мовної свідомості, наявних у працях українських та російських лінгвістів, а й ґрунтовно дослідила теоретичні аспекти цього питання на матеріалі новітніх публікацій західноєвропейських, переважно німецьких та австрійських, мовознавців.

У другому розділі «Мовна свідомість Григорія Сковороди на тлі староукраїнської доби» докладно розглянуто джерела і чинники, що визначили специфіку мовної свідомості мислителя, а також його мовно-філософські погляди. На особливу увагу заслуговує здійснена Л. П. Гнатюк реконструкція мовної свідомості староукраїнського суспільства кінця XVI–XVII і XVIII ст. на тлі тогочасної літературної мови з урахуванням суспільно-політичних чинників, а також з'ясування ролі освіти, передусім Києво-Могилянської академії, у становленні мовної свідомості Г. Сковороди та його концептуальної і мовної картин світу, виявлення прецедентних висловлювань з античних ав-

торів та Святого Письма, які формували константи мислення філософа і відповідно — ієрархію цінностей у його картині світу, у тому числі й мовній. Автор монографії переконливо показує роль церковнослов'янської мови (в її українській редакції) у становленні колективної та індивідуальної мовної свідомості українців, підкреслюючи водночас, що чіткої межі між церковнослов'янською та «простою» мовами не існувало навіть у мовній свідомості тогочасних лінгвістів, свідченням чого є, зокрема, лексикографічні та граматичні праці розгляданого періоду.

Реконструйовуючи мовно-філософські погляди Г. Сковороди, Л. П. Гнатюк звертає увагу передусім на осмислення письменником природи слова відповідно до його філософської концепції трьох світів (макрокосмосу — Всесвіту, мікрокосмосу — людини та символічного світу — Біблії) і двох натур (видимої — тлінної — та невидимої — істинної) в усьому сущому, на тлумачення слів різних мов (у тому числі й індивідуальні етимології) як способу багатовимірного осягнення істини в контексті барокової естетики, зумовлений блискучою мовною компетенцією та полікодовою мовною рефлексією староукраїнського філософа.

Оригінально з погляду власне лінгвістичного написання третій розділ «Мовна практика Григорія Сковороди: хаос чи система?». У ньому автор монографії розглядає в контексті реконструйованої мовної свідомості староукраїнського суспільства з урахуванням соціально-політичної та культурної ситуації мовну практику Г. Сковороди, залучаючи до порівняння багатий фактичний матеріал (лексикографічні джерела, пам'ятки історії української мови кінця XVI–XVIII ст. різних стилів, зокрема тексти попередників і сучасників Г. Сковороди, а також його наступників — Г. Квітки-Основ'яненка, І. Котляревського, Т. Шевченка та ін.). «За такої умови, — зазначає Л. П. Гнатюк, — мовна тканина текстів мислителя постає системно зумовленою і не видається хаотичною сумішшю різних з походження елементів» (с. 183).

В основу дослідження текстів Г. Сковороди покладено повне зібрання творів філософа у двох томах (К., 1973), підготовлене відомими вченими (до складу редакційної колегії входили В. І. Шинкарук, В. Ю. Євдокименко, Л. Є. Махновець, І. В. Іваньо, В. М. Нічик, І. А. Табачников) на рівні найновіших наукових досягнень того часу. Важливим є те, що дослідниця порівняла видані тексти з автографами Г. Сковороди, які зберігаються у відділі рукописів Інституту літератури НАН України, а в разі відсутності автографів (зокрема поетичної збірки «Сад божественных песней», збірки байок «Харьковские басни») — з найповнішими списками. Це дозволило Л. П. Гнатюк не лише вия-

вити огріхи в академічному виданні текстів мислителя, а й доповнити лінгвістичні знання про деякі правописні, орфоепічні, лексичні та граматичні особливості мови видатного староукраїнського мислителя.

З позицій мовної свідомості староукраїнського суспільства, зокрема його освіченої частини, розглянуто далі ряд важливих питань: 1) правопис і вимову як маркери мовної свідомості Г. Сковороди; 2) питоми лексичні джерела формування мовної особистості філософа; 3) граматикон Г. Сковороди як продовження староукраїнської літературно-письменної традиції; 4) російські елементи в мові мислителя.

У першому підпункті, присвяченому правопису творів Г. Сковороди, автор монографії, погоджуючись із деякими попередниками, наголошує на тому, що мислитель спирався переважно на староукраїнську орфографічну традицію. Мова його творів відбиває всі специфічні риси фонологічної системи української національної мови, що формувалася на основі південно-східного діалектного масиву, хоча деякі написання цим пояснити не можна, оскільки окремі слова і навіть фрагменти репрезентують російську вимову. Деякі з цих написань є даниною церковнослов'янській традиції. Л. П. Гнатюк припускає, що для Г. Сковороди вони були ознакою вченості.

Проаналізовані дослідницею автографи праць філософа засвідчують його часом протилежні орієнтації на те чи інше написання, певні його уподобання в конкретний момент, зумовлені суб'єктивними чинниками, «відчуттям» і «баченням» слова на момент написання, різним уявленням про мовну норму в певні проміжки часу. Порівнявши два автографи діалогу «Наркісс», Л. П. Гнатюк робить переконливий висновок, що в пізнішому з них, за яким потім вносилися правки й до першого автографа, відбито посилену орієнтацію Г. Сковороди на традиційну орфографію, репрезентовану, зокрема, церковнослов'янською мовою.

Важливі докази на користь староукраїнських джерел мовної свідомості Г. Сковороди містить підпункт «Особливості наголошування як показник належності до мовно-культурного коду». Спираючись на здійснені І. Огієнком ґрунтовні дослідження відмінностей у наголошуванні слів в українській та російській редакціях церковнослов'янської мови, які окреслилися вже в кінці XVI — на початку XVII ст., автор рецензованої монографії показує, що й акцентуаційні особливості текстів Г. Сковороди засвідчують його належність до староукраїнської мовно-культурної парадигми.

На особливу увагу заслуговує пункт, присвячений питоми лексичним джерелам формування мовної особистості Г. Сковоро-

ди. Як зазначає дослідниця, більшість лінгвістів схильні вважати, що він писав не по-українському, незважаючи на значну кількість лексичних та фразеологічних одиниць, що й сучасною мовною свідомістю сприймаються як українські, а також на свідчення філософа, який характеризував мову окремих своїх поетичних творів як *малоросійську, простонародну*.

З позиції мовної свідомості сучасної українськомовної людини не сприйматимуться як українські вжиті в цих поезіях слова (вони наведені відповідно до порядку вживання в текстах) *осталось, потом, нелзя, милость, жизнь, в концѣ, начал, с начала, плясать, вдруг, хватъ, да 'та', бедра, сюда, вопль, лучше, премного, многих* (I, 462)¹; *скрылся, любезный, города* (Р. в. одн.), *довольны, спокоен, нужных, вещах, источник, сыскать, вездѣ, скорбь, вить, шутя* (I, 82); *лестный, буйность, избѣгнуть, нужно* (I, 72); *ума, бодро, лучше* (I, 73); *оставить, вездѣ, облакы, дождей, луны* (Р. в. одн.), *бодро, зависливые, конец, ночь* (II, 381); фонетичні церковнослов'янськи — неповноголосні форми *странах* (I, 82), *гласом* (I, 72), *гласов* (I, 73), *главы* (I, 74), а також *хоцет, пощ* (I, 73), форми дієприслівників (з походження активних коротких дієприкметників) *подмазую* (I, 462), *шутя* (I, 82) тощо. М. А. Жовтобрюх, зокрема, зараховував до російської лексики наведені тут *вещ, жизнь, любезный*, які він уважав заpozичченими з літературних джерел. П. Бузук — *ведь / видь*, Ю. Шевельов — *жизнь*, М. Лесюк — *жизнь, любезный* тощо (див. с. 215 монографії), з чим дослідниця не погоджується.

Щоб з'ясувати, як саме (як українські чи ні) сприймалися наведені та інші лексеми мовною свідомістю українця XVIII ст., Л. П. Гнатюк, застосовавши розроблений нею метод реконструкції мовної свідомості, розглянула їх у діакронічному аспекті, а також у проекції на мову пізнішого часу, в тому числі й на говори. У результаті виявилось, що значна частина наведених слів (переважно праслов'янського походження) засвідчена як у старослов'янській (пізніше — в церковнослов'янській), так і в давньоруській мовах.

З'ясувалося, що практично всі наведені з текстів Сковороди слова широко вживалися в староукраїнській літературній мові XVI — першої половини XVII ст. На с. 211–249 докладно розглянуто великий мовний матеріал, що наглядно підтверджує тези, заявлені в підпункті 3.2.1. “Українськість” староукраїнської лексики, або “Повірно Сковороді!”).

Дослідниця показала, що чимало лексем (передусім зафіксованих і в церковносло-

в'янській мові) та граєм, які сучасною українськомовною людиною сприймаються як російські (оскільки вони вживаються в сучасній російській літературній мові, бо вона продовжувала розвиватися на тій самій основі, на якій до кінця XVIII ст. розвивалася і слов'янорусська мова), традиційно використовувалися не лише в староукраїнській літературно-писемній практиці, а й у народно-розмовному мовленні (звідки окремі діалекти успадкували давні значення слів) і в часи Г. Сковороди були для мовців функціонально українськими, сприймалися староукраїнською мовною свідомістю як свої, рідні. Питомість, органічність на українському ґрунті багатьох із наведених автором монографії лексем підтверджує і їх сучасне побутування в українських говірках (причому територіально віддалених), зокрема Нижньої Наддніпрянщини, бойківських, гуцульських, буковинських, західнополіських, подільських, східнословобожанських тощо, які містять цінний матеріал для вивчення еволюції української мовної свідомості, зберігають давні елементи, що передавалися від покоління до покоління. На це необхідно зважати перед тим, як відректися від давніх українських слів, кваліфікуючи їх із позицій сучасної мовної свідомості як російські чи суржикові.

Важливими видаються і спостереження дослідниці щодо окремих уживаних Г. Сковородою контамінованих форм (наприклад, *когдась*), окремих елементів російської мови (лексичних, граматичних, а також вимови), функціональних параметрів церковнослов'янських та українських фонетичних варіантів лексичних одиниць та граматичних формантів, а також щодо морфологічної та словотвірної варіативності, яка була характерною рисою тогочасної української літературної мови.

Цікава з цього погляду розглянута автором історія слова *побѣда* (*побѣда*), яке використав у своїх працях на початку XX ст. Д. І. Чижевський (с. 245). До спостережень дослідниці можна додати, що і Л. Є. Махновець, перекладаючи на українську мову «Повість временних літ», не знайшов можливим відмовитися від цього іменника: «Взяли бо тоді вони (руські князі) скоту, і овецъ, і коней, і верблюдів, і вежі з набутком і з челяддю, і захопили печенігів і торків з вежами, і прийшли в Русь із полоном великим, і зі славою, і з *побѣдою великою*»².

Однак зі значенням «поразка», що зрідка трапляється в літописних текстах, Л. Є. Махновець іменник *побѣда* все ж таки замінив. Пор.: «Горь же Святославичъ тотъ годъ бяшетъ в Половцехъ и глаголаше: “Азъ по достоянью моему восприяхъ *побѣду* отъ повеления твоего, Владыко Господи, а не погань-

¹ Сковорода Г. Повне зібрання творів : У 2 т. — К., 1973. Римськими цифрами позначено том, арабськими — сторінку.

² Літопис Руський / За Іпатським списком переклав Леонід Махновець. — К., 1989. — С. 159.

ская дерзость обломи силу рабъ твоихъ; не жаль ми есть за свою злобу прияти нужная вся, ихъ же есмь прилязъ азъ»³.

«Гор же Святославич на ту пору був у Половцях і говорив: “Я по заслугі моїй зазнав *бѣди*. За повелінням твоїм, владико господи, а не поганською одвагою обломано силу рабів твоїх. Не жаль мені є за своє лиходійство прийняти всі бѣди, що їх я прийняв”»⁴. Ймовірно, Л. Є. Махновець у цьому випадку переклав іменник *побѣда* як *бѣда*, тому що слово *поразка* видалося йому надто далеким від тієї давньої книжної мови, з якої він робив переклад. Цікаво було б простежити, у яких значеннях уживав *побѣда* Г. Сковорода і наскільки ця семантика відповідає біблійній.

Проведене Л. П. Гнатюк дослідження текстів Г. Сковорода у зіставленні з пам'ятками кінця XVI–XVIII ст. показало, який багатий матеріал вони дають для вивчення фонетики, наголосу, лексики, фразеології, словотворення староукраїнської літературної мови XVIII ст. Однак у цьому розділі, на нашу думку, варто було б більше уваги приділити тому, якою мірою Сковорода знав і використав праці своїх попередників, наприклад І. Вишенського.

Четвертий розділ присвячений дослідженню барокової традиції та барокових трансформацій у мовотворчості Г. Сковорода. Л. П. Гнатюк, зокрема, доводить, що мовна модель одного з основних сквородинських макроконцептів — мікрокосмосу (світу людини) — є подальшим розвитком уже наявної в староукраїнській писемності моделі світу людини, корені якої — в античності та Святому Письмі. Дослідниця розглядає мовну гру мислителя, наслідком якої часто було народження нового змісту (за Б. Ларіним, «семантичних обертонів»), як втілення його філософсько-естетичної концепції слова, що їй підпорядковувалися й оригінальні лексичні новотвори мислителя, виявлення яких також зараховуємо до активів рецензованої монографії.

Звукова й ритмічна організація тексту, фігури мови, метафори та символи, уживані

Г. Сковородою для пробудження емоцій та асоціацій читача або слухача, як показує автор монографії, засвідчують не лише орієнтацію філософа на староукраїнську книжну традицію, а й лінгвокреативний потенціал його непересічної мовної особистості, яка сформувалася на староукраїнському мовному ґрунті. У цьому розділі, на нашу думку, варто було б більшу увагу приділити ролі епітета у творенні художніх образів Г.Сковорода.

Слід відзначити, що книга добре оформлена в цілому. Однак авторів варто було б докладніше спинитися на характеристичі джерел дослідження. Викликає подив і відсутність у монографії покажчика імен, необхідного в будь-якій сучасній науковій праці. Було б бажано бачити також у вигляді додатків «Покажчик слів», використаних при аналізі фактичного матеріалу і внесених у текст дослідження, що дало б вичерпні відомості про словниковий склад текстів Г. Сковорода з фіксацією кожного вживання всіх слів. Наявність названих додатків підсилила б враження від рецензованої праці.

Бажано також, щоб спостереження над текстами Г. Сковорода, представленими як у друкованих виданнях, так і в рукописах, супроводжувалися статистичними даними й були відображені у формі таблиць, схем і діаграм, що значно полегшило б розуміння цього складного для сприйняття матеріалу. Залучення нових методів, поширених переважно в мовознавчих працях на синхронному зрізі, для досліджень з історії мови, на нашу думку, є перспективним і може бути використане автором монографії у майбутньому.

У цілому не викликає сумнівів те, що монографія Л. П. Гнатюк є вагомим внеском у вивчення не лише мови Григорія Сковорода, а й староукраїнської літературної мови та староукраїнської мовної свідомості кінця XVI–XVIII ст. Подальше дослідження мовної свідомості українського суспільства та видатних особистостей минулого сприятиме поглибленню теорії історії української літературної мови.

В. ФРАНЧУК

³ Летопись по Ипатскому списку.— СПб., 1871.— С. 437.

⁴ Літопис Руський...— С. 341.

**EURÓPAI NYELVMŰVELÉS. AZ EURÓPAI NYELVI KULTÚRA
MŰLTJA, JELENE ÉS JÖVŐJE / G. Balázs, É. Dede (szerk.)**

Budapest : Inter Kht–PRAE. HU, 2008.— 433 o.

**EURÓPAI HELYESÍRÁSOK. AZ EURÓPAI HELYESÍRÁSOK
MŰLTJA, JELENE ÉS JÖVŐJE / G. Balázs, É. Dede (szerk.)**

Budapest : Inter Kht–PRAE. HU, 2009.— 318 o.

Європейські держави, зокрема невеликі, давно хвилює питання, що буде з їхніми мовами в майбутньому. З приєднанням багатьох країн до Європейського Союзу це стало ще актуальнішим. Тому постає проблема розробки єдиної європейської мовної політики, уже схвалено низку програм і проєктів, зокрема Європейський рік мов (2002), Міжнародний рік мов (2008) та ін., програми вивчення та збереження мов на континенті.

Рецензовані видання — «Європейська культура мови: Минуле, сучасне та майбутнє європейської мовної культури» (2008) та «Європейські правила правопису: Минуле, сучасне та майбутнє європейських правил правопису» (2009), що вийшли в Угорщині за редакцією Г. Балажа та Е. Деде, є результатом багаторічної праці Дослідницької групи мовної стратегії Угорщини. До сьогодні було опубліковано цілу низку праць з мовних питань, серед яких, наприклад, книги Г. Балажа «Угорська мовна стратегія» (2001), «Минуле й майбутнє угорської мовної культури» (ред. Г. Балаж, 2004, 1–2 т.), «Комунікація епохи Інтернету» (за ред. Г. Балажа, З. Боді, 2005) та ін.

До книжки ввійшло 39 праць відомих угорських мовознавців з мовної культури Європи, її історії, розвитку та збереження в різних європейських країнах. Крім цього, розділ «Огляд» містить дослідження із США, Австралії, Японії, Канади та Монголії. Дослідники пропонують такий «букет» європейських мов: Північна Європа — ісландська, норвезька, шведська, данська, фінська; Західна Європа — нижньонімецька, німецька, англійська, люксембурзька; Південна Європа — португальська, галісійська (galego), іспанська, каталанська, сефардська, баскська, італійська, французька, турецька; Центральна Європа — німецька, угорська, чеська, словацька, словенська, польська, сербська, румунська, беаська (циганська); Східна Європа — білоруська, українська, російська, литовська, естонська.

Книжка відкривається статтею редакторів під назвою «Вступ до європейської мовної культури», де вони окреслюють мету й завдання праці, основні теми досліджень, зокрема: 1) мова, історія мовної культури;

2) сучасне становище мовної культури; 3) організаційні заклади з культури мови. Зрозуміло, що залежно від специфіки цієї культури в кожній країні ті чи інші питання висвітлюються ширше або вужче.

Одним із основних завдань мовної політики в Європі автори статті вважають взаємопізнання народами мов та культур один одного, адже виявляється, що навіть кількість мов у Європі точно не визначена. За підрахунками різних авторів, ця цифра коливається від 60 до 200. Плекання мовної культури кожної країни залежить від політики, суспільних і культурних традицій даної держави.

Далі дослідники подають цікаві й важливі відомості з історії та розвитку культури мови в Європі, ілюструючи це прикладами з території Угорщини та інших країн. Так, основою мовної стратегії кожної держави є освіта, виховання рідною мовою, ці знання репрезентують музеї мови в Угорщині (з 2008 р.) та Італії (з 2003).

Коло питань «звучання мови» охоплює культуру мовлення, орфоepію, риторику, логопедію, комунікаційні аспекти (сюди входить так звана «менеджерська риторика»), у деяких мовах норми вимови мають дуже важливе значення.

На думку мовознавців, постійним відкритим процесом є вироблення правил орфографії, уперше вони з'явилися в американських англійців (1783), чехів (XV ст., 1902), данців (1826) та ін.

Європеїзація, а також глобалізація ставлять на порядок дня інтерлінгвістичні та інтеркультурні питання, зокрема проблеми перекладу, функціонування мов-посередників, штучних мов та ін. Так, в Угорщині дуже багато робиться у сфері вдосконалення перекладу, зокрема усного, а також вивчення мови есперанто.

Наприклад, при історико-філологічному факультеті університету ім. Л. Йотвеша в Будапешті створено Групу підготовки перекладачів, яка нині є центральним осередком навчання перекладачів і вивчення теорії перекладу. З 1990 р. виходить окремий науковий журнал з цієї тематики під назвою «Fordítástudomány» (Наука перекладу: Праці

з теорії, практики і навчання писемної та усної мовної трансляції). Перекладачів готують також у технічних, природничих і сільсько-господарських університетах та інститутах Мішкольца, Дебрецена, Будапешта, Гедельо та інших міст.

У час глобалізації з'являються нові слова, терміни, актуалізуються старі, виникає нова лексика. Водночас багато європейських країн борються із засиллям чужих слів, які засмічують мову. Суто сучасними проблемами є й нові мовні технології, розробка нової комп'ютерної комунікації, мовної культури спілкування не лише англійською мовою. Усе це має великий вплив на традиційну культуру.

За спостереженнями авторів, багато мовно-політичних проблем виникає в місцях проживання різних етнічних спільнот, тут спалахують мовні та інші конфлікти, які повинні регулюватися мовними правами людей. Це, наприклад, проблеми естонських росіян, басків, національних меншин Карпатського регіону тощо. Балаж та Деде розповідають про заходи у мовній політиці держав, це, наприклад, латвійський документ «Мовна політика...» (2007), «Естонська мова» (2005), в Угорщині — праця із серії «hEUREKA», що вийшла на кафедрі уралістики Сомбатгейської вищої школи. Торкаються вони і питань мовної норми засобів масової комунікації, норми медіа та Інтернет-медіа.

Огляд української тематики належить відомому угорському вченому, досліднику угорсько-слов'янських та міжслов'янських мовних і культурних взаємин А. Золтану, завідувачеві кафедр української філології в Будапешті (університет ім. Л. Йотвеша) та Ніредьгазі (Вища школа), а також викладачеві Е. Бараньне-Комарі. Слід зазначити, що в Ніредьгазі за редакцією відомого українця І. Удварі колективом авторів підготовлено тезаурусні словники: українсько-угорський (2000–2003) та угорсько-український (2005–2006), що заповнили значну прогалину в міжмовній комунікації двох народів.

Огляд складається з трьох частин — історичний фон, сучасне становище, організації. На думку авторів, розвиток української мови мав свої особливості у зв'язку з багатовіковим входженням України до різних держав, складом її населення тощо, водночас він був тісно пов'язаний із іншими слов'янськими мовами. Різні періоди переживала й історія мови, яка поділялася на церковнослов'янську та живу розмовну мову. А. Золтан і Е. Бараньне-Комарі наголошують на значній ролі у формуванні мови українських письменників І. Котляревського, Лесі Українки, М. Коцюбинського та основоположній ролі — Тараса Шевченка, в західних областях — Івана Франка та ін. Вони описують також появу перших граматики і першого правопису (1928). Історичний розвиток спричинив і

значну русифікацію української мови, виникнення так званого суржику.

До огляду сучасного стану мови А. Золтан та Е. Бараньне-Комарі залучають дані про відсоткове співвідношення нацменшин в Україні й пов'язані з цим питання визначення національної належності та мови. І в наш час значною є зрусифікованість, особливо в південних та східних містах. Хоч українська мова Конституцією проголошена як державна, видано низку мовних законів, існує нагальна потреба оновлення, ревіталізації української мови.

У третій частині автори розповідають про основні мовні інституції та їхні періодичні видання, це, зокрема, Інститут української мови НАН України, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, Науково-дослідний інститут українознавства та ін.

До наступного видання, редакторами якого також були З. Балаж та Е. Деде, увійшло 23 статті про правопис європейських країн, зокрема англійський, болгарський, чеський, французький, угорський, російський, німецький, норвезький, португальський, український та ін. Їхніми авторами є угорські мовознавці класичного та модерністського напрямів, які репрезентують різні дослідні та освітні заклади країни.

У передмові йдеться про стратегію підготовки тому, яку розробила Група досліджень мовної стратегії Угорщини. Так, авторам було запропоновано план з 12 пунктів, наприклад, історія певного правопису, основні принципи, характер, реформи правопису, графеми, дослідження та ін.

За спостереженнями вчених, більшість правописів пов'язана з однією країною, та є й такі, що поширюються на кілька країн. Історія правописів сягає середніх віків, їхній розвиток, основні принципи є подібними. Урегулювання європейських правописів пов'язане з дослідними інститутами, академіями, авторитетними виданнями. Джерелом більшості є латинська орфографія і граматики, у слов'ян — кирилиця.

Порівнюючи правописи, автори відзначають у них багато подібного, відмінності ж стосуються переважно кількості літер, позначок (діакритичних знаків). Майже для кожного правопису важливими є фонетичні принципи. Так, в угорській мові, де існують довгі та короткі голосні, знак довготи однієї літери може кардинально змінити значення слова. Наприклад: *örült* — «він божевільний» (дієприкметник), *örült* — «він радів» (дієслово).

Угорські мовознавці наводять таблицю дат випуску перших правописів: литовський — 1653 р., французький — 1694 р., данський — 1739 р., російський — 1885 р., український — 1921 р., баскський — 1968 р. (с. 10).

За висновками науковців, поряд з основними принципами правопису — вимовою, аналізом слів, відображенням значень — майже скрізь панівним стає збереження традиції. Тобто європейські правописи не надто переймаються змінами в живій мові і стають зберігачами історії мови, історії культури (с. 12).

А. Золтану та Е. Бараньне-Комарі належить також огляд історії та сучасного стану українського правопису. Правопис є одним з теренів, які давно цікавлять А. Золтана, свого часу він підготував дослідження, присвячене питанням писемної передачі слов'янських кирилических назв угорською мовою (1985).

На початку у вигляді таблиці вони подають основні визначальні моменти в історії українського правопису, це, зокрема, індивідуальні, частіше колективні праці, характеризують кожну з них. Автори зазначають, що правила українського правопису спираються на дві відмінні традиції — західноукраїнську (галицьку) та східноукраїнську, пишуть вони і про проблему мікроромов карпатських русинів, тісно пов'язану з політичними питаннями.

Далі йде огляд українського правопису. Автори характеризують його як фонетичний (за вимовою), доповнений трьома принципами — морфологічним (аналітичним), традиційним (історичним), та розрізнявальним (поняттєвим), даючи необхідні пояснення та ілюстрації. Так, перший вони вважають скоріше фонематичним, в основі морфологічного часто лежить етимологічний тощо.

Дослідники зазначають, що сучасний рівень розвитку суспільства вимагає вироблення єдиних правил уживання багатьох технічних, інтернетівських та ін. термінів, що мають англійське походження й часто вживаються змішано — як кирилицею, так і латиницею в різних сполученнях, на зразок *смс, есемеска, SMS, SMS-ка* та ін.

У кінці книжки в розділі «Огляд» розміщено кілька статей з дослідження правопису в різних, певною мірою незвичних, ракурсах. Так, у праці Г. Балажа «Влада і правопис» йдеться про роль влади в царині письма, регулювання правопису, а також про явища, знаки тощо, які виявляються в офіційній та «народній» повсякденній мовній практиці. З. Боді у статті «Правопис в Інтернеті» привертає увагу до уніфікації інтернет-спілкування, що стає дедалі актуальнішим. У праці «Професійний музичний правопис та мовна орфографія: правопис мовних і не мовних знаків» Е. Берцеш та А. Форіш ставлять своїм завданням «з одного боку, огляд теми музичної орфографії, з другого, — пробудження інтересу до того факту, що коло питань правопису може мати набагато ширший контекст, ніж просто висловлення вербальних проявів у писемній формі» (с. 303).

Обидва видання спонукають до роздумів. І прочитати їх було б корисно не тільки нау-

ковцям, а й широкому загальному читачів. Адже багаторічний досвід європейських країн, у яких були сприятливіші умови для розвитку рідної мови, може багато дати для шпекання своєї, стан якої в наш час не є однозначним. З одного боку, вона давно вже вийшла з підпілля (в радянські часи в містах подеколи навіть соромилися розмовляти українською мовою), з'явилося багато нових цікавих праць — як наукових (зокрема НАНУ), так і популярних — це різноманітні словники, довідники, поради тощо.

Проте загальна культура мови залишає бажати кращого. І далі процвітає горезвісний суржик, незнання правил граматики, стилістики, правопису трапляється на кожному кроці, навіть у середовищі інтелігенції. Особливо вражає повна відсутність чуття мови, що свідчить про те, що людина мало спілкується, читає чи дивиться україномовні телепередачі, які теж — на диво — часто пропонують не найкращі зрізці. Замість того, щоб підвищувати культуру мови чи хоча б давати приклад її нормативного звучання, деякі канали роблять спроби «поліпшити» її нововведеннями (либонь, щоб зробити її більш «елегантною», як жінку в бразильських серіалах), а тим часом ще досі всіма не засвоєно навіть правил правопису 1993 року! Не обмежуючись залученням нових слів, починають подовжувати голосні в кінці речень, змінювати інтонацію, тож виходить щось на кшталт чеської чи угорської мови! А поза тим, як уже згадувалося, зміна навіть одного звука в деяких мовах призводить до спотворення змісту. І слухати це трохи смішно і трохи сумно, адже телебачення дивляться мільйони людей!

Про неправильне вживання стилістики годі й казати, не всі навіть розуміють, у чому помилка! Це зустрічається на всіх рівнях, причому хиби бувають досить прикрими, як, наприклад, *бідкатися* (скаржитися) вживається в розумінні «допомагати кому-н. у біді (бідкатися про когось)». Що ж тоді казати про звичайну рекламу типу «наш шоп знаходиться в людяному місці» чи «цей засіб назавжди позбавить вас живота»!

В угорських дослідженнях уже згадувалося про багату фантазію в змішуванні кирилиці й латиниці в нових термінах. Ці питання також повинні швидко вирішуватися, адже нові зміни йдуть лавиноподібно.

У всіх згаданих проблемах не наша вина, а наша біда. Маємо багату мову, літературу, фольклор, культуру світового рівня, нам є чим пишатися. Тому дбати про їх збереження, маючи за взірєць країці приклади цього в далеких та близьких європейських — і не лише — країнах, є нашим невідкладним завданням.

Л. МУШКЕТИК

ХРОНІКА

5–8 жовтня 2009 року в Ялті проходив I Міжнародний кримський лінгвістичний конгрес «Мова та світ», організований Кримським республіканським інститутом післядипломної педагогічної освіти, Відділенням історико-філологічних наук РАН і Асоціацією педагогів Криму. Конгрес є наступником Міжнародної лінгвістичної конференції «Мова та світ». У 2008 році відбулася п'ятнадцята конференція. Останніми роками позначилася стійка тенденція до збільшення кількості учасників конференції (у 2008 р. було подано понад 350 заявок, приїхало понад 200 осіб). При цьому змінився не лише кількісний склад учасників, значно розширився і спектр проблем, які обговорювалися на засіданнях: якщо раніше основним напрямом роботи конференції був переважно функціональний опис мови та її одиниць, то тепер у доповідях учасників розглядаються питання взаємодії мови та світу в усьому різноманітті їх форм. У зв'язку з цим організатори конференції «Мова та світ» дійшли висновку, що з'явилася об'єктивна необхідність змінити формат наукового заходу.

У роботі конгресу взяли участь лінгвісти з України, Росії, Білорусі, Грузії, Латвії, Польщі. На засіданнях було заслухано та обговорено близько 200 доповідей з таких основних напрямів: 1) методологічні та гносеологічні проблеми сучасної лінгвістики; 2) функціональне та когнітивне дослідження мовної семантики та граматики; 3) текст і дискурс як об'єкти гуманітарних досліджень; 4) взаємодія мов у сучасному світі; 5) методичні аспекти викладання лінгвістичних дисциплін.

На пленарному засіданні виступили О. М. Рудяков, В. О. Виноградов, В. В. Жайворонок, А. К. Мойсієнко, М. М. Полужин, В. Ю. Михальченко, О. В. Лещак, Т. П. Соколова, С. А. Жаботинська, О. Г. Ровнова, Ю. В. Дорофєєв.

Голова оргкомітету О. М. Рудяков (Сімферополь) у доповіді «Георусистика та національні варіанти російської мови» обґрунтував необхідність нового бачення об'єкта сучасної русистики. На думку автора, об'єктом русистики ХХІ ст. — георусистики повинен стати глобальний російськомовний простір, сформований великою кількістю національних варіантів російської мови. Гео-

русистика повинна стати складовою частиною геолінгвістики.

Доповідь В. О. Виноградова (Москва) «Лінгвістичні вимірювання культури» присвячена виявленню особливостей вивчення мови в лінгвокультурологічному аспекті. Було підкреслено необхідність чіткого відмежування терміна «концепт» від усіх суміжних понять і неприпустимість зплутування цього феномена з іншими, зовні подібними йому.

В. В. Жайворонок (Київ) виступив із доповіддю «Мова та етносвіт», де розглянув проблеми опису картини світу крізь призму національного сприйняття об'єктивної дійсності. Автор виявив ряд кореляцій між мовою та національною культурою, довівши їх значущість яскравими прикладами.

У своїй доповіді «Мова як світ світів» А. К. Мойсієнко (Київ) представив сучасне розуміння проблеми відповідності об'єктивного світу та його віддзеркалення в мові. Окремо був виділений світ текстів, що виступають як способи презентації світобачення суб'єктів мовлення.

М. М. Полужин і Н. Ф. Венжинович (Ужгород) у доповіді «Наївна і фразеологічна картина світу» зіставили фразеологічну підсистему мови з уявленнями, що характерні для побутового сприйняття навколишнього світу. З цієї позиції фразеологічна картина світу є системою знаків, що відображає результати когнітивно-оцінної діяльності людини.

Доповідь В. Ю. Михальченко (Москва) «Проблема адекватності мовної політики та мовної ситуації в багатонаціональних країнах» присвячена актуальній проблемі сучасної соціолінгвістики: виробленню принципів мовної політики. Автор проаналізувала досвід різних країн і виявила найперспективніші напрями у вирішенні мовних питань.

У доповіді О. В. Лещака (Кельце, Польща) «Лінгвістика в полоні метафізичної міфології: ще раз про онтологічну сутність об'єкта мовознавства» детально розглядалися методологічні проблеми сучасної лінгвістики. Особлива увага приділялася розумінню свого об'єкта дослідження сучасними мовознавцями.

Т. П. Соколова (Севастополь) виступила з доповіддю «Проблеми штучної номінації (на матеріалі урбанонімів Москви)», в якій висвітлювала історію перейменування вулиць і

районів Москви, яскраво продемонструвала екстралінгвістичну зумовленість зазначених процесів.

Проблемам, пов'язаним із розвитком когнітивної лінгвістики в Україні, присвячено доповідь С. А. Жаботинської (Черкаси) «Концепт / домен: матрична і мережна моделі». Автор спробувала поєднати досягнення зарубіжних лінгвістів із дослідницьким контекстом української лінгвістичної науки.

Великий інтерес викликав дослідницький матеріал «Комунікативні стратегії в мові старовірів Південної Америки», представлений О. В. Ровною (Москва). Ця тема органічно пов'язала майже всі проблеми, що звучали в інших доповідях: співвідношення мови і культури, розвиток варіантних форм російської мови, виникнення своєрідних мовних ситуацій.

Ю. В. Дорофеев (Сімферополь) у доповіді «Варіативність мови як умова її розвитку» продовжив обговорення проблеми, що була розпочата виступом О. М. Рудякова, і, спираючись на досвід інших дослідників, продемонстрував необхідність уважного ставлення до всіх, навіть наймаргінальніших, проявів мови.

На конференції працювали п'ять секцій, деякі з них було поділено на підсекції у зв'язку з великою кількістю учасників.

У першій секції «Методологічні та гносеологічні проблеми сучасної лінгвістики» обговорювався надзвичайно широкий спектр питань. Знаковий характер мови був темою доповідей Л. Г. Зубкової, Н. Г. Зубкової (Москва) «Реальність принципу знака як відзеркалення реальної цілісності мовної системи» та О. П. Просяник (Харків) «Розуміння Ф. де Соссюром терміна *langue* (на матеріалах чернетки книги “Про подвійну сутність мовної діяльності”)». Проблеми, пов'язані з функціонуванням мови, були центральними в доповідях В. П. Сидельникова і І. Ю. Сидельникової (Донецьк) «Мова в людині», В. В. Бобильченко (Ростов-на-Дону) «Зміни в галузі відповіді на питання при його реалізації в мовленнєвому акті фатичного метакунікатива», М. Г. Маркіної (Сімферополь) «Підсистема регулятивних мовних засобів крізь призму тривалевої моделі мови: до питання про “текстовий інваріант” та його реалізації (інтерлінгвістичний аспект)», Є. В. Фесенко (Мелітополь) «Концепт у теоретичних дослідженнях», Н. Г. Склярів (Ростов-на-Дону) «Взаємодія альтернативності з іншими поняттєвими категоріями та її реалізація в мові».

Проблеми, пов'язані з розвитком апарату лінгвістики розглядали: С. В. Гриньов-Гриневич, Т. Г. Скоп'юк (Білосток, Польща) «Про лінгвістичні методи вивчення

пізнання», Н. О. Бойко (Київ) «Мотиваційна структура слов'янських дегідронічних ойконімів», А. В. Ніколаєва (Донецьк) «Гносеологічний аспект категорії компаративності».

Робота другої секції «Функціональне та когнітивне дослідження мовної семантики і граматики» була надзвичайно насиченою завдяки великій кількості учасників. Особливості функціонування лексико-семантичних одиниць були об'єктом аналізу в доповідях Л. І. Белехової (Херсон) «Типологія словесних поетичних образів в американській поезії: лінгвокогнітивний аспект», А. В. Белової (Москва) «Про характер комунікативного перенесення в поетичному синтаксисі М. Гумільова», А. М. Варинської, О. Д. Тарасенко (Одеса) «Вербальна репрезентація опозицій у п'єсі Володимира Винниченка “Чорна пантера і білий ведмідь”», В. М. Ліпич (Бердянськ) «Засоби лексичної експресії в романі В. Підмогильного “Місто”», Ю. О. Маркітантова (Кам'янець-Подільський) «Фразеологічний нагач у поетичних текстах (на матеріалі східнослов'янської поезії)», О. Г. Скідан (Севастополь) «Іронія як домінуючий засіб створення персонажного образу творчої особистості в художніх текстах У. С. Моєма», С. О. Зенцової (Слов'янськ) «Кольористичні епітети в художній мові Наталени Королевої», О. О. Кобякова (Суми) «Мовчання як поетична подія», А. В. Лупол (Одеса) «Онiмi античного кола в поезіях Василя Стуса».

Принципи класифікації лексичних одиниць і подання їх у словниках розглядалися в доповідях Ю. В. Стратулат (Одеса) «Особливості класифікації фразеологічних одиниць з компонентом стану людини», Т. П. Белоусової (П'ятигорськ) «Лексична деривація фразем з компонентом-соматизмом у сучасній російській мові», О. І. Главацької (Кам'янець-Подільський) «Похідна лексика зі значенням “особа жіночої статі” в сучасній російській мові», С. С. Терешенко (Дніпропетровськ) «Семантична структура слів широкої семантики», Л. П. Попової (Бердянськ) «Семантична параметризація та семантичний параметр як категорії лексикографії», Л. А. Єпіфанцевої (Мелітополь) «Структура фразеологічних одиниць біблійного походження в сучасній німецькій мові», Р. В. Забашти (Сімферополь) «Функціональна ідеографія як спосіб опису лексики (на матеріалі номінативних одиниць зі значенням “особа” в сучасній російській мові)».

Лексико-семантичні особливості комунікації в цілому були представлені в доповідях Н. В. Васильєвої (Москва) «Ономастичний складник фатичної комунікації», М. І. Крулькевича й І. О. Курдюмової (Донецьк) «До проблеми репрезентації

“м’яких знань” у науковій комунікації», І. В. Діманте (Рига) «Красиве і потворне поряд...», Т. І. Плужникової (Київ) «Варіативність денотативних детермінантів у дієслівному синонімічному гнізді з домінуючою *їсти* (синхронно-діахронічний аспект)», Д. В. Василенка (Горлівка) «Алюзія у сфері англомовної військової субстандартної лексики», О. М. Медведь (Суми) «Еволюційний вектор функціонування квантитативних одиниць», І. В. Середюк (Київ) «Семантична динаміка філософського терміна в сучасному британському інтелектуальному романі».

Доповіді М. Й. Конюшкевич (Грозно) «Концептуалізація синього в білоруській колірній картині світу», А. І. Анісімової, О. П. Ришкової «Вербальна репрезентація концепту “тероризм” у сучасній англомовній лексикографії», С. О. Богданової (Дніпропетровськ) «Концепти часу доби у творчості О. Блока», А. В. Головні (Київ) «Концептуалізація культурних цінностей як лінгвістична проблема», О. О. Проценко (Херсон) «Кореляція понять “імпліцитність”, “значення”, “зміст” і “смісл” (на матеріалі поетичного тексту Р. Фроста “After apple picking”）」, Д. В. Щокіної (Київ) «Символ дзеркала як втілення архетипних і міфологічних уявлень про дзеркальне відображення» були присвячені дослідженням різного роду концептів та їх реалізації в мові.

Питання, пов’язані з виникненням і функціонуванням лексичних одиниць у мові, обговорювалися в доповідях С. О. Швачко (Суми) «Сага про числа та їх екстеріоризації», О. В. Арделян (Кіровоград) «Відображення англомовної картини світу в антропомічних фразеологізмах», А. В. Кікало та С. А. Парамонової (Ужгород) «Інтерпретація фразеологізмів з числівниками у французькій та італійській мовах (у порівнянні з українською)», Т. О. Биценко (Київ) «Про когнітивну основу реалізації експресивів неприємного здивування».

Особливості репрезентації мовної картини світу в мовній діяльності людини та окремих текстах розглядалися в доповідях К. А. Іванової (Львів) «Поняття толерантності та її соціальне значення у слов’ян: лінгвокультурний аспект», О. Г. Белоусової (Кам’янець-Подільський) «Досвід моделювання авторської художньої картини світу (на матеріалі творів Т. Пратчетта)», І. В. Бровченко (Черкаси) «Структурна концептуальна метафора в кліше англомовного наукового тексту», І. Ю. Шкицької (Тернопіль) «Жанрові особливості компліментарних висловлювань у маніпулятивній стратегії позитива», М. Л. Бакалінського (Запоріжжя) «Вербалізація в соціальному діалекті італо-американської мафії дихотомії “свій — чужий” на

інтракримінальному рівні: погляд соціолінгвіста та соціально-символічного антрополога», Н. В. Труфанової (Кіровоград) «Ергоніми в текстах літератури постмодернізму: лінгвокультурний і лінгвопсихологічний аналіз (на прикладі творів В. О. Пелевіна)».

Проблеми сучасного словотворення висвітлювалися в доповідях М. Т. Попової (Бердянськ) «Деякі закономірності фонемної структури інтерфіксів», Г. Г. Єремкіної (Одеса) «Використання аббревіації при номінації лікарських засобів», Н. А. Середи (Київ) «Словотвірні варіанти похідних іменників зі значенням якості в сучасній німецькій мові», О. К. Степаненко (Дніпропетровськ) «Парадигматична структура словотвірного гнізда з соматизмом *око* в українській мові», А. Б. Крилової (Вологда) «Проблеми ототожнення кореневих морфем у структурі діалектних збірних іменників».

Доповіді С. М. Колесникової «Категорія градуальності та її функціонально-семантичне поле», І. А. Букринської, О. Є. Кармакової «Південно-східні російські говірки: морфологічні та лексичні особливості», Є. І. Кириленко (Москва) «Фазові дієслова та проблема виду», Л. Ф. Ларькової (Київ) «Когнітивно-семантичні особливості іменників сучасної німецької мови», О. І. Попової (Бердянськ) «Дієслова на позначення емоційної діяльності людини у творах Олеса Гончара», А. Д. Каксіна і М. Д. Чертикової (Ханти-Мансійськ) «Когнітивна основа семантичної класифікації дієслів сприйняття в різноструктурних мовах», В. О. Лаврентьева (Рязань) «Дієслова, що знаходяться в зоні перехідності на осі “особовість — безособовість”», О. А. Карасенко (Донецьк) «Особливості сполучуваності похідних іменників із суфіксом *-er* у середньовісній німецькій епічній пам’ятках», О. І. Мізіної (Харків) «Синонімія прикметникових двоосновних словотвірних груп на *-Ш-ий/-ов-ий, -Ш-ий/-ан-ий, -Ш-ий/-ач-ий, -Ш-ий/-ськ-ий, -Ш-ий/-ечн-ий, -Ш-ий/-ин-ий*», О. А. Шуменко (Суми) «Структура та семантика денумеральних дериватів», Г. В. Швидкої (Слов’янськ) «Функціонування інфінітива у дієслівній сфері як виразника значень наказового способу» були присвячені обговоренню актуальних питань морфології, пов’язаних з переосмисленням деяких граматичних категорій у функціональному аспекті.

Різні погляди на описування синтаксичних явищ на сучасному етапі були представлені в доповідях Л. А. Долгополова «Грамматикалізація конструкцій «*Sein + zu + Infinitiv*» і «*Haben + zu + Infinitiv*» у німецькій мові», О. Б. Басової (Київ) «Засоби вираження категорії спонукальності (на матеріалі “Пісні про нібелунгів”）」, І. Ю. Носенко (Полтава) «Відносні прикметники як головні

компоненти в структурі ад'єктивно-адвербіальних конструкцій», О. О. Полозової (Харків) «Структурно-семантичні ознаки асиметрії складного речення».

Дослідження тексту та дискурсу було предметом обговорення в третій секції. Особливостям організації текстів різних жанрів присвячені доповіді С. І. Потапенко (Ніжин) «Загадковий Обама: когнітивно-риторичний аналіз виступів американського президента», Г. В. Буняк «Фрактальне моделювання текстів-анотацій англomовних наукових публікацій (на матеріалі веб-сторінок лінгвістичних видань)», О. В. Сахарової (Київ) «Ретроспекція у мовленнєвих жанрах особистісно-орієнтованого дискурсу», О. С. Нікітіної (Москва) «Класифікація діалогів PER SE», А. О. Ворначова (Київ) «Роль темпу в озвучених текстах реклами автомобілів (на матеріалі англійської мови)», С. С. Польської (Москва) «Про деякі проблеми перекладу одиниць спеціальної лексики з англійської мови російською (на матеріалі економічної лексики англійської мови)», Г. М. Пасько (Горлівка) «Комунікативні вияви англійської загадки як мовленнєвого жанру», М. О. Рибалко (Київ) «Прагматика вербальних і невербальних комунікативних засобів у ситуаціях, ініційованих обманником».

Проблеми сучасної поетики розглядалися в доповідях С. Б. Волкової «У пошуках героя: роман Артура К. Дойла "Білий заїгн" і його час», В. Є. Присєдської (Донецьк) «Мовленнєві стратегії і тактики автора в текстах англійських, німецьких, російських і українських суспільних показників», Л. С. Козуб (Тернопіль) «Національно-культурні особливості англійських фразеологізмів», О. В. Гончаренко (Запоріжжя) «Метафора як засіб зображення повсякденності в романах Д. Коупленда "Покоління Х" та "Елеанор Рігбі", Ю. Ю. Зеленської (Донецьк) «Типологія морфологічного повтору в мові творів сучасної української поезії», Н. П. Нестеренко (Харків) «Алюзії та ремінісценції як чинники полісемантизації образів роману П. Загребельного "Тисячолітній Миколай"».

Аналіз та опис різних типів дискурсу були представлені в доповідях Л. В. Бордюк (Харків) «Комунікативні та лінгвопрагматичні параметри резюме як мовленнєвого жанру ділового дискурсу», Л. І. Ніконової, І. О. Кандріної (Саранськ) «Культура повсякденного побуту як текст та об'єкт гуманітарних досліджень: на прикладі традицій у мордві», І. О. Великої (Запоріжжя) «Особливості вербалізації гендерного чинника в німецькомовному рекламному дискурсі», Ю. В. Косенко (Суми) «Передзавершальні метакомунікативні висловлення-запрошення на фінальному етапі англomовної ді-

логічної взаємодії», А. В. Владимирової, Т. Г. Скребцової (Санкт-Петербург) «Конфлікт комунікативних стратегій у дискурсі жіночих гляансових журналів», Н. В. Павлик (Бердянськ) «Функціонування опису як одного з типів композиційно-мовленнєвих форм в українському епістолярному дискурсі», Л. В. Пономарьової (Маріуполь) «Синтаксична структура нормативно-правових актів як складової частини юридичного дискурсу», П. Б. Ткач «Функціонування преференційних висловлювань у навчальному дискурсі», Л. М. Завгородньої «Функціонування передвиборчих теледебатів у медіаполітичному дискурсі», Д. Ю. Кузнецової (Київ) «Лінгвальний аспект позначення виразу обличчя в дискурсі», О. В. Проценко (Суми) «Експліцитне вираження емоційного змісту в парентальному дискурсі», О. В. Тищенко (Київ) «Поліфункціональна роль спортивного телерепортажу в мовленнєвій комунікації», І. В. Фат'янової (Горлівка) «До проблеми вивчення концепту "тероризм" у сучасному англomовному політичному дискурсі», Л. М. Шевчук (Київ) «Актуалізація пресупозицій як умова успішної комунікації».

Виступи В. О. Андрущенко «Типологічні засоби реалізації категорійних форм лексико-рівневої когезії у внутрішніх художньотекстових структурах синхронного виміру (на матеріалі романів Д. Лондона "Мартін Іден" та В. Підмогильного "Місто")», О. І. Баранової та О. В. Сирової (Горлівка) «До питання про гіпертекстуальність вченого тексту», І. Б. Морозової і О. О. Степаненко (Дніпропетровськ) «Специфіка синтактики художнього діалогу в сучасному англomовному детективі», Г. Я. Семен (Чернівці) «Використання фразеологічних одиниць у мові газети», О. С. Солодової (Севастополь) «Типи викладу в тексті казок Дж. К. Роулінг» присвячені структурним особливостям текстів.

Взаємодія мов у сучасному світі, утворення варіантних форм мов були предметом обговорення в четвертій секції. У доповідях Л. М. Пишної (Запоріжжя) «Контекстуальна залежність перекладу іншомовних слів», Л. М. Архипенко, І. І. Казимир (Харків) «Загальна характеристика складу новітніх англіцизмів в українській мові», І. Г. Морозової (Одеса) «Поширення англomовних запозичень як наслідок активної взаємодії сучасних мов в умовах глобалізації», О. І. Павлової (Рівне) «Музична термінологія англійської, французької, російської та української мов у сфері фіксації», О. Р. Валігури (Київ) «Класифікація ознак опису результатів дослідження фонетичної інтерференції», Н. І. Головачук (Ужгород) «Взаємодія української та німецької антропонім-

них систем у Закарпатті», С. В. Євтушенко (Ростов-на-Дону) «Словотворче поле австралійських дієслів», П. В. Кузько (Запоріжжя) «Варіативність концептосфери «плодина»: синергетичний аспект (на матеріалі німецьких діалектів)» розглядалися процеси взаємодії мов у синхронному та діахронному аспектах.

Процеси розвитку варіантних форм російської та української мов обговорювалися в доповідях Т. В. Тукової (Донецьк) «Маргінальна галузь дослідження російсько-українських мовних контактів», С. Дель Гаудіо (Київ) «Нові тенденції в стандартній українській мові: лексична дивергенція з російської мови та конвергенція до західнослов'янських мов», І. В. Марко (Чернівці) «До історії офіційно-ділового стилю української мови на західноукраїнських землях кінця XIX — початку XX ст.», В. І. Мозгового (Донецьк) «Соціальна динаміка формування норм при функціонуванні міжмовних варіантів пропріальної лексики», Є. В. Гаврилова (Харків) «Конотативний аспект дослідження близькостпоріднених мов», Т. Є. Гуцуляк (Чернівці) «Особливості метафоричного розширення семантики іменників в українській і російській мовах», О. А. Богоник (Кіровоград) «Синонімія предикатів знання в українській, російській, англійській мовах».

П'ята секція об'єднала доповіді, пов'язані з методичними аспектами вивчення лінгвістичних дисциплін. Доповіді І. В. Воробйової (Москва) «Проблеми мінімізації нав-

чального матеріалу при навчанні наукової мови студентів технічних спеціальностей», Л. І. Головіної (Слець) «Підвищення культури мови студентів нефілологічних спеціальностей у роботі зі словниками російської мови» було присвячено проблемам викладання російської мови.

Загальнометодичні проблеми викладання мов розглядалися в доповідях А. А. Кайбіяйнен (Казань) «Формування мовних компетенцій засобами філологічних дисциплін як чинник становлення професійного іміджу фахівця», І. В. Кикилик (Хмельницький) «Шляхи покращення процесів пам'яті на заняттях з англійської мови», С. О. Пілішек (Хмельницький) «Проблема формування інтересу до професійної перекладацької діяльності у студентів-міжнародників», С. Г. Борзенко і Л. В. Бабаєвої (Ужгород) «Текст: лінгвістика і методика», О. О. Паточки (Ужгород) «Реалізація особистісно-діяльнісного підходу в навчанні іноземної мови в технічному ВНЗ».

Питання навчання іноземних студентів висвітлювалися в доповідях Н. Ф. Зайченко, О. Л. Паламарчук «Урахування особливостей рідної мови іноземних студентів при навчанні їх слов'янських мов» і Ж. А. Закупри (Київ) «Методичні аспекти комунікативної спрямованості при навчанні російської мови студентів-іноземців (на матеріалі оповідання А. П. Чехова "Хамелеон")».

О. РУДЯКОВ,
Ю. ДОРОФЄЄВ
(Сімферополь)

14 квітня на філологічному факультеті Львівського національного університету ім. Івана Франка відбулося чергове, уже сьоме засідання Всеукраїнського соціолінгвістичного семінару (керівник семінару — професор кафедри загального мовознавства Г. Мацюк). На пленарному та двох секційних засіданнях виступали науковці з різних університетів та інституцій України, зокрема Києва, Черкаса, Сум, Одеси, Запоріжжя, Донецька, Горлівки, Тернополя, Кам'янця-Подільського, Чернівців, Мукачівського, Львова, гість семінару — професор-славіст Фрайбурзького університету Юліане Бестерс-Дільгер (Німеччина).

На пленарному засіданні прозвучали доповіді, присвячені теоретичним та прикладним питанням соціолінгвістики, а також методичним проблемам. Проф. Г. Мацюк, розкриваючи тему «Соціолінгвістична теорія і виклики часу», окреслила сучасні тенденції розвитку науки в світі та Україні й показала потребу обґрунтування не тільки нових кате-

горій, а й формування метатеорії соціолінгвістики. Проф. Ю. Бестерс-Дільгер (Фрайбург) у доповіді «Українська мовна політика з 1991 по 2009 рр.: погляд ззовні» виокремила три періоди в розвитку мовної політики, пов'язані із різним усвідомленням ролі мови у формуванні української нації, показала тісну взаємодію категорій «мова», «нація», «мовна політика». У доповіді «Типи мовленнєвих відхилень як особливості ідіолекту українсько-російських білінгвів» В. М. Труб (Київ) розглянув впливи російської мови на українське мовлення, а також внутрішні процеси в ньому, не викликані взаємодією з іншими мовами. Виступ Н. Д. Баби́ч (Чернівці) розкривав причини, що призводять до вульгаризації індивідуального та корпоративного мовлення різних соціальних верст і вікових категорій людей і містив перелік конкретних важелів впливу на зниження темпів цього розвитку («Вульгаризація сучасного суспільного мовлення: причини, наслідки, «пер-

спективи»). Л. М. Марчук (Кам'янець-Подільський) систематизувала соціально зумовлені ознаки мовлення представників інтелігенції міста крізь призму «нормативне — ненормативне» («Мовний портрет інтелігента-мешканця Кам'янця-Подільського»). Л. О. Ткач (Чернівці) обґрунтувала соціолінгвістичний опис як необхідний елемент теоретичного інструментарію історії української літературної мови («Соціолект української шляхетсько-козацької верстви в історії української літературної мови»). Н. В. Гуїванюк (Чернівці) пояснила соціально зумовлені примітки В. Сімовича щодо варіантних форм та граматичної кодифікації мовних явищ в цілому («Соціолінгвістичні коментарі у граматичних працях Василя Сімовича»). А. Ю. Пономаренко (Київ) у доповіді «Перспективи анкетування в оп line режими (на прикладі українознавчих соціолінгвістичних моніторинґів)» пояснила переваги та труднощі застосування оп line анкетування з метою отримання релевантної інформації соціолінгвістичного дослідження.

Питання зв'язку соціолінгвістики з іншими науками, формування категорійного апарату цієї науки висвітлили доповіді, що прозвучали на першій секції. Так, взаємодії соціолінгвістики та географії присвячено виступ Р. М. Лозинського «Мовні проблеми України в контексті суспільної географії», реалізацію питань сучасного мовного будівництва в повстанській народно-епічній традиції показав Є. А. Луньо. Питання ставлення до рідної та нерідної мов на матеріалі праць античних мовознавців розглянула Л. Ю. Сваричевська, а вплив суспільно-політичних чинників на формування граматичних приписів 20–30-х років — І. М. Марущкевич (Київ). У доповіді «Європейський контекст правописної норми» О. В. Гузар (Тернопіль) визначила передумови правописних реформ у німецькій, чеській, іспанській, англійській та російській мовах упродовж XX–XXI ст. Соціолінгвістичні аспекти у змісті категорії «мовна особистість» розкрила В. А. Ригованова (Горлівка). Феномен соціального стереотипу крізь призму еволюції поглядів та встановлення диференційних ознак пояснила І. О. Кудрейко (Донецьк). Специфіку гендерної стереотипізації метафорично втілених ознак жінки описала Т. М. Сукаленко (Київ). Соціолінгвістичні та лексикологічні аспекти німецьких запозичень в угорських говірках Закарпатської області розглянуто в доповіді І. Ю. Туріс (Мукачеве). Ознаки мовлення окремої соціогрупи «сироти» розкрила Н. С. Карпенко (Київ). А. О. Велика (Одеса) описала асиметричну українсько-російську двомовність з елемен-

тами диглосії на матеріалі мовлення курсантів Одеського державного університету внутрішніх справ та працівників міліції Одеської області.

Соціальним аспектам тексту та комунікації присвячувалися доповіді на другій секції. Так, сферу Сакрум і формування ціннісних орієнтирів суспільства розглянула Л. В. Гонтарук. І. І. Брага (Суми) розкрила специфіку представлення суржику в наївній картині світу в порівнянні з науковою картою світу («Стереотипний образ суржику»). Два вектори мовленнєвого режиму в дискурсі тоталітарного режиму проаналізувала С. В. Мартінек. Маніпулятивні стратегії й тактики в міжпоколінній комунікації розкрила О. Г. Руда (Київ). С. Н. Бук описала польськомовну компетенцію І. Франка, яка сформувалася під впливом мовної ситуації в Галичині в кінці XIX — початку XX ст. М. Зелінська вивчала мовну свідомість осіб польського походження, що навчаються в суботньо-недільних школах Львівщини. І. І. Николів проаналізувала ознаки тематичної групи «людина» в лексичній підсистемі хорватського молодіжного сленгу. О. Палінська розкрила стереотипізацію поняття «львівське мовлення» і його лінгвістичне наповнення («Класичний львівський регіолект і його сучасні інтерпретації»). І. Б. Черкез (Чернівці) показала, що епістолярій кінця XIX — початку XX ст. є джерелом дослідження соціолекту української інтелігенції. Прозвучали й доповіді, присвячені соціальним аспектам ЗМІ: І. Я. Стецюк (Тернопіль) «Мовна діяльність тележурналістів у прямому ефірі» та Н. С. Трач (Київ) «Сучасна українська преса як джерело поповнення жаргонної лексики».

На семінарі працювала і третя секція, студентська, її учасники (27 студентів четвертого та п'ятого курсів філологічного факультету), прослухавши курси із соціолінгвістики, обговорювали питання про міжнародне та українське мовне законодавство, мовлення соціогрупи «школяр», мову міста.

На заключному засіданні учасники семінару відзначили актуальність щорічних соціолінгвістичних зустрічей.

Усі доповіді учасників семінару публікуватимуться в першому номері нового видання Львівського національного університету ім. Івана Франка — у збірнику «Соціолінгвістика».

Засідання VIII Всеукраїнського соціолінгвістичного семінару планується на травень 2011р.

Л. ГОНТАРУК
(Львів)